

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI**

KUR'ÂN'IN TOPLUMU İNŞÂ SÜRECİ

Mekki SOLMAZ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ali AKPINAR

KONYA- 2021

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN
ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Mekki SOLMAZ

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Mekki SOLMAZ		
	Numarası	20810601151		
	Ana Bilim /Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri / Tefsir		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		Doktora
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ali AKPINAR		
Tezin Adı	KUR'ÂN'IN TOPLUMU İNŞÂ SÜRECİ			

Kur'ân toplumundan önce câhiliye dönemini, Kur'ân'ın nüzûlünden sonra da vakayı dikkate alarak toplumun tederîcî bir şekilde inşâsını, inşâ sürecinde önceliklerin belirlenmesi, anlatım üslubunu, Kur'ân'ın nüzûl süreci ve davet metodundan hareketle insanı, toplumu ve cemiyeti yetiştirmesini, inşâ sürecinde takip ettiği yolu ilgili âyetleri inceleyerek inşâ sürecini uygulama alanına taşıma hedefiyle tez konusu belirlenerek çalışmaya başlanmıştır. Söz konusu âyetler Kur'ân bütünlüğü içerisinde incelenerek bireylerin ve toplumun vahiyle terbiye edilmesi, insanî, Kur'ânî ve nebevî bir toplum ve cemiyet oluşturmak adına Kur'ân kültürünün yaşadığımız dünyada yaygınlaşmasını sağlamak ana hedeflerimiz arasındadır. İlahî iradenin nüzûlde izlediği süreç, kâmil vafına sahip, Kur'ân normlarına uygun bir toplumun oluşmasına imkân tanıyan niteliklerle neticelenmiştir.

Günümüzde vahyin nüzûlüne sebep olan olaylara benzer hadiseler cereyan etmektedir. Yaşadığımız dünyada bu tür oluşumların birçok örneğini yakinen görmekteyiz. İşte bu durumlarda söz konusu âyetler ışığında bireylerin ve toplumun vahiyle terbiye edilmesi, insanî, Kur'ânî ve nebevî bir toplum ve cemiyet oluşturmak ve aynı zamanda Kur'ân kültürünün yaşadığımız dünyada yaygınlaşmasını sağlamak adına yapılan bu çalışma önem taşımaktadır. Kur'ânî bir toplum oluşması yolunda usul, bilgi, davranış, yöntem ve anlamlar tespit edebilmek ve araştırmacılara ve de ilgililere ufuk açmalarına bir katkı sunabilmeyi amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Toplum, İnşâ, Şahsiyet, Tefsir.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Mekki SOLMAZ		
	Student Number	20810601151		
	Department	Basic Islamic Sciences /Commentary		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		Doctoral Degree (Ph.D.)
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ali AKPINAR		
Title of the Thesis/Dissertation	QUR'AN'S PROCESS OF CREATING SOCIETY			

The thesis topic was determined and the study started with the aim of carrying the construction process to the field of application by examining the related verses of the path he followed in the construction process, considering the jahiliyah period before the Qur'an society, and the event after the revelation of the Qur'an, the gradual construction of the society, the determination of priorities in the construction process, the expression style, the raising of people, society based on the Qur'an's descent process and invitation method. Among our main goals are to examine the verses in question within the context of the Qur'an's integrity, to educate individuals and society with revelation, and to ensure that Qur'anic culture spreads throughout the world we live in, in order to create a humane, Qur'anic, and prophetic society. The procedure that the divine will pursued in the descent resulted in the attributes that permitted the development of a civilization that was perfectly qualified and in line with the Qur'anic standards.

Today, events comparable to those that led to the revelation of revelation are taking place. We witness numerous instances of such structures up close in the world we live in. In these circumstances, this research is critical in order to educate individuals and society with revelation based on the aforementioned verses, to build a humane, Qur'anic, and prophetic society, and to secure the spread of Qur'anic culture in the world we live in. Its goal is to discover the techniques, knowledge, behaviors, methods, and meanings on the path to the development of a Qur'anic society, as well as to contribute to researchers and others interested in broadening their horizons.

Keywords: Qur'an, Society, Create, Personality, Commentar.

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası.....	iii
Özet	iv
Abstract.....	v
İçindekiler	vi
Kısaltmalar Listesi.....	xi
Önsöz.....	xii

Giriş	1
--------------------	----------

Tezin Amaç ve Hedefleri.....	1
Konunun Önemi	2
Tezin Yöntemi.....	2
Bilim Hayatına Katkıları	3
Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Kavramsal Çerçeve.....	6
1.1.1. İnşâ	6
1.1.2. Şahsiyet.....	8
1.1.3. Toplum.....	9
1.1.4. Ümmet	13
1.1.5. Millet	16
1.1.6. Cahiliye.....	17
1.2. Tarihsel Arka Plan.....	19
1.2.1. Genel Durum.....	20
1.2.2. Kur'ân Öncesi Dinî Yapı.....	21
1.2.2.1. Şirk	21
1.2.2.2. Yahudilik	23
1.2.2.3. Hristiyanlık	25

1.2.2.4. Hanîflik.....	28
1.2.2.5. Sâbîlik.....	31
1.2.2.6. Mecûsîlik	33
1.2.2.7. Dehrilik.....	36
1.2.3. Kur'ân Öncesi Ahlâkî Yapı	36
1.2.3.1. Olumlu Davranışlar	37
1.2.3.1.1. Cömertlik ve Misafirperverlik	37
1.2.3.1.2. Kahramanlık.....	39
1.2.3.1.3. Ahde Vefâ	40
1.2.3.1.4. Dürüstlük	41
1.2.3.1.5. İffet ve Namusa Düşkünlük	41
1.2.3.1.6. Kız Çocuklarını Öldürülmekten Kurtarmak	42
1.2.3.1.7. Himaye.....	43
1.2.3.1.8. Zulme Uğrayanları Korumak.....	43
1.2.3.2. Olumsuz Davranışlar.....	44
1.2.3.2.1. Kibir ve Tefahur	44
1.2.3.2.2. Cimrilik.....	45
1.2.3.2.3. Zina ve Fuhuş.....	46
1.2.3.2.4. Zevk ve Sefaya Düşkünlük	47
1.2.3.2.5. Kabilecilik ve Irkçılık.....	47
1.2.3.2.6. İntikam Duygusu ve Kan Davası	48
1.2.3.2.7. Yetimlere Sahip Çıkmama.....	49
1.2.3.2.8. Tefecilik	49
1.2.4. Kur'ân Öncesi Ekonomik Yapı.....	50
1.2.5. Kur'ân Öncesi Siyasi Yapı	51

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN'DA İNŞÂ

2.1. Kur'ân'da Bireyin İnşası.....	55
2.1.1. Bireyin Şahsiyet İnşasının Önemi.....	55

2.1.2. Şahsiyet İnşâsında Öncelikler	56
2.1.3. Şahsiyet İnşâsında Kullanılan Yöntemler.....	58
2.1.4. Şahsiyet Oluşumu ve Arınma	60
2.2. Kur'ân'da Toplumun İnşâsı	62
2.2.1. Toplum İnşâsının Önemi.	62
2.2.2. Toplumun İnşâsında Öncelikler	64
2.2.3. Toplumun İnşâda Kullanılan Yöntemler	66
2.2.3.1. Tedrîcîlik	66
2.2.3.1.1. Ahkâmda ve İbadette Tedrîcîlik.....	68
2.2.3.1.2. Toplumun İnşâ Sürecinde Tedrîcîlik.....	69
2.2.3.2. Muhatabın Durumunu Göz Önünde Bulundurma.....	74
2.2.3.3. Davet/Tebliğ	75
2.2.3.4. Kıssalar ve Meseller Yoluyla Eğitim	77
2.2.4. Toplumun İnşâ Alanları.....	79
2.2.4.1. Din.....	79
2.2.4.2. İnanç	81
2.2.4.3. İbadet.....	82
2.2.4.4. Ahlak	84
2.2.4.5. Aile	88
2.2.4.6. Hukuk ve Adalet	90
2.2.4.7. Ekonomi	92
2.2.4.8. Toplumsal İlişkiler	93
2.2.4.9. Uluslararası İlişkiler	96
2.2.4.10. Siyaset	98
2.2.4.11. Zihin	99
2.2.4.12. Estetik	101
2.2.4.13. Zaman	102
2.2.4.14. Tarih	105
2.2.4.15. Sanat	105
2.2.4.16. İlim	108
2.2.4.17. Kâinat	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN ESKİ TOPLUMLARA KARŞI TUTUMU

3.1. Hakikati Kabul Etmeyen Toplumun Yerine Başka Toplumun Gelmesi	111
3.1.1. Müdavele.	111
3.1.2. Def '	112
3.1.3. Tağyîr	113
3.1.4. Tebdil.....	113
3.1.5. Tahvil.....	114
3.1.6. İnkılap.....	114
3.2. Kur'ân'ın İnşâ Ettiği Toplumun Özellikleri.....	115
3.2.1. İtikadî ve Amelî Özellikler.	115
3.2.2. Kültürel Özellikler.....	117
3.2.3. Ekonomik Özellikler.	119
3.2.4. Siyasi Özellikler.....	121
3.3. Kur'ân'ın İnşâ Ettiği Toplum İle Cahiliye Toplumunun Mukayesesi.....	125
3.3.1. İnanç Yönünden.	125
3.3.2. İbadetler Yönünden.	132
3.3.3. Aile Yönünden.	136
3.3.4. Ekonomi Yönünden.....	140
3.3.5. Hukukî Uygulamalar Yönünden.	142
3.3.6. Yiyecek ve İçecekler Yönünden.	144

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN TOPLUMU İNŞÂ SÜRECİNİN GENEL ANALİZİ

4.1. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Sunduğu Öncelikler	147
4.2. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Kullandığı Yöntemler	157
4.3. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Üslûbunda Rol Model Şahsiyetler	166
4.4. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Sunduğu Genel İlkeler	172

4.5. Mekke ve Medine'deki Toplumsal Yapı İle Bu Yapının Dönüşümü, Yöntem ve İnşası.....	184
4.6. Genel Değerlendirme.....	188
Sonuç.....	198
Kaynakça.....	202

KISALTMALAR LİSTESİ

- AİBÜ : Abant İzzet Baysal Üniversitesi
AÜİF : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
a.s. : Aleyhisselâm
b.y.y. : Baskı yeri yok
C. : Cilt
cc : Celle Celâluhu
çev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
Dr. : Doktor
h. : Hicrî
h. no : Hadis No
Hz. : Hazreti
İEFD : İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi
İSAM : İslami Araştırmalar Merkezi
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
MÜİF : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
s. : Sayfa
S. : Sayı
SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK : Türk Dil Kurumu
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik eden
trs. : Tarihsiz
v. : Vefat tarihi
v.b. : Ve benzeri.
Yay. : Yayınları

ÖNSÖZ

İnsan, Yüce Yaratıcıya kulluk için yaratılmıştır. Yaratıcıya kulluk, O'na bağlılık, O'nunla irtibatlı olarak ve O'nun ölçüleri doğrultusunda yaşamaktır. Bu kutlu amaç doğrultusunda insan hem maddî hem manevî yönden en güzel biçimde ve donanımlı olarak yaratılmıştır. “Mevcudiyetin, mevcut edicisinin olgun nitelikleriyle vasıflanmış ve bütün eksikliklerden uzak oluşunu sembolize etmesi” biçiminde kısmen tanımlayabileceğimiz ve “tesbih” olarak nitelendirebileceğimiz bu hal Kur'ân'da, yeryüzünde ve gökyüzünde olan tüm mevcudiyete atfedilmiştir. Kur'ân'a baktığımızda varlık âleminin meydana getirilişinden söz eden âyetler önemli bir yekûn tutar. Anılan âyetlerden de anlaşılacağı üzere; yeryüzünün, gökyüzünün ve her ikisinin içinde olan tüm yaratılanların, Allah'ın var olduğuna ve bir olduğuna işaret eden bir iz, yaratıcının yaratma gücüne emare bir varoluş ve sanatkârının hünerini sembolize eden bir sanat şaheseri durumunda olduğu ifade edilebilir.

İlk âyetin inzali ile Kur'ân'ın toplumu inşâ etme süreci başlamıştır ki bu süreç yaklaşık yirmi üç yıl devam etmiştir. Bu süre zarfında iman, ibadet, ahlâk ve diğer alanlarda değişimler gerçekleştirilmiştir. Asıl amaç yeni bir hayat tarzı inşâ etmektir. İlahî iradenin uygun gördüğü hususlar aynen kalmış veya kısmen değiştirilmiştir.

Kur'ân yeni bir toplum inşâ çalışmasında öncelikle iman esasları üzerinde durmuş, daha sonra toplumsal meselelere değinmiştir. İmanî meselelerde tedricîlik kabul edilmediği için bu alandaki dönüşüm daha hızlı olmuştur. İmanî meselelerin dışındaki diğer meselelerde ise dönüşüm ve inşâ, sürece yayılmıştır. Buradaki dönüşüm ve inşâ; ibadetlerin düzenlenmesi, kötülüklerin yasaklanması, bireysel veya toplumsal ahlâkî hastalıkların iyileştirilmesi şeklinde olmuştur.

Toplumdaki güzel davranışlar vahiyle takdir edilmiş ve bu davranışların toplum genelinde yaygınlaşması istenmiştir. Bu da Kur'ân'ın bir toplumu inşâ ederken dine uygun yönlerinin devamına müsaade etmesine ve geliştirmesine dönük yönünü oluşturmaktadır.

Çalışmamızda toplumu oluşturan bireylerin kişiliğini ve dolayısıyla toplumu Kur'ân nasıl inşâ etmiştir, bu inşâ sürecinde hangi metot, ilke ve yöntemleri

kullanmıştır sorularının cevapları üzerinde çalışılmıştır. Günümüzde toplumu inşa ederken nasıl bir yol izlenmesi gerektiği, konu ile ilgili olarak Kur'ânî metotların neler olduğunu irdelemek gayesi ile böyle bir çalışmaya karar verilmiştir. Bunun için öncelikle vahiy öncesi Mekke toplumunun dinî, ticarî, coğrafi, kültürel-sosyal ve ahlakî yaşam tarzı incelenmiş, akabinde Mekke/Medine toplumunun bireysel ve toplumsal inşası ele alınmış, Mekkî/Medenî sûreler çerçevesinde bireylerin/Müslümanların insan profili ve kişilik özellikleri ortaya konulmuştur.

Bu çalışma giriş ve dört bölümden oluşmuştur. Giriş bölümünde tezin amacı, hedefleri, önemi, özgün değeri, yöntemi, bilim hayatına getireceği katkılar ve daha önce yapılan benzer çalışmalar ele alınmıştır.

Birinci bölümde; kavramsal çerçeve çizilerek, tarihsel arka planda da öncelikle Allah Resûlü'nün yüklendiği misyonu ifa etmek üzere görevlendirildiği zaman olan câhiliye döneminin genel durumu, akabinde de Kur'ân öncesi dini yapı incelenmiştir. Bu bağlamda, o dönemde varlığını sürdüren dinî yapılardan müşrikler, Yahudiler, Hristiyanlar, Hanîfler, Sâbiîler ve Mecûsîler üzerinde durulmuştur. Sonrasında ise, Kur'ân öncesi ekonomik, siyasi ve ahlâkî yapı ile ilgili konulara yer verilmiştir. Ahlâkî yapıyı incelerken de Kur'ân'ın gönderildiği toplumda yaşayan insanlar arasındaki olumlu (cömertlik, misafirperverlik, kahramanlık vefa ve samimiyet) ve olumsuz (cimrilik ve korkaklık) davranışlarına yer verilmiştir.

İkinci bölümde, Kur'ân'da inşâdan bahsedilmiş ve ilk önce bireysel inşâya yer verilmiştir. Bu kapsamda; bireyin şahsiyet inşâsının önemi, şahsiyet inşâsında öncelikler, kullanılan yöntemler, şahsiyetin oluşumu ve arınmasına ilişkin konulara detaylı olarak değinilmiştir. Sonra da Kur'ân'da toplum inşâsına değinilmiştir.

Üçüncü Bölümde, hakikati kabul etmeyen toplumun yerine başka toplumun gelmesi, Kur'ân'ın inşâ ettiği toplumun özellikleri ve Kur'ân toplumu ile cahiliyye toplumu mukayesesi yapılmıştır.

Dördüncü Bölümde ise, Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinin genel bir analizi yapılmış, sonrasında da genel değerlendirme ve sonuç ile tez tamamlanmıştır.

Kur'ân'ın nüzûlünden sonra hayatın ve dolayısıyla toplumun tedricî bir şekilde inşâsı anlatılmış, inşâ sürecinde öncelikler belirlenmiş, anlatım üslubunu da kısa bir şekilde inceleyerek Kur'ân'ın nüzûl süreci ve davet metodundan hareketle insanı ve cemiyeti yetiştirme ve inşâ sürecinde nasıl bir yol takip edilmiş ise o tespit

edilmiştir. İnşâ süreci ile ilgili âyetler incelenerek inşâ süreci uygulama alanına taşınmıştır.

Çalışmamın başından sonuna değin her türlü fikir ve tavsiyeleri ile bizlere yardım ve desteğini esirgemeyen eski tez danışmanım olan Doç. Dr. Ahmet ABAY, Tez İzleme Komitesi üyesi hocalarım Prof. Dr. Zekeriya PAK, Doç. Dr. Mustafa ÇOBAN'a, çalışmamızın şekillenip tamamlanmasında en büyük katkıyı sağlayan yeni danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. Ali AKPINAR, Tez İzleme Komitesi üyesi hocalarım Prof. Dr. Hayri ERTEN ile Doç. Dr. Ali ÖGE'ye, fikirleri ve destekleriyle bana yardımcı olan Doç. Dr. Süleyman NAROL ve Doç. Dr. Muhammet ERSÖZ'e ve adlarını burada belirlemediğim ilmî yaşantımızda bugünlere ulaşmamıza aracı olan bütün hocalarıma, eşime ve çocuklarıma teşekkürlerimi sunarım.

Mekki SOLMAZ

Konya-2021

GİRİŞ

Tezin Amaç ve Hedefleri

İlk âyetin inzali ile Kur'ân'ın toplumu inşâ etme süreci başlamış ve bu süreç yaklaşık yirmi üç yıl devam etmiştir. Bu süre zarfında iman, ibadet, ahlâk ve diğer alanlarda değişimler gerçekleştirilmiştir. Asıl amaç yeni bir hayat tarzı inşâ etmektir. Kur'ân'ın toplumu inşâsı toplumsal hayatı bütün ayrıntılarıyla dönüştürerek gerçekleştirilmemiş, bilakis ilahî iradenin onaylamadığı hususlar üzerinde olmuştur. İlahî iradenin uygun gördüğü hususlar ise aynen kalmış veya kısmen değiştirilmiştir.

Kur'ân yeni bir toplum inşâ çalışmasında öncelikle iman esasları üzerinde durmuş, daha sonra toplumsal meselelere değinmiştir. İmanî meselelerde tedricîlik olamayacağından bu alandaki dönüşüm daha hızlı olmuştur. İmanî meselelerin dışındaki diğer meselelerdeki dönüşüm ve inşâ, vahyin nüzulünü baz alarak sürece yayılmıştır. Buradaki dönüşüm ve inşâ; ibadetlerin düzenlenmesi, kötülüklerin yasaklanması, bireysel veya toplumsal ahlâkî hastalıkların iyileştirilmesi şeklinde olmuştur.

Toplumdaki güzel davranışlar vahiyle takdir edilmiş ve bu davranışların toplum genelinde yaygınlaşması istenmiştir. Bu da Kur'ân'ın bir toplumu inşâ ederken dine uygun yönlerinin devamına müsaade etmesine ve geliştirmesine dönük yönünü göstermektedir.

Kur'ân toplumundan önce câhiliye dönemini, Kur'ân'ın nüzûlünden sonra da vakayı dikkate alarak toplumun tedricî bir şekilde inşâsını, inşâ sürecinde önceliklerin belirlenmesi, anlatım üslubunu, Kur'ân'ın nüzûl süreci ve davet metodundan hareketle insanı, toplumu ve cemiyeti yetiştirmesini, inşâ sürecinde takip ettiği yolu, ilgili âyetleri inceleyerek inşâ sürecini uygulama alanına taşıma hedefi belirlenerek çalışmaya başlanmıştır. Söz konusu âyetler ışığında bireylerin ve toplumun vahiyle terbiye edilmesi, insanî, Kur'ânî ve nebevî bir toplum oluşturmak ve Kur'ân kültürünün yaşadığımız dünyada yaygınlaşmasını sağlamak adına bu çalışma önem arz etmektedir.

Konunun Önemi

Kur'ân'ın yeni bir toplum inşâsı ilk olarak iman esasları hakkında yapılmış ardından topluma dair sorunlar gündeme getirilmiştir. İmana dair sorunları içeren emir ve nehy hususları tadrîcîlik kabul etmeyeceğinden bu sahadaki değişim çok hızlı olmuştur. Diğer taraftan pratik yönünden sorunlarda dönüşüm ve inşâ zamana yayılmıştır. Burada bahsedilen dönüşüm ve inşâ; ibadetlerin tanzim edilmesi, bir fenalığın yasak edilmesi, bireysel veya toplumsal ahlâkî hastalıkların tedavisi biçiminde olmuştur.

Her dönemde Kur'ân, bireyden başlayarak yeni bir toplum inşâ etme gayesini sürdürmektedir. İnşâ edilmek istenen toplum, tüm bozulmaların ve çılgınlıkların oluşturduğu hasarda emniyetle korunulacak güvenli bir liman olacaktır. Aynı zamanda yaşayan ölümlere çevrilmiş insanların tekrardan doğmasının sorumluluğunu alacak emsal bir topluluk olacaktır. *“Böylelikle, siz şahıslara birer tanık (ve emsal) olun ve elçiler de size bir tanık (ve emsal) olsun diye sizi orta bir ümmet eyledik.”*¹ Ayeti de bu hususu açıkça ortaya koymaktadır.

İlahî iradenin Kur'ân nüzûlünde izlediği süreç, dinin kemale ermesiyle birlikte kâmil vafına sahip, Kur'ân normlarına uygun bir toplumun oluşmasıyla neticelenmiştir. Günümüzde vahyin nüzûlüne sebep olan olaylara benzer hadiseler cereyan etmekte, hatta yaşadığımız dünyada bu tür oluşumların birçok örneğini de yakinen görmekteyiz. İşte bu durumlarda söz konusu âyetler gündeme getirilerek bireylerin ve toplumun vahiyle terbiye edilmesi, insanî, Kur'ânî ve nebevî bir toplum ve cemiyet oluşturmak adına çalışma önem arz etmektedir. Kur'ân'ın nazil olduğu toplumdaki norm ve kuralların tümü Kur'ânî değildi. Kur'ân dünyayı ve insanlar arası ilişkilerden doğan toplumsal vahiyden ibaret görmemektedir. Ancak Kur'ânî değerlerin ağırlığının hissedildiği ve çoğunlukla referans alınmaya çalışıldığı bir toplumun oluşturulması hedeflenmektedir.

Tezin Yöntemi

Bu tezde başvuru olan temel yöntemlerden biri olan literatür tarama yöntemi kullanılmıştır. Tezin bölümleri belgelerde bulunan bilgileri, tekniklerine uyumlu olarak toplayıp metotsal bir biçimde ele alarak oluşturulmuştur. Sosyal bilimler için

---

¹ el-Bakara 2/143.

kullanılan genel yöntemlerden karşılaştırma, anlama ve açıklama metotlarının üçü de kullanılmıştır.

Tez yazımından önce genel bir literatür taraması yapılmış, tez konusuna ait ilgili görüşler tahlil edilmiş ve bunların arasındaki bilim çevresi tarafından isabetli olan fikirler tespit edilip kaynak gösterilmek sùretiyle faydalanılmıştır. Araştırma yapılırken mümkün olduğunca temel kaynaklara inilmeye çalışılmıştır. Bu kaynaklar arasında aynı konudaki farklı fikirler uzlaştırılmaya çalışılmış, uzlaştırmanın mümkün olmadığı durumlarda ise en isabetli olduğu düşünölen fikir temel alınmıştır.

Bilim Hayatına Katkıları

Çalışmamızı diğer çalışmalardan farklı kılan ve bu konuyu tercih etmemize sebep olan faktörlerin en başında, Kur'ân'ın edenî bir toplumdaki medenî bir toplumu inşâ süreci örnek alınarak kıyamete kadar devam edecek olan dinî hayatımıza örnek teşkil edeceğini düşünmemizdir. Bundan dolayı bu konunun çalışılması önem arz etmektedir. Bu konuda yazılmış birkaç akademik makale bulunmaktadır. Bu konuya ilişkin yüksek lisans veya doktora tezi formatında yazılmış bir eser bulunmamaktadır. Çalışmanın bu alandaki boşluğun doldurulmasına önemli bir katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Konuyla İlgili Yapılan Çalışmalar

Tez konumuzla alakalı olarak İlahiyat Fakültesi bulunan üniversitelerin kütüphaneleri başta olmak üzere bu kütüphanelere ait kataloglar taranmıştır. İSAM Kütüphanesi, Milli Kütüphane, To-Kat (Ulusal Toplu Katalog), Yüksek Öğretim Kurumu Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>) web sitesi benzeri kaynaklarda yer alan araştırmalar sonucunda konumuzla doğrudan veya dolaylı olarak daha önce yapılmış olan bazı çalışmalar aşağıda yer almaktadır:

- ❖ Abay, Ahmet, *Kur'ân'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, Düşün Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- ❖ Akpınar, Ali, *Allahın Ahlâkı ile Ahlâklanmak*, Tasavvuf, Ankara, 2001.
- ❖ Akpınar, Ali, *Hayat Kitabı Kur'ân'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2016.

- ❖ Akpınar, Ali, *Kur'ân'a Göre Müslümanın Gönül Dünyası: Kalbin Eylemleri ve Sorumluluğu*, Tasavvuf, İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, yıl: 6 [2005].
- ❖ Atmaca, Gökhan, *Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'ân'ın Toplumu İnşâsı*, Toplum Bilimleri Dergisi, Ocak- Haziran, 2014.
- ❖ Birsin, Mehmet, *Kur'ân'ın Toplumsal Hayatı İnşâ Siyaseti*, www.kuranihayat.com: kuranin-toplumsal-hayati-insa-siyaseti_d36.html (Erişim Tarihi: 07.04.2020).
- ❖ Buladı, Kerim, *Kur'ân'ın (Mümin) Kişilik ve Karakter İnşâsındaki Metodolojisi*, Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu, 10-12 Haziran 2016, Ordu.
- ❖ Ertürk, Ramazan, *Kur'ân'ın Bireysel Hayatı İnşâsı*, VII. Kur'ân Sempozyumu Kur'ân ve Müslümanlar, Kayseri, 15-16 Mayıs, 2004, Fecr Yay..
- ❖ Kara, Osman, *Kur'ân'ın Mümin Kişilik İnşâsı*, Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu, 10-12 Haziran 2016, Ordu, 2016, cilt: II.
- ❖ Yolcu, Mehmet, *Kur'ân'ın Zihniyeti Değiştirmesi*, Denge Yay., İstanbul, 2005.

Bütün bu çalışmalarda ilke olarak benimsenen husus şudur: Kur'ân, gerek bireye gerekse topluma itikadî, amelî ve ahlâkî bir hayat yaşatma, iyiyi ve kötüyü gösterme noktasında onlara rehberlik eden ve bütün bu hususlarda sağlam bir bilinç oluşturarak hayatı anlamlandırmaya çalışan genel anlamda insanlarda, özel anlamda ise müminlerde kişilik inşâsı oluşturmayı hedefleyen ilahî bir kitaptır. Kur'ân, çağın düzenini ve anlayışlarını benimsemek için değil, ancak onları düzeltmek için gelmiştir. Bundan dolayıdır ki Kur'ân, başta inanç olmak üzere, düşünce, ahlâk, hukuk, eğitim, siyaset, ekonomi ve hayatın geri kalan tüm alanlarındaki yanlışları nazil olduğu toplumdaki gibi ya düzelterek ya yeniden düzene koyacak ya da iptal edecektir. Bu bağlamda doğru, iyi, güzel, makul ve maruf olan tüm beşerî kazanımları tasvip edip, yaşadığı topluma daha iyi katkıda bulunmalarına zemin hazırlayacaktır.

Eğitim ve toplumsal inşâ, insan hayatında son derece önem arz eden hususlardır. Bundan dolayıdır ki her türlü eğitim ve inşâ faaliyeti insanı ve

dolayısıyla toplumu hedef almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm detaylı bir şekilde incelenirse onun eğitime ve kişisel/toplumsal inşâya son derece önem veren ilâhî bir kitap olduğu anlaşılacaktır. İnanç, ibadet, ahlâk, hukuk ve ekonomi konularında bilgi verilirken bile hem eğitici hem de inşâî bir üslubun kullanıldığı görülecektir. Her bir peygamber gönderildiği kavme hem uyarıcı, hem müjdeleyici hem de bütün bu özelliklerle beraber rehberlik ve yol gösterici sıfatları ile de nitelendirilmişlerdir.

Kur'ân'ın, genel anlamda insanın/toplumun şahsiyet sahibi olma bilincini yakalamada önemli bir yeri vardır. Allah-insan ilişkisinin nasıl olması gerektiği konusunda da ipuçları vermektedir. Toplumu oluşturan bireyler şahsiyet sahibi yapılmak isteniyorsa, o toplumu oluşturan bireylerin şahsiyeti vahiyle inşâ edilmelidir.

Kur'ân'ın hedefi, temiz, inançlı, ahlâklı ve insanın onuru ile yaşayacağı bir toplumu inşâ etmektir. Bunun ilk basamağı ferdî/bireysel düzelme ile başlar. Zira bireysel düzelme olmadan toplumsal düzelmeden söz edilemez. Doğrusu yapılan bu çalışmalara vereceğimiz katkı burada kendini gösterecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TARİHSEL ARKA PLAN

1.1. Kavramsal Çerçeve

1.1.1. İnşâ

İnşâ (إنشاء) sözcüğü, (أَنشَأَ) fiilinin masdarıdır. Fiilin kökü, (نَشَأَ - يَنْشَأُ - نَشَأٌ) şeklinde kullanılmaktadır. Bu kalıp gelişmek, büyümek ve yetişmek vb. manalara gelmektedir. İf'âl babındaki inşâ bir yerden çıkmak, gelişmek, büyümek, yaratmak, yeniden meydana getirmek, bir şeyi yükseltmek, güzel şiir okumak, güzel konuşmak ve yazmak gibi manaları taşımaktadır.²

İnşâ etmek sözlükte “kurmak, yapmak” manasını taşıırken, sosyal bilimlerde ise inşâ “kurma, yapı yapma, yapı kurma,” manasına gelmektedir. İnşâ etmek, oluşturmak manasıyla da düşünülebilirken, aynı zamanda ve de genellikle “yapı”, veya “yapılandırma” kavramını içermektedir. Örnek olarak söylenebilecek “Mevcut verilerle tezinizi inşâ edemezsiniz!” önermesi bu manalara haizdir.³

Dil biliminde “inşâ” kelimesi, tüm resmî yazışmaları anlatan edebî bir çeşittir. “İcat ve ihdas” manasına da gelen inşâ dilde ve buna bağlı olarak fıkıhta “söylenmesiyle aynı zamanda bir fiili de gerçekleştirmiş olan ifadeler” için kullanılmaktadır.⁴ Kurmak, üretmek ve yazmak gibi anlamlar ile kullanılmasının yanı sıra, yaratmak, icat etmek, ortaya çıkarmak ve ihdas etmek, manalarında da kullanılmıştır. Zamanla özel ve resmî yazışmaların belirli bir tarzda icrasının ayrıntılarını ve de mektup yazım sanatını da tanımlayan terim olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁵

Tefsîrcilerin Kur’ân âyetlerinde geçen “inşâ” kavramına ilişkin açıkladıkları anlamları bazı âyetler üzerinde şöyle görebiliriz: *“Biz onları (hurileri) إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً*

² Cevherî, İsmail b.Hammad; *es-Sihâh*, (Beirut: Dâru'l-İlm ilmelayin, 1979), “nşe”, 1/77; İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Darü Sâdır, 2010), “nşe”, 6/ 4418.

³ Bülent Yılmaz, Gerçekliğin Toplumsal İnşasında Bilgi ve Bilgi Merkezi, *Bilgi Dünyası*, 2009, 10(1), 25.

⁴ Cevherî, “nşe”, 1/77; Tahsin Görgün, “İnşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 12/341.

⁵ İsmail Durmuş, “İnşa” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 12/ 334.

yepyeni bir yaratılışta yarattık.”⁶ (أَنْشَأْنَا) kelimesinin “yeniden diriliş”;⁷ “başlangıç, yeni bir yaratılış”;⁸ “özgünlük, yaratıcılık ve hilkat”⁹ anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz. وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكْثُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ

“O, çardaklı ya da çardaksız olarak bahçeleri, mamülleri türlü türlü hurmalık ve ekinleri, narı ve zeytini (herbiri) birbirilerine benzer ve birbirinden farklı biçimde yaratandır”¹⁰ âyetinde “inşâ” kelimesinin, hiç kimseden yardım almadan yaratmak¹¹ anlamında kullanıldığını görmekteyiz.

هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ “O sizi yeryüzünden (topraktan) yarattı”¹² âyetinde “inşâ”, yeryüzünü malzeme olarak kullanarak sizi yarattı¹³ anlamına gelirken;

وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ “...onlardan sonra başka başka toplumlar meydana getirdik”¹⁴ âyetinde ise “oluşturmak, yapmak, icat etmek,”¹⁵ manalarında kullanılmıştır.

Günümüzde “yaptırma ve yaşatma derneği” adı altında kurulan dernekler vardır. Nasıl ki bu derneklerde bir kurumu yaptırma ve yaşatma hedefleniyorsa insan için de aynı durum söz konusudur. İnsanın maddî yapısı gibi manevî yapısını inşâ etmek kadar, onu o istikamette yaşatmak da oldukça önemli bir husustur. Bu nedenle önce insanın gönül dünyasının inşâ ve ihyasından başlamak önemlidir.¹⁶

Bu bilgiler ışığında inşâyı kısaca şöyle tanımlayabiliriz: Kurmak, üretmek yazmak, gelişmek, büyümek, yetişmek, yaratmak, icat etmek, ortaya çıkarmak yeniden meydana getirmek ve ihdas etmektir. Toplumsal inşâ sorumluluğumuz bulunmaktadır. Yaradılış amacımız bellidir.¹⁷ İnsanlar için ortaya çıkarılmış olan en

⁶ el-Vâkıa 56/35.

⁷ Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihi'l- Ğayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1999), 19/167.

⁸ Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Şemseddin el-Ensari, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dârü'l-Kütüb'ul-İlmiyye, 199), 20/199.

⁹ Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-Imâdî, *İrşâdü'l-Akli's- Selim ilâ Mezâye'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîse, trs.), 5/ 261.

¹⁰ el-En'âm 6/141.

¹¹ Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-Akli's- Selim*, 2/ 293.

¹² Hûd 11/ 61.

¹³ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 11/ 149.

¹⁴ el-Enbiyâ 21/11.

¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/182.

¹⁶ Ali Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası* (İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2016), 61.

¹⁷ et-Tîn 95/4.

hayırlı ümmetiz.¹⁸ Bundan dolayıdır ki insanlığın ortak sorunlarına eğilmeli, rotasını şaşırması olan toplumlara istikamet uyarısında bulunmalı, öncü ve örnek bir duruş ile toplumu hakka ve hakikate davet etmeli, toplumu iyiye, doğruya, güzele ve hayra yöneltip onları inşa etmeliyiz. Toplumsal fayda hesapları yapmak yerine toplumsal felaha ve inşâya önem vermeliyiz.

Bireyler inşa edilmeden toplumun inşa edilmesi mümkün değildir. Yüce Allah, Medine dönemi toplumunu oluşturan bireylerin kişiliğini, Mekke döneminde inşa etmiş, adeta onları toplumsal hayata katmadan önce zihnen ve ruhen bir hazırlık evresinden geçirmiştir. İslâm'ın ilk yılları olan Mekke döneminde insanın biyolojik, psikolojik, sosyolojik ve manevî yönünü ele alan sûreler nazil olmuştur. Mekkî sûrelerde kişilik inşâsına öncelikle zihin ve ruh eğitimi ile başlamış, kültürel kişiliğini inşa etmiş ve onu Medine dönemine hazırlamıştır. Mekkî sûrelerde inşa edilen insan profili ileride asr-ı saadet dönemi olan Medine döneminin adeta yıldızları olmuştur.

1.1.2. Şahsiyet

Arapçada “شخص” kökünden türetilmiştir. “Şahsiyet” kelimesi “ortaya çıkmak, görünür olmak, yükselmek, birisine sabit şekilde bakmak, bir şeyin üst kısmına denk gelmek, bir yerden başka bir yere nakl olmak, çok sesli konuşmak, şahıs, birey, insan bedeni ve insanın uzaktan görülen silueti” gibi anlamlar içerir.¹⁹

Şahsiyet, dilimizde kullanılan en soyut sözcüklerinden bir tanesidir. Karmaşık ve çok yönlüdür. “Şahsiyet” kavramı, zekâyı, iradeyi, duyguları, heyecanı, yaratılış özelliklerini, huyları, biyolojik yapıyı, genetik ve epigenetiği, çevresel etkileri, sosyo-ekonomik etmenleri ve daha birçok özelliği bünyesinde barındırır.²⁰

Herkes şahsiyet sahibidir. Ancak önemli olan onun farkına varıp onu istenilen meziyetlerle donatabilmektir. “Birey olma” ile “şahsiyet sahibi olma” farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Birey olma, insan tabiatına ait biyolojik bir isimlendirme iken, şahsiyet sahibi olma, kişinin kendi özüne uygun olarak kendisiyle ve dış dünya ile olan münasebetlerini düzenleyen sosyo-kültürel bir sistemi, şuurlu şekilde inşa etme süreci ile yakından bağlantılıdır.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/110.

¹⁹ İbn Manzûr, “şhs”, 7/ 45-46; Rağıb Ebi'l Kasım Muhammed b. Hüseyin el-İsfahânî , *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, “şhs”, (Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, trs.), 256.

²⁰ Ahmet Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2012), 131.

Kur’ân, insanların Allah’ın seçtiği güzel şahsiyetleri örnek alarak kendi kişiliklerini oluşturmalarını ister. Bu konudaki bazı âyetler şöyledir: *فَدَ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ* “İbrahim ve onunla beraber olanlarda, sizin için gerçekten güzel bir örnek vardır.”²¹ *لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي* “İsâ, kendisine nimet verdiğimiz ve İsrailoğullarına örnek yaptığımız bir kuldu.”²² *رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ* “Yemin olsun, Allah Resûlünde sizin için, güzel bir örnek vardır.”²³

Taklit batağına saplanan kişilerin sağlıklı bir şahsiyet oluşturmaları mümkün değildir. Zira körü körüne taklit, insanların sağlıklı bir şekilde düşünmelerini engellemektedir. Kur’ân bunun örneklerini de detaylı bir şekilde bize sunmaktadır.²⁴ Kur’ân’a teslim olan kişi iyi bir şahsiyet sahibidir. Ancak aksi bir şekilde davranan kişinin halinin ne olacağını da Hz. Peygamber şu şekilde tasvir etmektedir: “İçinde Kur’ân’dan bir şey olmayan kimse, yıkılmaya yüz tutmuş harabe ev gibidir.”²⁵

Hz. Peygamber, Kur’ân’dan uzak olmayı harabe bir eve benzetmiştir. Toplumlar, cemiyetler, milletler, devletler ve hatta imparatorluklar Kur’ân’dan uzaklaştıkları için yıkılmış, dağılmış ve Hz. Peygamber’in ifade ettiği gibi virane olmuşlardır. Bundan dolayıdır ki Allah’a teslimiyetini ilan eden kişi, Kur’ân okuyarak kendi şahsiyetini inşâ edecektir. Şahsiyetli bir birey olmak isteyen kişi ya Hz. Meryem misali kendisini Allah yoluna adayan bir anne-babaya sahip olmalı ya Hz. Meryem’in babası İmran misali kendisini Allah’a adayanlardan olmalı ya da Hz. Zekeriya ve oğlu Hz. Yahyâ misali adayan veya adananlara yardım edenlerden olmalıdır.

1.1.3. Toplum

Toplum, “aynı toprak parçasında hep birlikte yaşayan ve temel menfaatlerini elde etmek amacıyla iş birliği yapan insanların tamamı, cemiyet” tanımıyla Türk Dil Kurumunun sözlüğünde yer almaktadır.²⁶ Toplum kavramının günümüz Arapça’sındaki muadili olan “cemiyet” kavramı ise “birlik” ve “topluluk”

²¹ el-Mümtehine 60/4.

²² ez-Zuhuruf 42/59.

²³ el-Ahzâb 33/21.

²⁴ el-Bakara 2/170; el-Mâide 5/104.

²⁵ Tirmizi, “Fezailul-Kur’ân”, 18.

²⁶ TDK Sözlüğü; “Toplum” <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim 22 Aralık 2020)

anlamalarını belirtmek amacına matuf olan “toplama, biriktirme, devşirme” anlamlarındaki “cem” kelimesinden türemiştir.²⁷

Sosyolojik bir terim olan toplum, yaşamlarını sürdürmek, birçok temel çıkarlarını gerçekleştirmek için işbirliği yapan, aynı toprak parçası üzerinde birlikte yaşayan ve ortak bir ekini olan insan kümesi olarak tarif edilmiştir.²⁸

Toplum, kurumlardan oluşan bir bütün olarak tanımlayanlar için toplum, insan davranışlarını düzenleyen sosyal kurumların meydana getirdiği bir sistemdir. Bu yaklaşıma göre, bir arada olan insanların eylem ve etkileşimleri, ancak belli kurallara uygun olarak meydana geliyorsa orada toplumun varlığından söz edilebilir.²⁹

Kur’ân’da toplum ve topluluklar çeşitli adlarla geçer. Onlara da kısaca değineceğiz:

Şa‘b “toplamak, tefrik etmek, ıslah etmek” gibi manalara gelen (ش ع ب) kökünden türemiş olup çoğulu (شعوب) dur. Bir aileden doğup dallanan kabileler topluluğu manasında kullanılmaktadır.³⁰ Kur’ân’da çoğul haliyle (شعوبًا) “şu‘ûben” bir kere kullanılmaktadır.³¹

Kabile, (ق ب ل) kök harflerinden türemiştir. “Bir atadan, babadan gelen çocuklardan müteşekkil cemaat” anlamına gelir. Çoğulu (قبائل) kabâil’dir.³² Kur’ân’da sözlük anlamına uygun olarak “şeytanın avanesi”,³³ “başkalarından ayrı özelliklere (dil, kültür v.bneş.) sahip insan toplulukları” anlamında kullanılmıştır.³⁴

Aşiret, “Bir babanın en yakın çocukları” anlamına gelen bir topluluk ismidir. Kabileyle aynı anlama geldiği belirtilmekle birlikte, daha çok kabileyi oluşturan

²⁷ Hasan Kamil Yılmaz, “Cem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 7/ 278, 279.

²⁸ Özer Ozankaya, *Temel Topumbilim Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Pagem Akademi Yayınları, 1994), 115.

²⁹ Emre Kongar, *Toplumsal Değişim Kurumları ve Türkiye Gerçeği*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1979), 38.

³⁰ Cevherî, “şab”, 1/155; İsfahânî, “şab”, 262.

³¹ el-Hucurât 49/13.

³² Cevherî, “kbl”, 4/1797; İsfahânî, “kbl”, 592.

³³ el-En‘âm 7/27.

³⁴ el-Hucurât 49/13.

büyük aile gruplarına denmektedir. Çoğulu (عشائر) “âşâir” dir.³⁵ Kur’ân’da “yakın hısımlar, akrabalar, aynı kandan olanlar” manasında kullanılmıştır.³⁶

Karye, Kur’ân, “karye” kelimesini bazen kasaba veya şehir, bazen ülke ve bazen de medeniyet kavramlarının karşılığı olarak kullanmaktadır.³⁷ Mâtürîdî, Kur’ân’da geçen (القرى / القرية) kelimelerinin geçtiği yerlerin hepsinde şehir/şehirler anlamında kullanıldığını söyler.³⁸ Bazı âyetlerde tek başına kullanılırken³⁹ bazılarında ehl-i karye ve ashab-ı karye şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁰

Karn, zaman bakımından birbirini takip eden nesiller demektir. Her çağda yaşayan topluluklara da karn denmektedir. Karn’ın belli bir zaman müddeti olduğunu ifade edenler de vardır. Çoğulu (قرون) “kurûn”dur.⁴¹ Kur’ân’da yirmi beş yerde geçer. Buralarda nesil, kuşak, uygarlık gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴²

Ehl, birinci, ikinci ve üçüncü dereceden yakın durumda bulunan insanlar için kullanılır. Halk, hanedan, adamlar, taraftar, aile, soy gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.⁴³ Kur’ân’da bu anlamlarda yirmi altı yerde geçer.⁴⁴

Âl, Kur’ân’da “ehl” kelimesiyle eş anlamlı olan bir kelime de “âl”dir. Kişinin bizzat kendisi, aile üyeleri, sülale, akraba, dost ve arkadaşları ve hanedan gibi anlamlara geldiği gibi, peygamberlerin ümmeti, hükümdarların sadık tebaa ve has kulları anlamında da kullanılır.⁴⁵ Ayrıca “Rücu etmek, yönetmek” manalarına gelen “âle” fiilinden veya eş anlamlısı olan “ehl” sözcüğünden geldiğine dair iki görüş mevcuttur. “Ale”, kan yakınlığı, insanla kan akrabalığı veya yandaşlık (muvalat) yoluyla zatî olarak ilgisi bulunmak demektir.⁴⁶ Kur’ân’da yirmi beş yerde geçmekte

³⁵ Cevherî, “aşr”, 2/746; İsfahânî, “aşr”, 502.

³⁶ et-Tevbe 9/24; eş- Şuarâ 26/214; el- Mücâdele 58/22.

³⁷ el-Bakara 2/ 58, 259; en-Nisâ 4/ 75; el-En‘âm 6/ 92, 123; el-A‘râf 7/ 4, 94, 161, 163.

³⁸ Süleyman Narol, “Kur’an’da Medeniyet, Nübüvvet ve Şehir İlişkisi”, *Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din Sempozyumu*, (Konya: Sebat Ofset Matbaacılık, 2019), 135.

³⁹ el-A‘râf 7/ 163; Yûnus 10/ 98; el- Enbiyâ 21/ 6; el-Furkân 25/ 40.

⁴⁰ el-A‘râf 7/ 97, 98; el-Kehf 18/ 77; el-Ankebût 29/ 31, 34; Yâsîn, 36/ 12.

⁴¹ İsfahânî, “krn”, 605.

⁴² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Kur‘âni’l-Kerîm*, (Kahire: Daru’l-Hadis, 1988), “krn”, 689, 690.

⁴³ İsfahânî, “ehl”, 37.

⁴⁴ Abdülbâkî, “ehl” 121, 122.

⁴⁵ Kurtubî, *el-Câmi‘ li Ahkâmi’l-Kur‘ân*, 1/ 260.

⁴⁶ İsfahânî, “ale”, 37.

olan “Âl” kelimesi şahıs isimlerine muzaaf olarak kullanılmaktadır: Âl-i Firavn⁴⁷, Âl-i Mûsâ⁴⁸, Âl-i Hârûn⁴⁹, Âl-i İbrahim⁵⁰, Âl-i İmrân⁵¹, Âl-i Yakub⁵², Âl-i Lût⁵³, Âl-i Davud.⁵⁴ Bu yerlerde ismi geçen şahısların hanedanı, taraftarları, kavmi ve soyları manalarını ifade etmektedir.⁵⁵

Nas, lafız yönünden insan kelimesinin çoğuludur. “İnsanlar” anlamına gelmekte ve toplumu ifade etmektedir. Nâs kelimesi, Kur’ân’da harf-i tarifsiz kullanılmamıştır. Tarih boyunca yaşamış ve yaşayacak olan tüm insanlara nâs denildiği gibi⁵⁶ belirli bir zaman diliminde yaşayan insanlara da nâs denilmektedir.⁵⁷

Ashab, Kur’ân’da kullanılışı itibariyle “arkadaşlar, halk, toplum ve taraftar” gibi anlamlara gelmektedir. Ashab kelimesi hem cennetlik ve cehennemlikleri,⁵⁸ hem bir düşünce, bir eylem ve hayat tarzını benimsemiş olanları,⁵⁹ hem de bir şehir veya ülkede yaşayan toplumu veya halkı ifade etmektedir.⁶⁰ “Ashab” kavramının âyetlerde kullanımıyla ilgili olarak şu husus dikkati çekmektedir: “Kavm” kelimesi peygamberlerin ismiyle kullanılırken, “ashab” kelimesi, Eyke ashabı, Res ashabı gibi kavimlerin oturdukları yerin adıyla kullanılmaktadır.⁶¹

Kur’ân, tarihi açıdan toplumların yaşamış olduğu süreçleri genellikle kıssalar şeklinde nakletmektedir. Toplumların yaşamsal özelliklerini, yaptıklarını ve naklettiği toplumlara ait genel konuları, insanları düşündürmek ve dolayısıyla ibret almalarını sağlamak amacıyla anlatılan bu kıssalar içerisinde dile getirmektedir.

Kavim, Kur’ân’da çokça zikredilen kavramlardan biri olup kadın ve erkeklerden oluşan topluluğu belirtmek için kullanılmaktadır. Sosyolojik olarak

⁴⁷ el-Bakara 2/49, 50; Âl-i İmrân 3/11; el-A’raf 7/130, 141; el-Enfâl 8/52, 54; İbrâhîm 14/6; el-Mü’min 40/28, 45, 46; el-Kamer 54/41.

⁴⁸ el-Bakara 2/248.

⁴⁹ el-Bakara 2/248.

⁵⁰ Âl-i İmrân 3/33; en-Nisâ 4/54.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/33.

⁵² Yûsuf 12/6; Meryem 19/6.

⁵³ el-Hicr 15/59, 61; en-Neml 27/56; el-Kamer 54/34.

⁵⁴ Sebe’ 34/13.

⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, I/ 260.

⁵⁶ el-Bakara 2/ 13; Âl-i İmrân 3/ 173; Yûnus 10/ 2; el-Kasas 28/ 23.

⁵⁷ el-Bakara 2/ 102, 105, 259; en-Nisâ 4/ 37.

⁵⁸ el-Bakara 2/ 39, 81, 82, 119, 275; el-A’raf 7/ 42, 46, 50.

⁵⁹ en-Nisâ 4/ 47; el-Ankebût 29/ 15; el-Vâkıa 56/ 8, 9, 27, 38, 41, 90, 91; el-Beled 90/ 18, 19; el-Fil, 105/ 1.

⁶⁰ et-Tevbe 9/ 70; el-Hicr 15/ 78, 80; el-Hac 22/ 44; el-Furkân 25/ 38; el-Kâf 50/ 12.

⁶¹ el-Hicr 15/ 78, 80; el-Hac 22/ 44; el-Furkân 25/ 38.

“halk topluluğu”nu ifade etmekte olan kavim Kur’ân’da şu anlamlarda kullanılmaktadır: Millet,⁶² insanlar topluluğu,⁶³ bir peygambere mensup olan halk. Örneğin: Nuh,⁶⁴ Hud,⁶⁵ Lut,⁶⁶ Salih,⁶⁷ Yunus,⁶⁸ İbrahim⁶⁹ ve Mûsâ’nın⁷⁰ kavmi. Ayrıca Kur’ân, peygamberlerin gönderildiği halklara da “kavim” sözcüğünü kullanmış⁷¹ ve peygamberlerinin adıyla zikretmiştir.⁷² Sultan veya kralların yönetimi altında bulunan halklara da kavim demektedir.⁷³ Bazen de topluluğu peygamberinin ismiyle değil de, kavmin kendi ismiyle zikretmiştir. Âd ve Semûd kavmi gibi.⁷⁴ anlamlarında kullanılmıştır.⁷⁵ Soy birliği, topluluk, grup, halk ve en çok ta “kimseler” anlamında kullanıldığını görülmektedir. Âyetlerde her birinin örnekleri bulunmaktadır.⁷⁶

İnsanlar yeryüzüne teker teker veya gelişi güzel değil, aileler ve gruplar halinde dağılmışlar, zaman içinde birçok merhaleler geçirmişlerdir. Kur’ân bu gerçeğe de dikkat çekmektedir.⁷⁷ Kur’ân, medeniyetleri inşâ eden insanların güzel davranışlarından ya da çöküşlerinden ibret alınması için de kavim sözcüğünü kullanmaktadır.⁷⁸

1.1.4. Ümmet

Kelime olarak sözlüklerde, “topluluk, toplum, millet, halk, taife, cemaat, insanlar ve onlar gibi bir topluluk olan hayvanlar ve cinlerden oluşan sınıf; peygamber gönderilen toplum; bir peygambere nispet edilen her kavim; ister inansın

⁶² el-Kehf 18/90,93; el-Kâf 50/12-14.

⁶³ el-Bakara 2/164, 250; el-En’âm 6/77, 99; el-A’râf 7/177, 188 vb.

⁶⁴ el-A’râf 7/69; et-Tevbe 9/70; Hûd 11/89; İbrâhîm 14/9; el-Hacc 22/42; el-Furkân 25/37; eş-Şu’arâ 26/105; Sâd 38/12; el-Mü’min, 40/5, 31; el-Kaf 50/12; ez-Zâriyât 51/46; en-Necm 53/52; el-Kamer 54/9.

⁶⁵ Hûd 11/60, 89.

⁶⁶ Hûd 11/70, 74, 89; el-Hacc 22/43; eş-Şu’arâ 26/160; el-Kamer 54/33.

⁶⁷ Hûd 11/89.

⁶⁸ Yûnus 10/98.

⁶⁹ et-Tövbe 9/70; el-Hacc 22/43.

⁷⁰ el-A’râf 7/127, 148, 159; eş-Şu’arâ 26/10; el-Kasas 28/76.

⁷¹ Hûd 11/ 27, 28, 50, 61.

⁷² el-Bakara 2/54; el-Mâide 5/21; el-En’âm 6/78; el-A’râf 7/61; Yûnus 10/84; Hûd 11/28-30 vb.

⁷³ el-A’râf 7/ 109; ed-Duhân 44/ 37; el-Kaf 50/ 14.

⁷⁴ et-Tövbe 9/70; İbrâhîm 14/9; el-Hacc 22/42; Sâd 38/12, 13; Mü’min, 40/31.

⁷⁵ Enes Saka, *Kur’ân’ın Öngördüğü Üstün Toplum*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 17,18.

⁷⁶ Yümnî Sezen, *Kur’an Işığında İnsan, Akıl ve Toplum*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2014),143.

⁷⁷ el- Hucurât 49/13.

⁷⁸ İbrâhîm 14/9.

ister inanmasın kendilerine peygamber gönderilmiş olan topluluk; bir peygambere inanıp onun etrafında toplanan insanlar” v.b. gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁹

“Yönelmek, kastetmek, öne geçmek, imam olmak” anlamlarındaki (م م أ) kökünden türetilmiştir. Ayrıca kendilerine peygamber gönderilmiş olan topluluk, kavim, her kabileden bir grup insan, her bir canlı cinsi, bütün iyilikleri şahsında toplamış kişi veya kendisine uyulan önder gibi anlamlarda kullanılır.⁸⁰ Aynı dinin mensubu, aynı zamanda yaşayan, aynı mekânda bulunan ve önemli bir unsurda toplanan gruplar olarak da kullanılmaktadır.⁸¹ Ümmet kelimesi Kur’ân’da altmış dört yerde geçmekte olup,⁸² “zaman, önder, örnek, yol, adet, din, bütün canlı toplulukların ve insanların oluşturduğu toplum” anlamlarında da kullanılmaktadır.⁸³ وَأَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ “Sizden hayra çağıran, iyiliği emredip kötülükten sakındıran bir ümmet bulunsun” âyetinde⁸⁴ büyük bir topluluk içindeki özel bir zümreyi ifade etmek için kullanılmıştır. Kelimenin imam (lider) kökünden türetilmiş bir çoğul isim olduğunu beyanla, ümmetin terim anlamının, bir amaç için lider etrafında toplanmış insanlar birliği, olduğu da ifade edilmektedir.⁸⁵ Seyyid Kutub tefsirinde bu âyette geçen ümmeti “cemaat” ve “otorite” olarak ifade etmektedir.⁸⁶

Kur’ân’da gerek inanmış gerekse inanmamış olsun, kendilerine peygamber gönderilen her topluluk, ümmet olarak adlandırıldığı gibi,⁸⁷ yaşam tarzları, örf ve adetleri, lisanları vb. özellikleriyle ayrı ayrı gruplar oluşturup, birlikte yaşayan küçük veya büyük topluluklara da ümmet denmektedir.⁸⁸

Ümmet, Kur’ân’ın en önemli kavramlarından birisidir. Kur’ân’da birden fazla anlamda kullanılan “ümmet” kelimesi, genelde bazı ortak özelliklere sahip insanlar topluluğunu ifade etmekle birlikte bir kısım âyetlerde insanların dışındaki bazı canlı

⁷⁹ Hasan Keskin, *Kur’an’da Ümmet Kavramı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003), 13.

⁸⁰ Cevherî, “emm”, 1863; İbn Manzûr, “emm”, 4/175.

⁸¹ İsfahânî, “emm”, 31.

⁸² Abdülbâkî, “emm” 121, 122.

⁸³ el-Bakara 2/ 128, 143; Âl-i İmrân 3/ 104; el-En’âm 6/ 38; Hûd 11/ 8; Yûsuf 12/ 45; en-Nahl 16/ 120; el-Kasas, 28/ 23; ez-Zuhruf 43/ 22, 23.

⁸⁴ Âl-i İmrân 3/104.

⁸⁵ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982), 1/ 419.

⁸⁶ Seyyid Kutub b. İbrâhim b. Hüseyin eş-Şâzilî, *Fî Zılâli'l- Kur’ân* (Cidde: Daru'l-İlm, 1986), 1/ 438.

⁸⁷ el-En’âm 6/42; Yûnus 10/47; er-Ra’d 13/30; en-Nahl 16/63; Fâtır 35/24.

⁸⁸ en-Nahl 16/92.

varlıklar topluluğunu da ifade etmektedir. “Uyulacak lider”, “yaşam tarzı”, müddet” de ümmetin diğer anlamları arasındadır.⁸⁹ Âyetlerde tevhit inancı üzerinde bulunan erdemli ümmetlerden bahsedildiği gibi, iyi hasletleri kaybetmiş, kendilerine gönderilen peygamberleri yalanlayan, onları cezalandırmaya kalkışan inkârcı ümmetler de söz konusu edilmektedir. İnsanlığa hidâyet rehberi olsun diye tüm insanlara gelen Kur’ân, önce ideal insanı, sonra da bu bireylerden oluşan ideal bir toplumu hedeflemektedir. Bu sebeple Kur’ân, müminleri hayırlı, adil, dengeli, örnek ve önder bir ümmet olarak yâd etmektedir. Ayrıca böyle bir ümmetin (toplumun) oluşması için müminler içerisinde iyiliği emredecek, kötülüğü de yasaklayacak özel grubun (ümmet) sürekli var olmasını teşvik etmektedir.⁹⁰

Sonuç olarak, “ümmet” kavramı, İslâm toplumunu tanımlayan en kapsamlı kavramlardan birisidir. Tarihî gelişimi içinde idarî ve hatta sosyal farklılıkların gerisinde köklü ortak bir ümmet olgusu, aidiyet duygusu içerisinde varlığını sürdürmüş ve bu vesileyle Müslümanlar’ın en geniş ve kapsamlı sosyal birliğine ad olmuştur. Ümmet, belli sosyolojik grupların üstünde bir hedefi gerçekleştirmiştir. Hangi bağlamda kullanılırsa kullanılsın, “ümmet” sözcüğü, belli bir gayeyi hedefleyerek bir araya toplanmış insanları ifade etmektedir.⁹¹

Kur’ân, bütün müntesiplerini manevî çatı altında birleştirmekte, dil ve kan birliği esasına dayalı eski cemiyet yapısını yıkarak onun yerine, inanç birliği üzerine kurulu bir toplum meydana getirmektedir. Kur’ânî adı “ümmet” olan bu yeni toplumun devleti de hicretle birlikte Medine’de inşa edilmiştir.⁹²

Tarihî gelişimi içinde İslâm toplumuna “İslâm Ümmeti” ya da tebliğcisi olan Hz. Peygamber’e nispetle “Ümmet-i Muhammed” ya da “Muhammed Ümmeti” denilmiştir. Bunun anlamı, İslâm’a inanmış ve kendini bu camiaya ait sayan insanların oluşturduğu dini-sosyal birlik demektir.

⁸⁹ İsfahânî, “emm”, 27.

⁹⁰ Keskin, *Kur’an’da Ümmet Kavramı*, 110.

⁹¹ Zülfikar Durmuş, “Kur’ân-ı Kerimde Sosyal Gruplar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* III (2003), Sayı: 3, 26.

⁹² el-Bakara 2/143; el-Enbiyâ 21/92; el-Mü’minûn 23/52; Toshihiko Izutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş, (İstanbul:Yeni Ufuklar Neşriyat, 2011), 72-75.

1.1.5. Millet

(م ل ل) kökünden gelen millet sözcüğü Arapça bir isim olarak “gidilen yol, yol ve gidişat, tarikat ve sünnet” anlamında kullanılmaktadır.⁹³ Takip edilen bu yol, hak yol olduğu gibi, batıl yol da olabilir.⁹⁴ “Millet” sözcüğü Kur’ân’da on beş yerde kullanılmıştır.⁹⁵ Millet, insanların kendilerince doğru kabul ettikleri ve yaşam biçimi haline getirdikleri yoldur. Âyetlerdeki “millet” kavramı yol ve gidişat temelinde ele alınarak din ile yorumlanmıştır.⁹⁶

“Ezberden yazdırmak ve dikte etmek” anlamındaki imlâl (imlâ) kökünden türeyen millet, işitilen ve okunan bir şeye dayanması veya dikte edilmesi ve yazılması bakımından “din” karşılığında kullanılmış, ayrıca kelimeye “izlenen, gidilen yol” mânası verilmiştir. “*Öyle ise, Hanîf olan İbrahim’in dinine uyunuz*”⁹⁷ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا “*Sonra da sana, “Hakka yönelen İbrahim’in dinine uy” diye vahyettik*”⁹⁸ “Millet-i İbrahim” terkinin yer aldığı bu âyetlerde Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği dinin özü bakımından Hz. İbrahim’in diniyle aynı kabul edildiği hususu vurgulanmaktadır.⁹⁹

“Millet” kavramının Hz. İbrahim’e izafe edilerek kullanılması dikkat çekicidir. Peygamberlerin atası olan Hz. İbrahim Kur’ân’da ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Ehli kitap mensupları da onun peygamberliğini kabul etmişlerdir. Çeşitli din mensupları kendilerini ona nispet etmekten hoşlanıyorlardı. Ondan sonra gelen bütün peygamberler İbrahim Milleti’ne tabi oldukları gibi, kavimlerini de bu millete tabi olmaya çağırmışlardır. Hz. Peygamber’in de onun yoluna, yaşam tarzına uyması emredilmiştir.¹⁰⁰ O’nun yolu tevhid yoludur. Dolayısıyla “İbrahim Milleti”nden kasıt, hayatın her alanına yerleştirmeye çalışılan tevhid konusundaki çaba ve gayretlerdir. Diğer bir ifadeyle onun bu konudaki tutum ve davranışlarıdır.

⁹³ İbn Manzûr, “ml”, 11/ 631.

⁹⁴ Âlûsî, Mahmud Şükrü, *Ruhu’l-Meânî fi Tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerim*, (Beyrut: Daru’l- İhyau’t-Turasi’l-Arabi, 2008), 1/ 369.

⁹⁵ el-Bakara 2/120, 130, 135, 282; Âl-i İmrân 3/95; en-Nisâ 4/ 125; el-En’âm 6/161; el-A’râf 7/ 88, 89; Yûsuf 12/37,38; İbrâhîm 14/13; en-Nahl 16/123; el-Kehf 18/20; el-Hac 22/78; Sâd 38/7.

⁹⁶ Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Ebû Cafer, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vili’l-Kur’ân*, (Kahire: Daru’l- Hadis, 1987), 1/ 565; Seyyid Kutub, *Fî Zilâli’l- Kur’ân*, 1/ 428,429.

⁹⁷ Âl-i İmrân 3/95.

⁹⁸ en-Nahl 16/123.

⁹⁹ Recep Şentürk, “Millet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 30/ 64.

¹⁰⁰ Yûsuf 13/37; en-Nahl 16/123.

Ümmet ile millet arasındaki fark için kısaca şu zikredilebilir: Sosyolojik anlamda “ümme” kavramı iradî, sosyo-dinî ve evrensel boyutta bir topluluğu ifade ederken “millet” kavramı ise iradî, sosyo-millî ve bünyesinde kavimleri toplayan büyük topluluk olarak tanımlanmaktadır. Buna mukabil ümmet kavramı Kur’ân’da sosyolojideki anlama yakın kullanılırken millet kavramı ümmetin etrafında toplandığı şey/kişi kısmını karşılamaktadır.¹⁰¹

Millet’in Kur’ân’daki kullanımıyla sosyolojideki kullanımı farklıdır. Birinde toplumsal mutabakatı sağlayıp bunu yol edinişe millet ve bunu sağlayanlara ehl-i millet denilirken diğesinde ise bu kavram mutabakatı bizzat sağlayan toplumlar için kullanılmaktadır.¹⁰²

Günümüzde sosyolojik anlamda kullanılan millet ile Kur’ân’daki millet aynı şeyler olmamakla birlikte birbirine yakın söylemlerdir. Günümüzde bu kavram ırksal bir tanımlama olarak değerlendirilmektedir. Aslında bu kullanım modern bir yaklaşım değildir. Çünkü bazı tefsirlerde “millet” kelimesi “ehl-i millet” şeklinde ifadelendirilmektedir.¹⁰³

1.1.6. Câhiliye

Câhiliye kelimesi, “cehl” veya “cehalet” kökü kullanılarak türetilmiştir. Bahsedilen her iki kök kelime de sözlükte “ilmin karşıtı, bilgisizlik”¹⁰⁴ anlamındadır.

Arap dilbilim uzmanları ile Arap şairleri câhiliye kelimesinin iki manaya geldiğini belirlemişlerdir. Birinci anlam ilmin karşıtı iken ikinci anlam da hafif meşrepli olma halidir.¹⁰⁵ Zaman içerisinde ikinci anlam birinciyi doğurmuştur. (Cehile) fiilin içerisinde, hafif meşreplilik ve hareketlilik yatar.¹⁰⁶

Cehl kelimesi Rağib el-İsfehânî’ye göre üç anlam taşır. İlki, rastgele bir konu ya da bir şeye ilişkin şahsın bilgilerden mahrum kalmasıdır. Aslında cehl kelimesinin gerçek anlamı budur. İkincisi, kişinin bir şey konusunda bulunduğu halin tersine

¹⁰¹ Ahmet Küçük, “Kur’ân Verileri Işığında Ümmet ve Millet Kavramlarının Mukayesesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2020 8(3), 963–975.

¹⁰² Ahmet Küçük, *Kur’ân’da Toplumsal Sınanma*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 41.

¹⁰³ Zemahşerî, *Câru’l-İlah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer, el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fi Vücûhi’t-Te’vîl*, thk. Adil Ahmet Abdulmevcud vd. (Riyad: Mektebetu’l-Abikan, 1998), 1/ 194; Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 1/ 498.

¹⁰⁴ Cevherî, “chl”, 4/1663; İbn Manzûr, “chl”, 209.

¹⁰⁵ Firuzâbâdî, Mecdudî Muhammed b. Yakub, *el- Kamusu’l Muhit*, (Mısır: Müessesetu’r-Risâle, trs), “chl”, 58.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, “chl”, 11/130.

inanması durumudur. Üçüncüsü de kişinin hak veya batıl da olsa yapılması gerekenin tersi davranışlar içinde olmasıdır.¹⁰⁷

Kur’ân-ı Kerimdeki dört âyette câhiliye kavramı geçmektedir. İlk âyette; “... Allah ile ilgili olarak câhiliye tahmini gibi gerçek olmayan tahminde bulunmaktadırlar...”¹⁰⁸ ifadesinde, Allah hakkında bir kısım münafıkların yanlış düşüncelerinin, câhiliye zannı ile benzer olduğu belirtilmek sûretiyle, câhiliye sözcüğü İslâm’dan önceki dönemi tanımlayan bir kavram mahiyetinde kullanılmıştır. İkinci âyette de “*Konutlarınızda durun. Evvelki câhiliye devri hanımlarının açıldığı gibi sizler de açılmayın.*”¹⁰⁹ Hz. Peygamber’in eşlerini câhiliye devri kadınlara benzer tarzda açık saçık olmamaları hususunda uyarmış, İslâm öncesi döneme câhiliye devri denilerek işaret edilmiştir. Üçüncü âyette ise; “*Hani inkârda olanlar kalplerine bağınazlığı, câhiliye bağınazlığını koymuşlardı.*”¹¹⁰ Câhiliyenin bağınazlığı üstünde durulmaktadır. Bu âyette İslâm öncesi câhiliye döneminin bağınazlık ve ilkelliğine, müşrik toplumu saran ve tamamına hükmeden şiddet, kin ve nefrete dikkat çekilmektedir. Dördüncüdeki âyette ise, “*Onlar (İslâm öncesi) câhiliyeye ait yönetimini mi arıyorlar?*”¹¹¹ ifadesi ile İslâm’dan önceki döneme ve o dönem yönetimde olan idarecilerin fertler arasında yaptıkları farklı uygulamalarla yaptıkları haksızlıklara ve zalimliklerine dikkat çekilmektedir. Bazı âlimlerle fikir adamları câhiliye tanımını sadece İslâm’dan önceki Araplara has genel manadaki ahlâkî bozukluklara yormanın yanlış olacağını söylemişlerdir. İnsanoğlunun nefesine, heva ve hevesine köle olduğu, Kur’ân-ı Kerim’e ittibayı reddettiği, toplumlara hâkim olan rejimlerin zulüm, sömürü ve ırkçılık benzeri yaygın kötülükler ile beslenerek ayakta durduğu tüm zaman ve mekânlarda câhiliye var olmaya devam edecektir.¹¹²

Konumuza dair yapılan diğer araştırmalarda ise “cehl” kavramının zihinsel manası bilgisizlik; dinî manası şirk koşmak /putperestlik; ahlâka dair manası ahlâkî hususiyetler olarak görülmektedir.

¹⁰⁷ Cevherî, “chl”, 4/1663: İsfahânî, “chl”, 209.

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/154.

¹⁰⁹ el-Ahzâb 33/33.

¹¹⁰ el-Fetih 48/26.

¹¹¹ el-Mâide 5/50.

¹¹² Mustafa Fayda, “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 7/17.

“Câhiliye” kavramının bünyesinde bahsi geçen üç manayı da barındırdığı noktasında hemen hemen ittifak sağlanmıştır. Yanı sıra cehl ile bu kökten türeyen diğer kelimelerin câhiliye kültüründe ilki zihinsel; ikincisi ahlâkî olarak, iki ana manada kullanıldığı anlaşılmaktadır.¹¹³ “ج-ه-ل” kökünden türemiş olan “cehl” kavramı ilim kavramının karşıtı olmakla beraber sözlükte, “bilmemek” anlamındadır. Yine bu kökten türetilen “cehâlet” sözcüğü de “bir işi ‘bilgisiz olarak’ yapmak” anlamını taşır. Bir şeyi kişi bilmediği veya tanıyamadığı zaman Arap halkı o kişiye, “o hususda cahil oldu” derler.¹¹⁴

Cehlin tanımlarına bakıldığında en kapsamlı tanımlamanın sonuncusu olduğu görülür. Çünkü bu tanım bir işi yapmaya başlayacak olan şahsın ona dair tüm bilgileri bilmesinin elzem olduğunu belirttiği gibi, aksinin de bilgisizlik olduğunu belirtmektedir.

İslâmiyet, câhiliyetin zıttıdır. Câhiliyet nasıl ki, Allah’ı gerçekten bilinmesi gerektiği şekilde bilmemek ve tanımamak ise; İslâm da, insanları ortaklardan uzak bir yaratıcıya imana, Allah’ı hakkı ile tanımaya ve O’nun indirdiklerini kayıtsız ve şartsız kabul etmek manasına gelmektedir. İslâm yalnızca Allah’a yönelmek ve teslim olmaktır. Allah’ı gerçekten tanımak, O’nu bütün ortaklardan arındırarak haram ve yasaklarından uzak, emirleri doğrultusunda korku ve takva ile yaşamaya çalışmaktır. Asr-ı saadet Müslümanlarının anlayarak hayatlarına tatbik ettikleri İslâm’ın manası işte tam da budur. Bu anlayışları onları cahil toplum statüsünden imanın eşsiz derecelerine yükseltti. Onlar ruhî ve nefsî yüceliğin en uç noktasına ulaştıklarından dolayı Allah tarafından insanlık tarihinin en şerefli ve en üstün ümmeti (toplumu) olarak vasıflandırıldılar.¹¹⁵

1.2. Tarihsel Arka Plan

Bu başlık altında Resûlullah’a peygamberlik görevi verildiğinde yaşanmakta olan câhiliye asrına dair göze çarpan genel durumu ortaya koymak için İslâm öncesi dinî kurumlardan bahsedilecektir.

¹¹³ Mustafa Çağrı, *Kur’an’ın geliş ortamında ahlak ve insan ilişkileri*, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 29

¹¹⁴ İbn Manzûr, “chl”, 1/ 713.

¹¹⁵ Muhammed Kutub, *Örnek İslam Toplumu*, (İstanbul: Risale Yayınları, 1986), 7-11.

1.2.1. Genel Durum

İslâm toplumunun tarihi insanlık tarihinin küçük bir modelidir.¹¹⁶ Hz. Peygamber ile başlayıp çeşitli merhalelerden geçerek ulaşılması gereken duruma gelmiştir. Hz. Peygamber, risalet görevi ile vazifelendirildiği anda yaşanmakta olan câhiliye asrına dair göze çarpan hususları kısaca şöyle ifade edebiliriz:

İslâmî dönemde ortaya çıkmış bir terim olan câhiliye, gerek Kur'ân'da gerekse hadislerde Araplar'ın İslâm'dan önceki inanç, tutum ve davranışlarını İslâmî devirdekenden ayırt etmek için kullanılmıştır. Bu sebeple genellikle Araplar'ın İslâm'dan önceki dönemine “Câhiliye” veya “Câhiliye çağı” (asrû'l-cahiliyye) denilir. Hz. Peygamber'in ashâbı câhiliye kelimesiyle İslâm öncesini, yani miladi 610 yılında vahyin inmeye başlamasından önce yaşadıkları devri kastediyorlardı. Onlar Müslüman olduktan sonra bu devirle ilgili hatıralarını, inançlarını, tutum ve davranışlarını anlatırken veya Hz. Peygamber'e o dönemde yaptıkları işlerin İslâm'daki hükmünün ne olduğunu sorarken çoğunlukla bu kelimeyi kullanmışlardır.

Kur'ân'da, Mekke devrinde nazil olan âyetlerde “câhiliye” kavramının kullanılmamış olmasına bakarak bu terimin o devirde henüz yerleşmemiş olduğu düşünülebilir. Buna karşılık Medine döneminde inen dört âyette câhiliye kelimesi geçmektedir. Nüzûl sırasına göre bu kelimenin ilk defa içinde geçtiği âyette; *قَدْ أَهْمَتْهُمْ أَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللَّهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ* “Allah'a karşı câhiliye zannı gibi gerçek dışı zanda bulunuyorlar.”¹¹⁷ Bazı münafıkların Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinin “câhiliye zannı”na benzediği belirtilerek “câhiliye” kelimesi İslâm öncesini ifade eden bir kavram olarak kullanılmıştır.

Nüzûl sırasına göre “câhiliye” teriminin geçtiği ikinci âyette ise, tarihçiler ile müfessirler, “*Konutlarınızda durun. Önceki câhiliye devri hanımların açıldığı gibi siz de açılmayın.*”¹¹⁸ âyetinde bahsedilen “önceki câhiliye” tabirinin yorumlanmasında ihtilafa düşmüşlerdir. Râzî (v. 606/1210)'nin¹¹⁹ bu tabirin yalnızca Hz. Nuh (as) dönemini içerdiğini belirten bu görüşünü, ünlü müfessir Taberî (ö. 310/923) de önceden beyanlarıyla işaret etmiştir.¹²⁰ Buna karşın Kur'ân-ı Kerîm'de de bahsedilen

¹¹⁶ Hayri Erten, *Model Müslüman Toplumun Sosyolojisi*, (İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2019), 14.

¹¹⁷ Âl-i İmrân 3/154.

¹¹⁸ el-Ahzâb 33/33.

¹¹⁹ Râzî, *Me'âtilu'l- Ğayb*, 25/ 209.

¹²⁰ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, 22/ 5.

câhiliye mefhumunun bazı dönemlere hasredilmesinin ortaya yanlış sonuçlar çıkaracağını iddia eden bir takım İslâm âlimleri, “İslâmî dönemde câhiliye var mıdır?” şeklinde bir soruyu gündeme getirmişler ve “*evet İslâmî dönemde de câhiliye vardır*” şeklinde de yanıtlamışlardır.¹²¹ Bu fikri şu hadise dayandırmışlardır: “*Ebu Zerr bir gün Bilal-i Habeşi’ye kızarak, ‘kara kadının oğlu’ diyerek hakarete bulunmuştu. Bilal O’nu Hz. Peygamber’e şikâyet ettiğinde Hz. Muhammed (s.a.v) Ebu Zerr için şunu söylemiştir: Annesinin zenci olmasından dolayı mı Onu ayıplıyorsun? Sende câhiliyet davası devam ediyor. Eğer, takvayla çok üstün olamazsan, ak ve kara benizlilerden çok hayırlı değilsin.*”¹²² Bu hadis çok net gösteriyor ki yapılan olumsuz hareket câhiliye ahlâkının davranışlarından kabul görerek kınanmıştır. “İslâmî dönemde câhiliye var mıdır?” sorusuna ahlâkî değerler perspektifinden bakıldığında kuşkusuz “evet” denilmiştir. İslâm tek başına bütün bir sistemdir ve bu tarz câhiliye kalıntılarını da içerebilmektedir. Bütün bunlara rağmen Seyyid Kutub tefsirinde, câhiliyenin zaman içindeki belli bir dönem olmadığını, belli bir hayat düşüncesi olan belli bir toplumsal durum olduğunu, bu düşüncenin ve bu durumun herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde ortaya çıkabileceğini ve ortaya çıkmasında câhiliyenin varlığının kanıtı olduğunu ifade etmektedir.¹²³

1.2.2. Kur’ân Öncesi Dinî Yapı

Vahiy indirilmeye başlamadan önce cahiliye toplumunda Sâbiîlik ve Mecûsîlik gibi birbiriyle bağlantılı ve birbirinden farklı din ve inançlar vardı. Hz. Peygamber’in doğduğu sıralarda Araplar’da putperestlik inancının zayıflamaya yüz tuttuğu ve içlerinden bir kısmının ahiretin varlığına inandıkları söylenebilir. Câhiliye Arapları’nın aynı zamanda Yahudilik, Hristiyanlık dinlerine de ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Şimdi sırasıyla bunlara yer verelim:

1.2.2.1. Şirk

Kur’ân’ın nüzûlü öncesinde Arap yarımadasında putperestlik inancı hâkimdi ve her kabile pek çok putlara sahipti. Hatta Kâbe putlar ile doluydu. Kur’ân,

¹²¹ Râzî, *Mefâtihu’l- Ğayb*, 25/ 209.

¹²² Hanbel, Ahmet, b. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *El- Müsned*, (Beyrut: Müessesetu’r- Risale, 1997), 5/ 158.

¹²³ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli’l- Kur’ân*, 5/2860, 2861.

putperestiği şirk, Allah Teâlâ'ya ortak koşanı müşrik,¹²⁴ şirk büyük bir haksızlık¹²⁵ ve Allah'ın kesinlikle affetmeyeceği günahların en büyüğü¹²⁶ diye nitelemiştir.

Allah'a inandığını iddia ettiği halde bir şekilde O'na ortak koşmakta olan kişiye “müşrik” denir. İsfahânî (v. 502/1108) Kur'ân'da bahsedilen, üstünde durulan, kaçınılması istenilen o tarz şirk iki çeşittir: İlki, Allah Teâlâ'nın kâinattaki tasarrufatında ve icraatında şeriki veya şerikleri bulunduğu iddiasıdır ki bu, büyük şirk olarak da adlandırılır.¹²⁷ Allah Teâlâ böyle bir şirk bağışlamayacağını ifade etmiştir. Allah (cc) şöyle buyuruyor: “*Kim ki, kendine hidâyetimiz (doğru yol) apaçık olmasının ardından peygambere karşı gelir iman edenlerin yolunun gayrısına uyar ise, yöneldiği yolda onu bırakır ve cehenneme koyarız. Ne fena bir varış yeridir orası.*”¹²⁸ İkinci şirk türü, riyaadır ki bu duruma küçük şirk te denmektedir. Riya, Allah'tan başkasının hoşnutluğunu kazanma düşüncesiyle amelde ihlâsı terketme; Allah'a itaat eder görünerek kulların takdirini kazanmayı isteme; ibadeti Allah'tan başkası için yapma, ibadetleri kullanarak dünyevî çıkar peşinde olma; Allah'ın emrini yerine getirmek maksadıyla değil insanlara gösteriş olsun diye iyilik yapma; insanların görmesi ve takdir etmesi için ibadeti açıktan yapma vb. şekillerde tanımlanmıştır.¹²⁹

Câhiliye devrinde, şirk batağına düşmüş, sözümlerine öteki ilahlara yönelmiş olanların halleri şu şekilde anlatılır: “*Kendilerine güç ve onur (kaynağı) olmaları için, Allah dışında tanrılar edindiler onlar. Hayır! Onların ibadetlerini, tanrıları inkâr edecek, onlara düşman olacaklardır.*”¹³⁰ Âyet Mekke'li müşriklerin şirke ne niyetle yöneldiklerine açıklık getirmektedir. Mekkeli müşrikler, tanrıların şiddet ve zorluk zamanlarında onlara yardımda bulunacaklarını ve korktuklarından güven vereceklerini sanıyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm'de sahte tanrıların ilahlaştırılmasının nedeni şöyle bildirilmektedir: “*Olabilir ki kendilerine yardımda bulunulur umuduyla Allah'tan vazgeçip de tanrılar edindiler. Onlar ilahlarına (hizmet etmeye) amade*

¹²⁴ el-Bakara 2/221; Nûr 24/3.

¹²⁵ Lokmân 31/13.

¹²⁶ en-Nisâ 4/48, 116.

¹²⁷ İsfahânî, “şrk”, 451-452.

¹²⁸ en-Nisâ 4: 116.

¹²⁹ Cevherî, “rey”, 5/2348; Mustafa Çağrı, “Riya” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 35/137.

¹³⁰ Meryem 19/ 81-82.

*asker olmalarına rağmen, ilahları onlara yardımda bulunamazlar.”*¹³¹ İşin aslı, âyet dikkatli okunduğu vakit kendilerinden yardım umulan sahte tanrıların, ilahlıktan uzak buldukları ve onların yardımda bulunacak yardımcıları bekledikleri, çok net görülmektedir. Âyetlerin yol göstericiliğinde câhiliye toplumundaki sözde ilahlarda olan özellikler şöyle göz önüne serilmektedir:

Genel perspektiften bakılınca görülen şu ki müşrik halk din hususunda tümüyle bilgisiz ve cahil değildi. Toplum bünyesinde değişik sûretlerle adlandırılan din adamları sınıfı vardı. Hz. Muhammed’in tebliğ sürecinde tevhide dair sarf ettiği her söz, anlattığı her âyet, bahsedilen perspektifte genişçe değerlendirilmeye alındığından ötürü, Hz. Peygamber’e ve ona inananlara çok şedit tepkiler verilmişlerdi.

Hz. Peygamber, İslâm’ı Mekke’de ilan etmeye başlamıştır. Yeni olan bu dine Mekke’de muhalefet edilmiştir. Bu muhalefeti kırmak için Mekke döneminde iman ve tevhid konularının öne alındığını ve hemen her sûrede sıklıkla üzerinde durulan bir konu olduğunu görüyoruz. Yeni bir bina inşa edebilmek için önce eski binanın işe yaramayan kırıntılarının tasfiye edilmesi gerekir. Yaşanan süreçte İslâm dini bunu kısa sürede başarmıştır. Bunu başarırken muhataplarının yanlışlarını, doğru bir dil ve üslupla ele almış, yanlış olan İslâm öncesi düşünce kalıplarını doğru olan yeni kalıplarla değiştirmiştir.

1.2.2.2. Yahudilik

Arabistan genelinde Mekke ve Medine özelinde çeşitli dinsel telakkiler mevcuttu. Mekke ahalisinin neredeyse tümü müşrik olmakla beraber, çok olmasa da kitap ehlinden kişiler de vardı. Mekkeliler çeşitli yerlerde, bölgeler arası ticarete ilişkin ziyaretlerde bulduklarından, ulaştıkları şehirlerdeki Hristiyan ve Yahudiler ile temasları oluyor, bilgi yönünden karşılıklı etkileşimleri oluyordu. Yahudi halkı Arabistan’da başta Taif ve Medine olmak üzere birçok şehirde yaşamaktaydı. Bundan başka Hayber, Medine ve öteki şehirlerde bulunan Yahudiler ile komşuluk ve ilişkileri neticesinde bir takım Arap kabilelerinden olan Yahudi toplulukları da bulunuyordu.¹³²

¹³¹ Yâsîn 36/ 74-75.

¹³² Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1991), 1/ 552-553.

Mekke şehrinde önemli derecede bir Yahudi nüfusun olup olmadığına ilişkin herhangi bir bilgi olmamakla beraber o şehirlerde dışarıdan göçüp gelen, sanatkâr ve işçilerden meydana gelen bir Yahudi topluluğu mevcuttu. Varaka gibi az sayıda Hristiyan ve Hanîf dinine mensup kişiler olsa bile Mekke'yi idare eden Kureyş kabilesi benzeri yerel topluluklar içinde Yahudiliği kabullenenlere rast gelinmemektedir.¹³³ Mekke şehrindeki çok olmayan Yahudi topluluklarının yanında bu şehirde düzenlenen fuarlarda, yalnızca ticaret malı sattığından ziyade kendilerini, gizlenmiş ya da yitirilmiş eşyanın yerini bulup bilen, geleceğe ilişkin bilgileri tahmin eden kâhinler olarak ünlenip bolca kazanç elde eden Yahudiler de mevcuttu. Bu Yahudiler kitâbî bir topluluk olarak eğitim almamış ve gönlü saf olan bedeviler üstünde bir etki ve saygınlık elde etmişlerdi. Taif bölgesindeyse faizcilik faaliyetiyle uğraşan Yahudiler mevcuttu.¹³⁴

Kâbe'nin onarımı esnasında Süryanice dilinde herhangi bir yazıya rastlandığında o yazının bir Yahudi tarafından okunması ve Abdumuttalib'in korumasında Üzeyne adında bir Yahudi'nin bulunması,¹³⁵ kimi Mekkî âyetler arasında İsrailoğulları âlimleri hakkında müspet bir biçimde söz edilerek Yahudilerin Kur'ân'ın ilahî bir kitap olmasına tanıklık ettiklerinin işaret edilmesi de¹³⁶ Mekke şehrinde Yahudilerin bulunduğu ispattır. *وَإِنَّهُ لَفِي زُبُرِ الْأَوَّلِينَ . أَوْلَمْ يَكُنْ لَهُمْ آيَةٌ أَنْ يَعْلَمَهُ* *“Şüphesiz bu (bu Kur'ân'ın indirileceği) öncekilerin kitaplarında da vardı. İsrailoğulları bilginlerinin onu bilmesi, onlar (Mekke müşrikleri) için bir delil değil midir?”*¹³⁷ Diğer bir âyette ise Allah Teâlâ şöyle buyurur: *قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَتْ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ* *“De ki: وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَأَمَنْ وَاسْتَكْبَرْتُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ* *“Ne dersiniz? Şayet bu Kur'ân, Allah katından ise ve siz onu inkâr etmişseniz, İsrailoğullarından bir şahit de bunun benzerini (Tevrat'ta görerek) şahitlik edip inandığı hâlde, siz yine de büyüklük taslamışsanız (haksızlık etmiş olmaz mısınız?). Şüphesiz Allah, zâlimler topluluğunu doğru yola iletmez.”*¹³⁸

¹³³ Âlûsî, Mahmud Şükrü, *Bulûğu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, trs.), 2/ 239.

¹³⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/ 552-553.

¹³⁵ İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdumelik, *es- Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Saka, İbrâhîm el- Ebyari, Abdulhafız Şelebi, (Kahire: Turâsu'l-İslâmi, trs.), 1/ 196.

¹³⁶ eş-Şu'arâ 26/ 192-197; el-Ahkâf 46/ 10.

¹³⁷ eş-Şu'arâ 26/ 196-197.

¹³⁸ el-Ahkâf 46/10.

Yahudi konusu incelenirken Yahudilerin dinî eğitim ve öğretim yaptıkları yer olan, hatta bazı bilginlerce Tevrat'ın yüceltiildiği bir yer olması hasebiyle sinagogtan bile üstün sayılan, genel olarak Yahudilik çalışma evi olarak da bilinen, Yahudi kutsal kitabının, Yahudi hukukunun ve Yahudilik'le ilgili problemlerin araştırıldığı, tartışıldığı, herkese açık bir yer olan Beytülmidrâs, bir öğrenim merkezi olması hasebiyle toplumda Yahudi kültürünün yayılmasına katkıda bulunuyordu.

Asr-1 saâdet'te Medine Yahudilerinde de bu müesese mevcuttu. Beytülmidrâs'ın Yahudileri yönlendirici etkisini dikkate alan Hz. Peygamber oraya giderek Yahudileri İslâm'a davet etmiş, bazan da ölçsüz davranışları sebebiyle onları uyarmıştır. Zina eden iki yahudiye nasıl bir ceza vermek gerektiği Yahudiler tarafından kendisine sorulduğu zaman da Beytülmidrâs'a gitmiş ve Yahudileri Allah'ın kitabını kabule davet ederek zânîler hakkında recm cezası vermiştir. Aslında Tevrat'ta da yer alan bu hükmü inkâr eden Yahudilerle ilgili olarak Allah şöyle buyurur: *أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيحًا مِّنَ الْكِتَابِ يُدْعُونَ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلَّى فَرِيقٌ مِّنْهُمْ وَهُمْ مُّعْرِضُونَ*

*“Kendilerine Kitap'tan bir pay verilenleri görmüyor musun ki, aralarında hüküm vermesi için Allah'ın Kitabına çağrılıyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gidiyor.”*¹³⁹

Bu âyet dolayısıyla hemen hemen bütün müfessirler Beytülmidrâs'tan bahsederek hadiseyi nakledeleler. Hz. Ebû Bekir ve diğer bazı sahâbîlerin de Beytülmidrâs'a gidip Yahudi âlimleriyle tartıştıkları bilinmektedir.¹⁴⁰

1.2.2.3. Hristiyanlık

Hristiyanlar için “Nasrânî, İsevî ve Mesîhî”, Hristiyanlık içinse, “Mesîhiyye” ve “Nasrâniyye” isimleri kullanılır. Kur'ân içinde Hristiyanlardan bahsedilen ve 14 yerde yer alan “nasârâ” sözcüğünün manasına ilişkin yorumlarda şöyle denilmektedir: Sözcüğün, Hz. İsa tarafından talep edilen yardıma havarilerce müspet karşılık vermesi sebebiyle,¹⁴¹ “yardım etmek” anlamındaki nasr sözcüğünün kökünden olduğu ya da Hz. İsa'ya ait yaşadığı yer Nasıra kentinden geldiği ifade edilmektedir. Hz. İsa, Mesîh oluşundan kaynaklı olarak Hristiyan kimseler “Hz.

¹³⁹ Âl-i İmrân 3/23.

¹⁴⁰ Ahmet Önkâl, “Beytülmidrâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 6/ 95.

¹⁴¹ Âl-i İmrân 3/52; es-Saf 61/14.

Îsâ'ya tâbi olan” manasındaki Mesîhî, şahsen Hz. İsa ile ilintili olarak İsevî olarak da anılmaktadır.¹⁴² Kutsal kitabı Ahd-i Cedîd'ten ve Ahd-i Atîk'ten meydana gelmektedir. Yahudilere ait olan kutsal kitap Ahd-i Atîk, Hristiyanlar tarafından Kitabı Mukaddes'te birinci bölüm iken, diğer yandan ise Ahd-i Cedîd, Yahudilerce benimsenmemektedir. Hristiyanlığın tüm mezheplerinde ilkesel anlamda Ahd-i Atîk'i oluşturan kitaplar benimsenmektedir.¹⁴³

Kur'ân ve Sünnette Hristiyanlığa farklı yönlerden değinilir. Diğer yandan, Hristiyanlığa aracısız olarak değil bu dine bağlı olanların ismi olan “nasârâ” sözcüğü ile atıfta bulunulur. Kutsal kitapları nedeniyle “ehlü'l-İncîl”, kutsal saydıkları haç simgesinden kaynaklı “ehlü's-salîb” ismi de atfedilir. Diğer taraftan, ilâhî dinin bağlılarının müşterek ismi olan “ehlü'l-kitap” ifadesine Hristiyanları da içine alır. Kur'ân'da Hristiyanlıkla alakalı âyetler içinde bilhassa dikkat çekilen nokta Îsâ'nın bir insan oluşuna ilişkin hususlardır. Âyetlerin büyük bir kısmında daha önce Hz. Îsâ peygamberin Allah'ın bir kulu ve peygamberi olması vurgulanırken insanîyetine ilişkin kararsızlıkların bütünüyle bertaraf edilmesinde kimi âyetler Hz. Îsâ'nın meleklerce Meryem'e müjde edilmesi, Allah'ın izin vermesi ile Meryem'in Hz. Îsâ'ya gebe kalması ve doğuşu zikredilir.¹⁴⁴ Ayrıca Hz. Îsâ zikredilirken çoğu kez “Meryem oğlu Îsâ” olarak ifade edilmesi O'nun kul olduğunu vurgulamaya dönüktür. Kur'ân Hz. Îsâ'ya beşerîliği çok kereler zikredildiği gibi Hz. Îsâ'nın Allah Teâlâ'nın hem Resûlü¹⁴⁵ hem nebisi¹⁴⁶ olmasına vurgu yapılır. Diğer peygamberlerdeki gibi Hz. Îsâ peygamberden de Allah Teâlâ'nın elçiliğini tebliğ edeceğine dair net söz alınması açıklanarak¹⁴⁷ ona Allah Teâlâ'dan vahiy gönderildiği,¹⁴⁸ bir doğru yol ve tavsiyeye sebep olarak İncil'in verildiği,¹⁴⁹ diğer taraftan mucizeler ve Ruhulkudüs ile desteklendiği¹⁵⁰ ifade edilir. Ayrıca Kur'ân, Hz. Îsâ daha beşikteyken konuşması,¹⁵¹

¹⁴² Kürşat Demirci, “Hristiyanlık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 17/328.

¹⁴³ Mehmet Aydın, “Hristiyanlık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 17/ 340.

¹⁴⁴ Âl-i İmrân 3/45-49; Meryem 19/16-29; el-Enbiyâ 21/91; et-Tahrîm 66/12.

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/157, 171; el-Mâide 5/19; el-Hadîd 57/27; es-Saf 61/6.

¹⁴⁶ Meryem 19/30.

¹⁴⁷ el-Ahzâb 33/7.

¹⁴⁸ en-Nisâ 4/163; el-Mâide 5/117.

¹⁴⁹ el-Mâide 5/46.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/87, 253.

¹⁵¹ Âl-i İmrân 3/46; el-Mâide 5/110; Meryem 19/30.

çamur kullanarak kuş yapması ve onu canlandırması, kör birini tedavi etmesi, ölüleri diriltme, kişilerin ne yediğini ve biriktirdiğini bilmesi,¹⁵² havarilerine gökten sofrayı indirmesi¹⁵³ ve benzeri hadiseler de Hz. İsa'nın peygamberliğini kanıtlayan mucizeler olarak kabul edilmektedir.

Hz. İsa, kendinden önceki peygamberler gibi kendisine tevdi edilen görev bilinci içinde halkını tebliğ etmek için gerekli olan tüm görevleri ifa etmiştir. Kendisine inanmayan insanları ikna etmek için Allah'ın izniyle mucizeler göstermiştir. Hz. İsa babasız dünyaya geldiğinden ötürü yaratılış itibarıyla Hz. Adem'e benzetilmiştir.¹⁵⁴ Gerek İslâm'a, gerekse de İncillere göre Hz. İsa babasız olarak dünyaya gelmiştir. Hz. Meryem bile, kendisine erkek dokunmayan bir kadının nasıl çocuğu olabilir diye itirazda bulunmuş,¹⁵⁵ bunun üzerine Yüce Allah: *قَالَتْ رَبِّ أَنَّى يَكُونُ لِي وَلَدٌ وَلَمْ يَمَسِّنِي بَشَرٌ قَالَ كَذَلِكَ قَالَ اللَّهُ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ* “(Meryem), “Ey Rabbim! Bana bir beşer dokunmamışken benim nasıl çocuğum olur?” dedi. Allah, “Öyle ama Allah dilediğini yaratır. O, bir şeyin olmasını dilediğinde ona sadece “ol” der, o da hemen olur” dedi.”¹⁵⁶

Hz. Meryem'in hamile kalışı şu âyette ifade edilir: *وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقْتَ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُنْتِ مِنَ الْقَائِمِينَ* “Allah, bir de iffetini sapasağlam koruyan ve bizim de kendisine ruhumuzdan üflediğimiz, Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını doğrulayan İmran kızı Meryem'i de (inananlara) örnek gösterdi. O itaat edenlerdendi.”¹⁵⁷ Bu ve buna benzer âyetleri yorumlayan müfessirler, her doğan canlı için bir yakın, bir de uzak sebebin bulunduğunu, yakın sebebin, “meni”; uzak sebebin ise “kün” emri olduğunu ifade etmektedirler.¹⁵⁸ Kur'an, *وَالَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَا آيَةً لِلْعَالَمِينَ*, “*İrzini korumuş olan kadını da (Meryem'i de) hatırla. Ona ruhumuzdan üfle miştik. Kendisini de, oğlunu da âlemlere (kudretimizi gösteren) birer delil yapmıştık*”¹⁵⁹ âyetiyle Hz. Meryem'i iffetli, *إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ*

¹⁵² Âl-i İmrân 3/49; Mâide 5/110.

¹⁵³ el-Mâide 5/112-115.

¹⁵⁴ Âl-i İmrân 3/59.

¹⁵⁵ Âl-i İmrân 3/45-46

¹⁵⁶ Âl-i İmrân 3/47.

¹⁵⁷ et-Tahrim 66/12.

¹⁵⁸ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 3/160.

¹⁵⁹ el-Enbiyâ 21/91.

(yaratılışları bakımından) *Îsâ'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona "ol" dedi. O da hemen oluverdi*¹⁶⁰ âyetiyle Hz.Âdem'i topraktan, anasız-babasız yaratan Allah'ın, Hz.Îsâ'yı da babasız yarattığını, Allah'ın kudretinin sonsuzluğu, O'nun kudretinin her şeye yettiğini, *قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ* "Rabbin diyor ki: O benim için çok kolaydır"¹⁶¹ âyetiyle de bunun Allah için çok daha kolay olduğunu ifade etmektedir.

Hz. Îsâ'ya verilen mucizelerden biri de çamurdan kuş yapmasıdır. O çamurdan yaptığı kuşa üflemiş, kuş da uçup gitmiştir.¹⁶² Allah'ın, Cebrail aracılığıyla "ruh" u üflemesi ne ise, Hz. Îsâ'nın da Allah'ın izniyle kuşa üflemesi aynıdır. Fakat Hristiyanlardan hiç kimse, Hz. Îsâ'ya "kuşların babası" dememiştir. Zira böyle bir inanç daha önce yoktur. Ancak akıllı ve düşünen bir kimse, Hz. Cebrail'in, Hz. Meryem'e üflemesi ile Hz. Îsâ'nın kuşlara üflemesinin aynı şey olduğunu, ikisinde de canlıların oluşumundaki ilâhî tecellinin aynı ve bir olduğunu anlar.

Yüce Allah, Hz. Îsâ ve annesiyle ilgili ileri sürülen iddiaların Hz. Îsâ'ya verilen İncil'e uymadığını ileri sürerek, işin doğrusunu Kur'ân'da haber vermiştir.¹⁶³

1.2.2.4. Hanîflik

Hanîflik, İslâm'dan evvelki devirde Hz. İbrahim tarafından tebliğ edilen dine tâbi olanlar için kullanılan isimdir. "hnf" kök itibariyle eğilmek ve yönelmek anlamındadır. Hz. İbrahim'e, putperestliğe iltifat etmeyip Allah Teâlâ'nın dini İslâm'a döndüğü için "hanîf" denilmiştir.¹⁶⁴ Kelimelerde ve İslâmî literatürde "hnf" kökünü salt anlamda sevk etmek manasında olmayıp sapkınlıktan istikamete, öteki dinlerden hak olan dine dönmek anlamında kullanılmış, hak olandan batıl olana dönmekse "cnf" kökü ile vurgulanmıştır.¹⁶⁵ Cahiliyye devrinde sünnet/hıtan olmasının ardından Kâbe'yi tavafta bulunana hanîf ismi verilmekteydi. Arap halkı, bu devirde Hz. İbrahim'e ait dininin yalnızca sünnet olma ile Kâbe'nin tavafını yapmayı sürdürmüşlerdi. Bundan dolayıdır ki putları tanrı edinenleri kendilerini

¹⁶⁰ Âl-i İmrân 3/59.

¹⁶¹ Meryem 19/21.

¹⁶² el-Mâide 5/110.

¹⁶³ el-Mâide 5/116-117.

¹⁶⁴ Cevherî, "hnf", 4/1358.

¹⁶⁵ İsfahânî, "hnf", 260.

hanîf saydıklarını ifade ediyorlardı. “Hanîf” sözcüğü İslâmiyetin ardından Müslümanları işaret etmek için kullanılmıştır.¹⁶⁶

Kur’ân-ı Kerîm’in tavsiye ettiği ve hanîf olarak adlandırdığı bu davranış, müşriklik ile zıt olması gibi,¹⁶⁷ kitap ehline ait dinden de ayrıdır. Kur’ân-ı Kerîm’e göre Hanîflik, Hristiyanlık ve Yahudilik’ten önce gelmektedir: “*Ey ehli kitap! İbrahim’le ilgili neden tartışmaktasınız. Halbuki İncil de Tevrat da İbrahim’in ardından indirilmiştir. .... İbrahim, Yahudi de Hristiyan da değildi. Ancak o, sadece hanîf bir Müslümandı. Allah Teâlâ’ya ortak koşmuyordu.*”¹⁶⁸

Kur’ân-ı Kerîm, Araplar arasından putlara tapmayan, Hristiyan ve Yahudi haricindeki, tek bir ilâha iman eden ve o ilaha kulluğunun gereğini yapan bir cemaati gösterir ki onlar “ahnâf” ya da “hunefâ” olarak tanınır. Bu kişiler Hristiyan ve Yahudi olmadığını, İbrahim’e ait dinin mensubu olduklarını, Allah Teâlâ’ya ortak koşmadıklarını ifade eder.¹⁶⁹

Hiz. Peygamber’e ait, “*Allah Teâlâ, ‘kullarımın tümünü hanîf yarattım’ buyurdu.*”¹⁷⁰ şeklindeki hadis ve “*Ben Hristiyanlık ve Yahudilik’ten ziyade kolay hale getirilmiş olan Hanîflik’le gönderildim.*”¹⁷¹ hadisi beraber incelendiğinde Hanîfliğe ilişkin, tüm peygamberlere ait tebliğlerde müşterek olan prensipler ifade edildiği ve İslâm dininin de bu prensipleri şart koşan bir din olması, aynı dini Hiz. İbrahim’in tebliğ etmesi gibi Hiz. Muhammed’in de tebliğ ettiği neticesine ulaşılır. Bu nedenle “hanîf” sözcüğü İslâmî literatürde Kur’ân-ı Kerîm’deki manasıyla ve “Müslim” sözcüğünün eş manası olarak, “Hanîfiyye” sözcüğü de Hiz. İbrahim’e atfedilen dini ifadede kullanılmaktadır.

İslâm’a ait birçok kaynakta “hanîf” diye adlandırılan birçok kimsenin isminden söz edilmektedir. Bu kimselerin müşterek niteliklerini sıralamak gerekirse, Allah’a ortak koşmayı reddetmek, hatalı âdet ve inanca karşı olmak, cahilliğin bitirilmesi amacıyla hizmette bulunmak, inzivaya çekilerek yüce yaratıcıyı tefekkür etmektir.¹⁷²

¹⁶⁶ Cevad Ali, *el- Mufasssal fî Tarihi’l-Arab Kable’l İslam*, (Beyrut:Mektebetu’n-Nehda, 1980), 6/ 451.

¹⁶⁷ en-Nahl, 16/120.

¹⁶⁸ Âl-i İmrân 3/ 65-67.

¹⁶⁹ el-Bakara 2/ 135; Cevad Ali, *el- Mufasssal fî Tarihi’l-Arab Kable’l İslam*, 6/ 449.

¹⁷⁰ Müslim, *el- Camiu’s-Sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Cennet”, 63; Müsned, 4/ 162.

¹⁷¹ Müsned, 5/ 266; 6/ 116, 233.

¹⁷² Cevad Ali, *el- Mufasssal fî Tarihi’l-Arab Kable’l İslam*, 6/ 507-510.

Mekke'deki Hanîf'lerden biri olan Zeyd b. Amr b. Nüfeyl ile ilgili olarak İbn Hişam (v. 218/833) şu ifadeyi zikretmiştir: O durdu, ne Yahudiliğe ne Hristiyanlığa girdi. Ancak kavminin dini olan müşriklikten ayrıldı. Putlardan, ölü hayvan etini ve putlara karşı boğazlanan hayvanları yemekten uzak durdu ve kız çocukları diri diri öldürmekten sakındırırdı. İbrahim'in Rabbine ibâdet ederim dedi. Kavminin ayıplarını göstererek açıktan onlara tavır aldı.¹⁷³

Mekke'de vahiy nazil olmadan önce Zeyd b. Amr, Hz. Peygamber ile beraber iken kendilerine et yemeği takdim edildiğinde Zeyd, "Ben sizin dikili taşlarınıza kestiğiniz şeylerden yemem, ancak üzerine Allah'ın adını zikrettiğiniz şeylerden yerim. Koyunu Allah yaratmış, onun için gökten su indirmiş, yerden otlar bitirmiş, sonra da kalkıp siz onu Allah'tan başkası adına kesiyorsunuz!" deyip Hz. Peygamber'in olduğu bir ortamda ikramı reddetmiştir.¹⁷⁴ Zeyd bunu eski şariate göre değil kendi görüşüne göre yapmıştır. Zira Hanîf dinine göre meyte haram ama Allah'tan başkası için kesilen hayvanların haramlığı sözkonusu değildir. Bu hususun haramlığı İslâm geldikten sonra olmuştur.¹⁷⁵

Başka bir rivâyete göre Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in hakiki dini aramak amacıyla Şam'a gittiğini, rastladığı ehli kitap âlimlerine dinlerini sorup beklediği cevabı alamayınca da kendilerine hangi dini önerdiklerini sorduğunu, onların da Hanîfliği tavsiye ettiğini, Hanîfliğin İbrâhim'in dini olduğunu, O'nun Yahudi ve Hristiyan olmadığını, sadece Allah'a kulluk ettiği ifade edilmiştir.¹⁷⁶

Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in putlara kurban kesmediği, leş ve kan yemediği, Hz. Peygamber'in risaletinden beş yıl önce öldüğü, sırtını Kâbe'ye dayamış olarak şöyle dediği nakledilmektedir: "Ey Kureyş ahalisi! Allah'a yemin ederim ki benden başka sizden hiç kimse İbrâhim'in dini üzere değildir." Başka bir seferde de: "Ben kavmimi terk edip İbrâhim'in dinine ve İsmâil'in ibadet ettiğine uydum. Abdülmuttalib'in

¹⁷³ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1/ 297,298.

¹⁷⁴ Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 24.

¹⁷⁵ Osman Ateş, "Putlara Kurban Kesme ve Allah'tan Başkası Adına Kesilenlerden Yeme Konusunda Hz. Peygamber'in Tutumu", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0907- BY 87 009-025, 363-402, 365-368.

¹⁷⁶ Buhârî, "Menâkıbü'l-ensâr", 24.

soyundan bir nebî bekliyorum. Ona yetişirsem inanıp tasdik edecek ve O'nun son peygamber olduğunu tasdik edeceğim.” demiştir.¹⁷⁷

Mekke'de İslâm'dan önce Süveyd b. Âmir el-Mustalak'ın Hanîf dininden olduğu, şiirlerinden onun muvahhid olduğu, İbrahim'in dinine meylettigi,¹⁷⁸ Ebû Kerb Es'ad el-Himyerî'nin Hz. Peygamber'den çok önce onun geleceğini bildirip O'na inandığı,¹⁷⁹ Umeyr b. Cündeb el-Cühenî'nin Câhiliye döneminde Allah'ın birliğine inandığı ve İslâm'dan önce vefat ettiği,¹⁸⁰ Varaka b. Nevfel'in, putlara tapmayı kötü gördüğü, çok kitap okuyup bilgili bir kişi olduğu, Hz. Hatice'ye, Hz. Peygamber'in Mûsâ ve İsâ'nın müjdelediği peygamber olduğunu bildirdiği,¹⁸¹ Hâlid b. Sinân el-Absî'nin, Allah'ın birliğini kabul edip Hanîf dinine tâbi olan sâlih bir kişi olduğu ifade edilmektedir.¹⁸²

Hz. Peygamber'in, “Allah, ‘kullarımın hepsini hanîf olarak yarattım’ buyurdu.”¹⁸³ hadisi ve “Ben Yahudilik ve Hristiyanlık'la değil kolaylaştırılmış Hanîflik'le gönderildim.”¹⁸⁴ hadisi beraber değerlendirildiğinde Hanîfliğin, hemen hemen tüm peygamberlerin tebliğlerinde aynı ilkeleri ifade ettiği ve İslâm'ın da bu ilkeleri yaşatan bir din olduğu, Hz. İbrahim gibi Hz. Muhammed'in de aynı dini tebliğ ettiği sonucuna varılır. Bundan dolayı hanîf kelimesi İslâmî literatürde Kur'ân'daki anlamıyla ve müslim kelimesinin eş anlamlısı olarak, Hanîfiyye de Hz. İbrâhim'in dinini ifade için kullanılmıştır.¹⁸⁵

1.2.2.5. Sâbîlik

Kur'ân'da “Sâbî” sözcüğü çoğul haliyle üç âyette geçer.¹⁸⁶ Hadisteki metinlerde de bu sözcüğe rast gelinmektedir.¹⁸⁷ “Sâbî” teriminin kimleri ifade ettiği hususunda farklılıklar bulunmaktadır. Abdullah b. Abbas, Sâbîliğin bir Hristiyan

¹⁷⁷ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2/247-252; Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, 6/ 469-476.

¹⁷⁸ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2/ 258.

¹⁷⁹ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2/ 460.

¹⁸⁰ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2/ 261.

¹⁸¹ Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2/ 269.

¹⁸² Âlûsî, *Ruhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim*, 2/ 277.

¹⁸³ Müslim, “Cennet”, 63.

¹⁸⁴ *Müsned*, 5/ 266; 6/ 116, 233.

¹⁸⁵ Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 16/ 36.

¹⁸⁶ el-Bakara 2/ 62; el-Mâide 5/ 69; el-Hac 22/17.

¹⁸⁷ Wensinck, Arent Jan, *el-Mu'cemü'l-Müfrehes Li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, (Hollanda, Leiden: Brill Yayınevi, 1955), 3/ 231.

mezhebi olduğu, onların kesmiş olduklarının yenilmeyeceğini ve kadınları ile evlenilememesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁸⁸ Sâbiîlerce ulu bir lider ve nur peygamber olarak isimlendirilen Hz. Yahyâ'nın da Yahudi doğduğu, ama peygamberliği gerçekleşince Yahudilik'e karşı durup Kudüs'ün haricinde kendine bağlı bir cemaat kurduğu belirtilir. Hz. Îsâ, risâletinden evvel çok defalar Hz. Yahyâ tarafından verilen vaazları dinlemek için yanına gittiği, ayrıca bir keresinde aracısız Yahyâ'nın eli ile suya girip çıkararak vaftiz olunduğu rivâyet edilmektedir.¹⁸⁹ Ziyâd b. Ebîh, Sâbiîler'e ait peygambere iman ettiğini ve beş vakit namaz kıldığını belirtmiş,¹⁹⁰ Atâ b. Ebi Rebâh, Sâbiîler için Hristiyan, Yahudi ve Mecûsî dinine mensup olmadığını ifade etmiştir.¹⁹¹ Evzâî ve İmam Mâlik'in, Sâbiîler hakkında onların müşrik ve Hristiyan bir topluluk olduğuyula ve kutsal kitaplara sahip olmadığıyla ilgili söylemleri bulunur.¹⁹² Şehristânî, İbrahim devrindeki Sâbiîlerle ilgili söz ederken İbrahim'in Sâbiîler içinde büyüdüğünü, ilkin onlar arasında yıldız ve gökyüzüne tapan kollarındaki Ashâbü'l-eşhâs'a bağlı olduklarını, sonrasındaysa putperest kollarından Ashâbü'l-heyâkil'e yöneldiğini ve en sonunda Sâbiîliğin tam tersi durumundaki Hanîfliği tercih ettiğini ifade eder.¹⁹³ Bu günlerde Güney Irak içinde Dicle ile Fırat'ın kesiştiği alanda Bağdat ve Basra şehirlerinde ve İran'daki Kârûn nehrinin civarında bulunan yerlerde hayat sürdürdükleri belirtilmektedir.¹⁹⁴

Taberî, (v. 310/922) Kur'ân'da geçen sâbiîn lafzını, İslâm'da dinden çıkmak anlamındaki mürted kavramı gibi kişinin kendi dininin dışında bir din edinmesi anlamında kullanıldığını ifade edip, buna delil olarak da Araplar'ın bir dinden çıkıp başka bir dine giren kişiye sâbi ismini vermelerini örnek gösterir.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/ 295.

¹⁸⁹ Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 25/341.

¹⁹⁰ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, çev. Bekir KARLIĞA, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983), 1/ 104.

¹⁹¹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, 1/ 319; İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, 1/ 104.

¹⁹² Semerkandi, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm, *Tefsiru's- Semerkandi (Bahru'l-Ulum)*, (Beyrut: Dâru'l-Kutub'ul-İlmiyye, 1993), 1/ 124-125.

¹⁹³ Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebubekir Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, (Beyrut, Daru'l- Marife, 1975), 2/ 5,9,54,56,57.

¹⁹⁴ Gündüz, "Sâbiîlik" 35/341-344.

¹⁹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, 2/ 34.

Râzî, (v. 606/1210) Sâbiîler'in, Hz. İbrahim'in Peygamber olarak gönderildiği Keldanîler olduğunu ifade eder.¹⁹⁶

Kurtubî, (v. 671/1272) Sâbiîler'in hukukî durumlarını şöyle izah etmektedir: Süddî (v. 128745), Halil (v. 175/791) ve İshâk b. Râhûye'nin (v. 238/853) Sâbiîleri ehl-i kitaptan saydığını, İmam Ebû Hanîfe'nin onların kadınları ile evlenilmesini ve kestiklerinin yenmesini helal gördüğünü; Mücahid ve Hasan-ı Basrî'nin, dinlerinin, Yahudilik-Mecûsîlik karışımı olduğunu dile getirdiğini, kestiklerinin yenemeyeceğini, İbn Abbas'ın (v. 68/687) ise, kadınları ile nikâhı caiz görmediğini, Kurtubî'nin kendi görüşü ise, onların ehli tevhit olduklarını ancak yıldızların tesirine inandıklarını ifade etmiştir.¹⁹⁷

Seyyid Kutub (v. 1385/1966) ise, Sâbiîler'in müşrik Araplar'dan kopmuş bir zümre olduğunu, puta tapıcılık geleneğinin doğruluğundan kuşku duydukları için başka bir inancı aradıkları ve bu arayışları sonucunda tevhid inancını benimsemiş Araplar olduğunu; bu görüşün, bazı müfessirler tarafından, bunların yıldızlara tapan kişiler olduğu savunulan görüşten daha geçerli olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁸

Sonuç olarak vardığımız kanaat ise, Sâbiîliğin, bir kavmi ya da bir dini göstermekten ziyade, Arap yarımadasında dinden çıkan ya da din değiştirenleri ifade etmek için kullanılan "mürted" lafzı gibi bir sıfat olduğudur. Başka bir ifadeyle İslâm'da dinden çıkanlar için nasıl "mürted" lafzı kullanılıyorsa, İslâm öncesi dönemde geçerli ve aynı zamanda yaygın olan inancı terk eden kişiler için "sâbiî" ifadesi kullanılmaktaydı.

1.2.2.6. Mecûsîlik

Zerdüş'tün bildirdiği Mecûsîlik, tek tanrılı nitelikte inanç ve fikirlerin İran'ın eski gelenekler ve inançlarının birbirine karışması ile doğan dinlerdendir. Kur'ân-ı Kerim'de yalnızca "*Hiç şüphe yok ki, iman sahibi olanlar, Sâbiîler, Yahudiler, Mecûsîler, Hristiyanlar ve Allah'a şirk içinde olanlar, Allah kıyamette onlara kesin olarak hükümlerini verecek. Zira Allah her şeye tanıktır*"¹⁹⁹ âyetinde Mecûsîlerin adı geçmektedir. Hadislerin bazısında da bahsedilmiştir: "*Her doğmakta olanlar*

¹⁹⁶ Râzî, *Mefâtihu'l- Ğayb*, 3/ 105.

¹⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/ 393.

¹⁹⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 1/ 69.

¹⁹⁹ el-Hac 22/17.

İslâm yaradılışında doğar... Ana-babası o kişiyi Mecûsî eder.”²⁰⁰ “Her ümmete ait mecûsî bulunur. Ümmetime ait mecûsîlerse kaderin olmadığını söyleyenlerdir. O kimselerden birisi öldüğünde, cenazesine gitmeyin, hasta olduğunda ziyaret etmeyin. O kimseler deccalın tayfasıdır. Allah Teâlâ'nın o kimseleri deccale bağlı olarak değerlendirmesi hakkıdır.”²⁰¹ Müslüman idareciler Yahudiler, Hristiyanlar, Sâbiîler ve müşrikler ile birlikte zikredilen Mecûsîler'e cizye bedelinde İslâmın hâkimiyeti altında hayat hakkı verilmiştir. Bu hususta Hz. Peygamber'e ait, “O kimselere ehl-i kitap işlemi yapın”²⁰² hadisi dışında aracısız olarak kendisi Hecer ve Yemen Mecûsîleri için yaptığı uygulamalar dikkate değerdir. Öyle ki, Hz. Muhammed (s.a.v.), hanımlarını nikâhına almamak ve kestikleri hayvanlarını yememek şartıyla Mecûsîler'den cizye alınmasına müsaade etmiştir.²⁰³

Mecûsîler'e ait ibadet yeri kalıntıları Doğu Arabistan bölgesinde mevcuttur.²⁰⁴ Resûlullah döneminde mevcut belgelerde, Mecûsîler'in mabetlerinin ve ateş değirmenleri olduğundan söz edilir.²⁰⁵ Mecûsîler'in inanışlarında bir hususta yemin verileceğinde ateş yanına gelinerek, elleri ateşe doğru tutup, ant içmelerine, ant içme sona erince, ateşin içine tuz serpererek içtikleri anda, Ateş Andı ismi verilmiştir.²⁰⁶ Bu dinin mensupları, Mekke'ye hiç gitmemiş olmakla birlikte, özellikle Doğu ve Güney Arabistan'da çok sayıda Mecûsî inancına sahip kişi vardı.²⁰⁷ Bu inanç Bahreyn, Yemen ve Umman bölgesinde bulunan İranlılar arasında yayıldığı halde, Araplar arasında pek itibar görmemiştir.²⁰⁸

Yukarıda verilen bilgilerden anlaşılmaktadır ki, vahiy indirilmeye başlamadan önce birbiriyle bağlantılı ve birbirinden farklı din ve inançlar olan Sâbiîlik, Mecûsîlik gibi dinler Hz. Peygamber'in doğduğu sıralarda Araplar'da putperestlik inancının zayıflamaya yüz tuttuğu ve içlerinden bir kısmının ahiretin

²⁰⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahihu'l-Buhârî*, (Riyad: Daru'l- Hadara, 2015), “Cenâiz”, 92; Ebû Dâvut, “Sünnet”, 17; Tirmizî, “Kader”, 5.

²⁰¹ Ebu Davud, “Sünnet”, 17

²⁰² Malik b. Enes, Ebu Abdullah, Malik bin Enes, *Muvatta*, (Beyrut: Daru İhyai't-Turas'il-Arabi, 1985), 2/ Zekât, 42

²⁰³ Muhammed Hamidullah, *Mecmuatu'l-Vesaiki's-Siyasiyyeti*, (Beyrut: Darun'-Nefais, 1985), 72.

²⁰⁴ Cevad Ali, *el- Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l İslam*, 6/ 694.

²⁰⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/ 647.

²⁰⁶ Cevad Ali, *el- Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l İslam*, 6/ 696.

²⁰⁷ İbrahim Canan, *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, (Ankara: Akçağ Yayınevi, 1992), 14/ 80.

²⁰⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 49.

varlığına inandıkları söylenebilir. Câhiliye Arapları'nın aynı zamanda Yahudilik, Hristiyanlık dinlerine de ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır.

Hiz. Peygamber'in ve Kureys'in genel anlamda Mecûsî bölgelere yapılan ticârî seyahatler ve Mekkî dönemde nazil olan *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَى وَالْمَجُوسَ وَالَّذِينَ أَشْرَكُوا إِنَّ اللَّهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ* “Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sâbiîler, Hristiyanlar, Mecûsîler ve Allah'a ortak koşanlar var ya, Allah, kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir”²⁰⁹ âyetinden Mecûsîler'in inancından ve geleneklerinden bilgi sahibi olduğunu anlayabiliyoruz.²¹⁰

Hiz. Peygamber'in Mecûsîler ile doğrudan ilk teması Hudeybiye Barışı'ndan sonra çevre devlet başkanlarına göndermiş olduğu İslâm'a davet mektupları ile başlamıştır. Hicrî 6. yılda gerçekleşen Hudeybiye Antlaşması'nın akabinde Arap yarımadasında sağlanan barış ortamı tesadüf değildir. Hiz. Peygamber'in II. Hüsrev Perviz'e yazdığı mektupla başlayan siyasî olaylar tamamıyla İslâm'ın lehine gelişmiştir. Zira Sâsânîler'in de içinde bulunduğu siyasî kargaşa ortamı Hiz. Peygamber tarafından çok iyi değerlendirilmiş olup neticede Yemen, Bahreyn ve Ummân bölgeleri askeri hareket olmadan diplomasi trafiği ile İslâm'ın siyasî hâkimiyeti altına alınmış, bunun bedeli olarak da kendilerinden cizye vergisi alınmıştı. Hiz. Peygamber, kendilerinden cizye kabul etmesine rağmen kestikleri hayvanların yenilmemesi ve kadınlarıyla evlenilmemesi konusunda ehl-i kitaba davrandığından farklı davranmış ancak akıl, can, mal, din ve namus gibi insani temel hakları İslâm devletinin koruması altında olmuştur.²¹¹

Namaz Mekke döneminde farz kılınmış, ancak namaz vakitlerini bildirmek için bir yol düşünülmemiştir. Medine'de ise zaman zaman müminler bir araya toplanıp namaz vakitlerini gözetmeler ve bir süre namaz vakitlerinde sokaklarda “es-salâh es-salâh” (namaza namaza!) diye çağrıda bulunsalar bile bu yeterli olmuyor, namaz vakitlerinin geldiğini haber vermek için bir işarete ihtiyaç duyuluyordu. Bunun için teklif edilen nâkûs Hristiyanların, boru Yahudilerin, ateş Mecûsîler'in

²⁰⁹ el-Hac 22/17.

²¹⁰ İbn Hişam, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, 1/ 300.

²¹¹ Cahit Kara, “İslam Coğrafyasında Mecûsîler”, *Dergiabant, AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz-2013, C.1, yıl:1, sayı:2, 1:19-59, 23-30

adeti olduğu için Resûlullah tarafından kabul edilmemesi²¹² de o dönemde Mecûsîler'in bölgede yaşadıklarının işaretidir.

1.2.2.7. Dehriilik

“Zaman” manasında kullanılan “dehr” kelimesine nisbetle bu isimle anılmıştır. İslâm dünyasında genel anlamda ateist / materyalist düşünce akımlarını temsil etmektedir. Belirgin şahsiyetlerin içerisinde bulunduğu felsefî bir akımı ifade etmekle beraber çeşitli felsefe akımlarındaki inkârcı tezlerin de ortak adıdır.²¹³

Kur’ân toplumundan önce bazı Câhiliye toplumları arasında “dehriyye” manasında bir görüşün var olduğu Kur’ân-ı Kerîm’de, “*Dediler ki hayat ancak yaşadığımızdan ibarettir. Ölürüz ve yaşarız, bizi ancak zaman (dehr) helâk eder*”²¹⁴ meâlindeki âyetten anlaşılmaktadır.

Zemahşerî bu âyeti yorumlarken kâinatta meydana gelen olayları zamanın gücüne bağlayanların ahirete inanmadıklarını, zamanı her şeyin sebebi saydıkları için konuşmalarında sık sık zamandan şikâyet ettiklerini ifade etmektedir.²¹⁵

1.2.3. Kur’ân Öncesi Ahlâkî Yapı

İslâm’dan evvel Araplar’a ilişkin ahlâk olgusu hususunda ayrıntıya ait mühim kaynak, câhiliyeye ait şiirler, atasözü ve hitabete ilişkin örnekler olmuştur. Câhiliye devri olarak nitelendirilen bu devirdeki edebiyatta ahlâkı ve bu sözcüğün tekil hali “hulk” sözcüğü seyrek kullanılmakla beraber bu devirde güzel huylar “mürüvvet” sözcüğüyle anlatılmıştır. Mürüvvet ahde vefa, hilm, sabır, cömertlik, konukseverlik, bağışlama, fedakârlık, fakirlere yardım, güçsüzleri muhafaza, güzel komşuluk benzeri faziletli davranışları içerir.²¹⁶ Araplar bu dönemin ahlâkî davranışları tanımlamada en fazla yararlandığı tezlerden birisi, Habeş göçmenleri namına Necâşî’yle teması olan Ca’fer b. Ebî Tâlib’e ait “*Hükümdarım! Bizler daha önce câhiliye anlayışı olan kavim idik; putperest, ölü hayvanların etini yiyen, fuhuş yapan*

²¹² Abdurrahman Çetin, “Ezan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 12/36-38.

²¹³ Cevherî, “dhr”, 2/662; Hayrani Altıntaş, “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 9/107.

²¹⁴ el-Câsiye 45/24.

²¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/ 512.

²¹⁶ Mustafa Çağrırcı, *İslam Düşüncesinde Ahlâk*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2000), 15.

*bir halktık. Akraba bağları konusuna uymaz, komşulara fena davranırdık. Güçlülerimiz güçsüzlere eziyet ederdi.”*²¹⁷ sözlerdir.

İslâm tarihi ve siyere ilişkin kaynaklarda Araplar İslâm dininin evvelindeki toplumsal ve ahlâksal huyları tanımlarken özellikle bu zamanda kumar, içki, gasp, vurgunculuk benzeri fenalıkların yaygın olması, kız çocukların diri diri gömülmesi, yetimlerin, dul, aciz ve kimsesi olmayanların ellerindeki malların alınması, cariyeye ve kaçırılan güzel hanımların fuhşa zorlanması gibi konular anlatılmaktadır. Bu nedenle bu devir ahlâk telakkisi özellikle menfi anlatımlara sahipti. Ayrıca İslâm dininden evvel Kureyş kabilesindeki birtakım gruplarca Mekke içinde haksızlığa maruz kalan kişilere destek için Hz. Peygamber’in de iştirak ettiği “*hilfu’l-fudûl*” sözleşmesinin yapılması²¹⁸ emsalinin de işaret ettiği üzere, İslâmiyet evvelinde Araplar’da güzel ahlâksal erdemlerin olduğu bir vakıdır. Bu sebepten İslâm dininin doğuşundan evvelinde genellikle Arap halkının özellikle de Hz. Peygamber’in kendilerine peygamber olarak geldiği Mekke halkının kimi ahlâksal nitelikleri, kaynaklarda daha fazla zikredildiği biçimiyle müspet taraflardan başlayarak şu biçimde bir incelemeye tabi olabilir:

1.2.3.1. Olumlu Davranışlar

İslâm’dan evvel Araplara ait yüksek ahlâksal erdemlerden tümüyle ayrı bulduklarını ifade etmek onlar için haksızlığa sebep olur. Bu devirde geçerli olan erdemlerin bazısı aşağıda verilmiştir:

1.2.3.1.1. Cömertlik ve Misafirperverlik

Olanakların yasal sınırlarında, gönüllü olarak ve karşılık beklemeksizin diğer kişilerin faydalarına arz edilmesi hareketidir. “Cömertlik” kavramı “*sehâvet sehâ, cûd*” sözcükleriyle izah edilir. Gönlün zenginliği ile bolluğu da *sehâvet* olarak adlandırılmaktadır. Cömert olmak manasındaki *cevdet* ya da *cevd* köklerinden üretilmiş *cûd* kelimesi de terimsel anlamda *sehâvet* sözcüğüyle eş manadadır.²¹⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de *sehâvet sehâ, cûd* sözcükleri olmamakla beraber birçok âyette *îsâr, infâk, it’âm, i’tâ, ihsan, bezl* ve *ikram* benzeri masdarlardan olan fiiller ile

²¹⁷ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-nebeviyye*, 1/ 359.

²¹⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-nebeviyye*, 1/ 141.

²¹⁹ İbn Manzûr, “*shv*”, 3/ 1967; “*cvd*”, 1/ 720.

cömertlik erdeminin önemi üzerinde durulmuştur. Hadislerde ise, gerek bu sözcükler gerek sehâvet sehâ, cûd sözcükleri geçmektedir.²²⁰

Bir topluluğun kendi liderinde gördükleri veya görmek istedikleri nitelikler, onların ideal erdemlerine işaret eder. Câhiliyeye nispet edilen mirasta kabile reislerinin erdemlerine dair bilgileri mevcuttur. Örneğin, Zübeyir b. Cennab'ın 220 yıl yaşadığı, 200 savaşa katıldığı, kavminin saygın bir seyyidi ve şerifi olduğu, hatibi, şairi, kumandanı, tabibi, kâhini ve suvarisi olduğu, ayrıca kavmi arasında onun yüksek itibarı ve çok sayıda adamı olduğu anlatılır. Bu rivâyet asılsız veya en azından mübalağalı olsa da câhiliye kültüründe bir liderin sahip olması beklenen öncelikli meziyetleri göstermesi bakımından önemlidir. Ancak kabile liderleri için bunun eksik bir fazilet listesi olduğunu belirtmeliyiz. Zira câhiliye ahlâkının en yüksek ve kuşatıcı erdemi olan mürüvvetin olmazsa olmaz şartını kabul edilip öncelikle de bir liderde bulunması gerekli görülen cömertlik ve cesaret bu listede bulunmamaktadır.²²¹

Câhiliye Arabı'nın cömertliğinin arkasındaki bencil ve kışkırtıcı duygunun, onur ve övünme tutkusunu gösteren en ilginç ve yaygın örneklerden biri de "te'âkur" veya "mu'âkara" diye anılan deve kesme yarışıdır. Bu yarış üzerinde durmanın yararlı olacağını düşünüyoruz. Kur'ân'da "*Hısımlara, fakire ve yolda kalan yolculara hakkı olanı ver, ama har vurup harman savurma.*"²²² buyruğunun ardından bu şekilde hayır amacı taşımadan mallarını saçıp savuranlar "şeytanların kardeşleri" şeklinde nitelenmiştir.²²³ Zemahşerî, bu âyetin yorumunu yaparken şu önemli bilgileri verir: "Âyetteki 'tebzir' malı gerekli olmayan yollara ayırmak ve israf tarzında harcamaktır. Câhiliye Arapları develerini keser ve onun üzerinde kimin daha çok deve kesip ikramda bulunacağını ispatlamak için kumar müsabakası yaparlar, bu şekilde mallarını cömertliğiyle övünme ve şöhret kazanma uğruna telef eder, bunu şiirlerinde de anlatırlardı. İşte bundan dolayı Allah, benlik davası uğruna değil, kendisine yakınlaştıırıp hoşnutluğunu kazandıracak şekilde harcama yapmayı

²²⁰ Mustafa Çağrııcı, "Cömertlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 8/ 72-73.

²²¹ Mustafa Çağrııcı, *Kur'an'ın geliş ortamında ahlak ve insan ilişkileri*, 123-124.

²²² el-İsrâ 17/ 26.

²²³ el-İsrâ 17/ 27.

emretti.²²⁴ Hz. Peygamber'in “İslâm'da akr (deve kesme âdeti) yoktur.” anlamındaki hadisi birçok kaynaktan geçmekte, İslâm'ın ilk zamanlarında söz konusu uygulamaya dair bazı örneklere rastlansa da yasaklamanın zamanla etkisini gösterdiği ve bu zararlı geleneğin terk edildiği görülmektedir.²²⁵

1.2.3.1.2. Kahramanlık

Savaş anında kahramanca hareket gösterme, sorunları kabullenerek üstün erdemleri muhafazaya yönelten ruhi kabiliyet manasında bir ahlâkî sözcüktür. Lügatte yiğitlik, cesaret ve kahramanlık gibi benzeri manalarda olan şecaat, ahlâk literatüründe öfkeye ait duygunun zihne uyması yoluyla elde ettiği mutedil durumu için kullanılır. Agresiflikle korkak halin orta noktası veya korkak halin zıttı görülür. Referanslarda şecaat ile aynı manada ya da yakın anlamlarda hamaset, cesaret, batûlet, besâlet, mürüvvet ve cüret de geçmektedir.²²⁶ Şecaat ve benzeri sözcükler İslâm'dan evvelki dönemde, daha ziyade korkusuz bir atılgan ve saldırganlık halini vurgular. Üstelik “câhiliye” sözcüğünde de bu anlam vardır. İslâm dini şecaati bir erdem olarak kabul edip korkaklığı da yermektedir. Kişinin doğasındaki denetimsiz ve yok edici hisler hilim, teenni, sabır, merhamet rıfk benzeri değerlerle hafifletilmiş, şecaat ve cesareten kaynaklanan enerji Allah Teâlâ'nın dinini, adalet ve hak gibi üstün erdemleri muhafaza biçimindeki yüksek gayelere yönlendirilmiştir.²²⁷

Şecaat yani kahramanlık ve cesaret câhiliye ahlâkının en mühim unsurlarındandır. Câhiliye Arapları gerek kabilelerinin onurunu muhafaza gerek öteki kabilelerin hücumlarına karşı savunmada hayatlarını savaşmak ya da savaş için hazır olmakla sürdürmüşlerdir. Câhiliye döneminde bir savaşçı için, “savaşta düşmandan kaçtı” gibi bir söylenti çıkarsa, bu onun için sabrı olanaksız bir utanç kaynağı olur.²²⁸ Bu devirde birey efendilik ve liderlik özelliklerini dedelerinden mirastan ziyade atılganlık, mertlik, kara gün dostu olmak ve diğerlerini kendine tercih etmek ve benzeri doğrudan kendisinden olan erdemlerle elde eder.²²⁹

²²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/ 512.

²²⁵ Çağrı, *Kur'an'ın geliş ortamında ahlak ve insan ilişkileri*, 131-134.

²²⁶ İbn Manzûr, “şca” 4/ 2200.

²²⁷ Mustafa Çağrı, “Şecaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 38/ 402-403.

²²⁸ İzutsu, *Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 124.

²²⁹ el-Câbirî, Muhammed Abid, *Arap Ahlâkî Aklı*, çev. Muhammed Çelik, (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 650-651.

Câhiliye dönemi şiirlerde övülen davranışların en önemlilerinden bir tanesi de kahramanlıktır. Çölün zorlu hayat şartları ve kabîleler arasındaki iç savaşlar ve çatışmalar her bedevinin cesur olmasını gerektirirdi. Şiirlere yansıdığı kadarıyla bir şâir bizzat kendisiyle övünürse buna ferdi övünme, kabîlesiyle övünürse buna da kabîlevî övünme denir.²³⁰

1.2.3.1.3. Ahde Vefâ

Câhiliye döneminde ahde vefa göstermek, emanete riâyet etmek en büyük erdemlerden sayılırdı. Hz. Peygamber'e henüz risalet öncesi el-Emin sıfatının câhiliye toplumu tarafından verilmesi, onların böyle bir kişilik özelliğini yüceltmelerinden kaynaklanmaktadır. Câhiliye döneminin meziyetlerin en üstünü vefakârlık idi. Hatta sözünde durmayanları ilelebet rüsva etmek için çarşı ve meclislerde adlarına sancaklar dikerek onları teşhir ederlerdi. Bu da onların bu meziyeti ne kadar önemsediklerinin bir göstergesidir. Aşağıdaki şiir bu âdeti gösterme bakımından güzel bir örnek sayılır: “Ey Sümeyye! (Aşk Olsun): hiç bizim hakkımızda bir vefasızlık duydun mu? Ki bundan dolayı meclislerde adımıza teşhir bayrakları kaldırmış.”²³¹

Ahde vefa ilkesi ve buna riâyet etmeden ötürü câhiliye döneminin bilinen en büyük savaşlarından olan Zi Kar savaşının yaşanmasına yol açmıştır. Bu savaş, Sâsânî İmparatorluğu ile büyük bir Arap kabilesi olan Şeybanoğulları arasında cereyan etmiştir. Zi Kar savaşından önce Numan b. Abdulmünzir isimli Arap kabile reisi, Kisra'nın talebi üzerine yanına gitmeden önce Kisra'nın göz koyduğu mallarını ve kızlarını Hani b. Mesud'a emanet olarak bırakmıştı. Bu kızları ve malları vermeyi reddeden Numan öldürülünce Kisra, Hani'den Numan'ın ona bıraktığı emanetleri talep etmiş, ancak o, kendisine emanet edilen bu kızları korumak için ve aynı zamanda ahde vefa göstermek amacıyla bu talebi geri çevirmiştir. Bunun üzerine Kisra, Bekr kabilesinden olan Hanî üzerine bir ordu göndermiş ve meşhur Zi Kar savaşı meydana gelmiştir.²³²

²³⁰ Mehmet Şirin Aladağ, *Câhiliye ve İslam dönemi şiirinde içerik- dini ve toplumsal hayat* (Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 142.

²³¹ Aladağ, *Câhiliye ve İslam dönemi şiirinde içerik- dini ve toplumsal hayatı*, 140-141.

²³² Fethullah Zengin, “Câhiliye Araplar'ında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme” *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), 65-66.

1.2.3.1.4. Dürüstlük

Dürüstlük kelimesi, Arapça'daki sıdk kelimesine karşılık gelir. Eski lügatlerde “vakıya elverişli hükmü işaret eden söz, yalanın zıttı” diye tarif edilen sıdk kelimesi²³³ âyetler, hadisler ve öteki İslâmî referanslarda “gerçeği konuşmak, gerçekle uyumlu bilgi sağlamak, güvenilir ve dürüst olmak, vaadine bağlılık göstermek” manasında masdar; “gerçeği vurgulayan, gerçeğe uygun olan söz, doğruluk, dürüstlük, güvenilirlik” anlamında isim olarak kullanılır. Sıdk sözcüğü Kur’ân’da kimileri mecazi manada olmak üzere on beş yerde geçer. Bundan başka üç âyette “doğru sözlü” manasında sadık, elli kadar âyet içinde bunun çoğul biçimleri (sâdikîn, sâdikûn, sâdikât), altmış kadar âyet içinde aynı kökten fiil ve adlar yer almaktadır.²³⁴

1.2.3.1.5. İffet ve Namusa Düşkünlük

İffet lügatte, istikamet, namus, ırz sahibi olmak; haram olandan kaçmak; cinsel işlerde ahlâkî kurallarına bağlı olmak; nefsin meşru olmayan arzularına boyun eğmemek; şehvetin nefsin önüne geçmesine engel olma hali; beden muhafazası amacıyla zorunlu olanları alıp kullanma ve zorunlu olmayandan kaçınmak manasındadır.²³⁵ İnsana ait bedensel ve maddesel hazlara fazla düşkünlüğünden muhafazasını sağlayan erdemden kullanılan [‘iffet] sözcüğü, [‘a-f-f] kökünün masdarından [‘affun], [‘iffetün] ve [‘afâfetun] biridir. Manası nefsini haramlardan yasaklamaktır.²³⁶ Namus sözcüğün kök harfleri [n-m-s]’dir. Namus, insanın sırrını bilen, avcının gizlendiği çukur, anlamına geldiği zikredilmektedir.²³⁷

Mahrem, bir kişinin eşi ve kendisine nikâhı düşmeyen akrabalarını vurgulamaktadır. Erkek ve kadının hürmet ve yakınlık nedeniyle evlenmesi haram olan kişiler erkek olsun kadın olsun evlenilmesi haram olan (oğul, baba, amca anne, hala kız, vb.) yakınları hürmet sahibi olarak isimlendirilmektedir. Şeriata göre nikâhı caiz olmayan yakın akraba olduklarından dolayı kadınların kendilerinden uzak

²³³ İbn Manzûr, “sıdk”, 1/580.

²³⁴ Cevherî, “sıdk”, 4/1504.; Mustafa Çağrırcı, “sıdk” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 17/ 98-100.

²³⁵ Şemsettin Sami, *Kamus-i Türkî* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2004), 942.

²³⁶ Selahattin Fettahoğlu, “Mahrem Namahrem İffet ve Namus Kavramlarının Semantiği ve Kur’an’da Kullanılmış Biçimleri”, *Türk Çalışmaları, Uluslararası Türk veya Türk Dili Edebiyatı ve Tarihi Dergisi*, Cilt 11/5, Kış 2016, 269-284, 280.

²³⁷ Şemsettin Sami, *Kamus-i Türkî*, 1452.

durmadığı ve örtünmeden görünebildiklerinden mahrem ifadesi kullanılmaktadır. Gizli, kendisiyle çok içten ve sıkı fıkı olan manasında bir addır. Mevlâna'nın, "Günah elindeyken, günahı kaçınmaktır" diye tarif ettiği iffet, toplumda ahlâk kaidelerine ve sosyal erdemlere sadakat, şahsiyet ve aile ırzını muhafaza, evlilik harici ilişkilerden kaçınma anlamındadır. Bu manada kullanılmakta olan namus ve iffet kavramlarında mana birliği görülmektedir.²³⁸

Netice itibarıyla, Araplar'ın iffete bu derece önem vermelerine aslında yine câhiliye toplumun başka bir çirkinliği neden olmaktadır. Bu çirkinlik, düşman kabilelerin birbirlerini kadın üzerinden hicvetme alışkanlıklarıydı. Böylece kabileler, rakipler tarafından hicvedilmeme, kabileler arası itibarlarının zedelenmemesi ve elbette bunun muhtemel bir siyasi ve iktisadî zarara uğramaya yol açmaması amacıyla iffet ve namuslarına son derece düşkün davranıyorlardı. İslâm öncesi Araplar'da namus düşkünlüğünün aşırı boyutlara ulaşması kız çocuklarının öldürülmesine kadar gitmiştir.²³⁹ Sonraki başlıkta ele alındığı gibi bu iki konu arasında sıkı bir ilişki bulunmaktadır.

1.2.3.1.6. Kız Çocuklarını Öldürülmekten Kurtarmak

Câhiliye Arapları çeşitli nedenlerle kız çocuklarını öldürürlerdi. Öldürülen kız çocuğu anlamındaki "mev'ûde", lügatte "bir şeyin üstüne ağırlık yüklemek; ölmedem gömmek" anlamlarındaki "ve'd" masdarından gelmiş bir ism-i mef'ûl kelimedir. Arapça'da aynı manada olan "ve'id" ve "ve'ide" kelimelerine kıyasla fazlaca kullanılmıştır.²⁴⁰ Kur'an'da da mev'ûde kelimesi bu manada kullanılmış ve ahirette bunun hesabının sorulacağı ifade edilmiştir.²⁴¹

Câhiliye döneminde kız çocuklarının öldürülmesinde açlık korkusu, çarpık namus ve iffet zihniyetiyle sosyal baskı benzeri nedenler öne çıkmaktaydı. Buna karşılık bu çocukların öldürülmesi engelleme gayesiyle ortaya çıkan insanların davranışlarında doğrudan maddî bir sebep bulmak zordur. Zaten bütün Arap dünyası değerlendirildiğinde oldukça az bir kesim tarafından icra edilen bu hoş olmayan işe

²³⁸ Fettahoğlu, *Mahrem Namahrem İffet ve Namus Kavramlarının Semantiği ve Kur'an'da Kullanılış Biçimleri*, 283.

²³⁹ Fethullah Zengin, *Câhiliye Araplar'ında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 53-69.

²⁴⁰ Mehmet Ali Kapar, "Mev'ude" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 29/451.

²⁴¹ et-Tekvîr 81/8.

mâni olanların miktarı fazla değildi. Bu nedenle bu erdemli davranışları sergileyen kişilerin motivasyon kaynağını dış etkenlerde aramak zordur. Çünkü ve'di engelleyen insan sayısı toplumsal bir nitelik kazanacak kadar çok değildir. Kanaatimizce ve'de mâni olma çabaları, fitraten kötülüğü kerih görme, vahşilik derecesindeki bu çirkin işi bir insan olarak kendine yedirememe ve bunu insanlık onuruyla bağdaştıramama gibi iç saiklerle verilen tepkilerdir.²⁴²

1.2.3.1.7. Himaye

Lügatte “muhafaza etmek, zararı olacıklara mâni olmak” manasında olan himaye sözcüğü kavram olarak birey, aile, kabileler ve aşiretin herhangi bir saldırıya karşı birbirlerini korumasını ifade eder.²⁴³ Bu kavramı bir kurum olarak temsil eden yapı ise “civar” olarak adlandırılır.²⁴⁴ Kur’ân-ı Kerimde de geçen bu kavram²⁴⁵ Arap sosyal ve siyasî hayatının en önemli unsurlarındandır.

Bu bağlamda Câhiliye şairlerinden Amr b. Külsûm “muallaka” adlı eserinde, probleme rastlamaları himaye eden pek çok kabile liderini savaşlar anında mağlup ettiklerini belirterek kabilesinin azametini belirtmeye çalışır. Bu şair, kendisinden önce Zebûre'nin vârisi olduğunu, onun onuruyla muhafaza edildiklerini, ırzlarını muhafazada kendiliğinden daha kuvvetli, sözüne sadık kişinin olmadığını ifade ederek övünür.²⁴⁶

1.2.3.1.8. Zulme Uğrayanları Korumak

Mekke'de topluluklar içinde bazen kavga ve münakaşalar oluyor, dışardan hac ve ticaret amacıyla kente giden güçsüzlere haksızlık yapıyordu. Özellikle Mekke'de belli bir maddî ve kabilevî güce sahip olan bazı insanlar zaman zaman böyle zorbalıklarda bulunabiliyorlardı. Câhiliye döneminde olan bu tür bir olayın Hilfû'l-fudûl cemiyetinin teşekkülüne neden olduğunu rivâyet edilmektedir.²⁴⁷

²⁴² Fethullah Zengin, *Câhiliye Araplar'ında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 60.

²⁴³ Nebi Bozkurt, “Himaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 18/56.

²⁴⁴ Cevad Ali, *el-Mufassal fî Tarihi'l-Arab Kable'l İslam*, 7/ 360; Ahmet Önkal, “Civar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 8/ 34.

²⁴⁵ “Civar” kavramı Kur'an'da komşuluk ve yardım çerçevesinde yer almaktadır. en-Nisâ 4/63; el-Enfâl 8/48

²⁴⁶ Nebi Bozkurt, “Himaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 18/ 56.

²⁴⁷ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/ 359

İslâm öncesi Araplar arasında, herhangi bir menfaat olmaksızın sırf bir iyilik hareketi olarak ortaya çıkan bu ve daha önce yapılan benzeri bazı hilflerin, güçlünün haklı görüldüğü bir toplumda bir nebze de olsa adaletin tesisi için bir vazife ifa ettiği söylenebilir. Ayrıca bu bağlamda İslâm öncesi Mekke toplumunun yekpare bir biçimde adalet ve hakperestlik duygusunu taşımadığı düşüncesinin de haksız bir değerlendirme olduğu söylenebilir.²⁴⁸

1.2.3.2. Olumsuz Davranışlar

Câhiliyedeki olumsuz davranışlara “*Mesâlibü'l-Arab*” denilir.²⁴⁹ Bu davranışlarla insanların kibir, kan dökme, intikam arzusu, onur tutkusu, yetimin malını yeme, kumar, içki, fuhuş, zevk ve sefa düşkünlüğü benzeri davranışlar belirtilmiştir. Bu davranışlarda bazıları aşağıda yer almaktadır.

1.2.3.2.1. Kibir ve Tefahur

Kibir Arapça k-b-r (ك - ب - ر) fiilinden müştak olup masdardır. Sözlüklerde büyük olma, iri olma,²⁵⁰ çokluk,²⁵¹ soy bakımından büyük, yaşlı olma veya şeref ve üstünlük sahibi olmak²⁵² anlamlarına gelmektedir. Kelime aslında somut olan şeylerin hacim olarak büyüklüğünü ifade etmektedir. Büyüklenme anlamında tekebbür ve büyüklük taslamayı davranışlara yansıtma anlamındaki “istikbar” aynı kökten gelmektedir.²⁵³

İsfahânî kibri ikiye ayırmaktadır:

1. İmkânlar ölçüsünde en iyi olmaya çalışmaktır. Bu çeşit kibir kerih görülmemiştir.

2. Kişinin kendisinden olmayan bir özelliğinden dolayı övünmesindeki doyumsuzluktur. Şeytan'ın gösterdiği büyüklenme bu çeşit kibre örnektir.²⁵⁴ Bu yerilen ve kınanan bir kibirdir.²⁵⁵

Câhiliye dönem Araplar'ının en büyük olumsuz özelliklerinden ve aynı zamanda câhiliye dönemi şiirlerinin ana konularından biri de tefahür, yani

²⁴⁸ Fethullah Zengin, *Câhiliye Araplar'ında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme*, 63.

²⁴⁹ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 25.

²⁵⁰ İbn Manzûr, “kbr”, 5/ 126.

²⁵¹ İsfahânî, “kbr”, 356.

²⁵² İbn Manzûr, “kbr”, 5/126-127.

²⁵³ İbn Manzûr, “kbr”, 5/ 126.

²⁵⁴ el-Bakara, 2/ 34.

²⁵⁵ İsfahânî, “kbr”, 697.

övünmedir. Yiğitlik, cömertlik, asalet, kabilenin asaleti ve cömertliği gibi konular şiirlerde övünme unsuru olarak işlenmişlerdir.²⁵⁶ Misafirlerine ikram etmeyi ve bununla övünmeyi severlerdi.²⁵⁷ Esasen onlar hemen hemen her konuda bir övünme gayretine girmişlerdir. Mal, mülk, sahip olunan zenginlik hatta mezardaki ölülerinin çokluğu veya ölülerin niteliği üzerine dahi övünmeye çalışmışlardır.²⁵⁸

1.2.3.2.2. Cimrilik

İslâmî ahlâka ilişkin literatürde aynı terimler “buhl” ve “şuh” sözcükleriyle izah edilen, Farsça’da ise, “adi, alçak, soysuz” anlamında olan, Türkçe’de ise, “pintilik ve hasislik” manasında kullanılan bir kelimedir. Ama dil bilimciler bu iki sözcük arasında var olan mana ayrılığında durmuşlardır. Buna göre “şuh”, evvela bireyi mal sahibi olma hırsına sevk eden, alışveriş yapmaktan ve yardım etmekten uzak tutan bencilce bir davranış; “buhl” ise, bu davranışın tesiriyle cömertlik ve iyilikten uzak durmaktır.²⁵⁹

Câhiliye ahlâk kültüründe, cömertlik erdeminin önemi konusunda eski ve yeni kaynaklarda görüş birliği bulunmakla birlikte, kuşkusuz her toplum gibi onların arasında da cimrilik karakteriyle tanınanlar hep olmuştur. Çöl yolcuları için yakılması adet olan “naru’l-kıra’ya” (ikram ateşi) ilişkin çok örnekler bulunmaktadır. İlginçtir ki, câhiliye şiirinde misafirden kurtulduğu için bir daha dönmemesini temenni anlamında, arkasından ateş yakma âdetinden de bahsedilmekte ve buna “misafirden kurtulma ateşi” denildiği de belirtilmektedir. Buhalâü’l-Arap’tan sayılan bir adamdan bahsedilir. Ebu’l-Hubâhib diye bilinen bir adam, biri kandilinin ışığından istifade etmek isterse onu söndürürmüş. Başka bir rivâyete göre yolcular görür korkusuyla ihtiyacı olan ateşi bile çok zayıf yakar, üstelik onu da saklarmış. Bu yüzden Araplar arasında, cimrilik konusunda darb-ı mesel olmuş ve söz konusu o ateşe “nâru’l- Hubâhib” de denilmiştir. Böylece câhiliye mirasında sadece Araplar’ın cömertliğinden bahsedilmemekte, cimrilik ve cimrilerle ilgili, buna benzer bilgi ve değerlendirmeler de bulunmaktadır. Klasik kaynaklarda cimriliği ile tanınmış birçok

²⁵⁶ Mustafa Çağrı, “Övünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 34/ 103.

²⁵⁷ Adnan Demircan, *Câhiliye Arapları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 78.

²⁵⁸ Cevad Ali, *el- Mufasssal fi Tarihi’l-Arab Kable’l İslam*, 7/ 545.

²⁵⁹ Cevherî, “bhl”, 4/1632; İbn Manzûr, “bhl”, 1/ 222; “şhh”, 3/2205.

isim yer almaktadır. Eski Arap kültüründe genellikle, cömertlik, şeref ve itibar vesilesi olarak görülürken, bunun aksini düşünenlerin olduğu da anlaşılmaktadır.²⁶⁰

Kur'ân-ı Kerim'de başka bir âyette de “yanan bir bahçe” kıssasından bahsedilir. Kıssada, dindar bir adamın her türlü ekin, meyve ve hurma bahçesinin olduğunu, hasat zamanında fakirleri çağırıp ikramda bulunduğunu, öldükten sonra çocuklarının aile fertlerinin çokluğunu bahane ederek yoksulların payını kestikleri, bahçeyi sanah erkenden gizlice toplamaya karar verdikleri, ancak gece gelen bir afetin ürünü imha ettiğini ifade eder.²⁶¹ Yetim-öksüzleri gözetip kollamayan Mekke'nin zengin kişilerinin bu husustaki yanlışlarını doğrudan yüzlerine çarpan Kur'ân, bu kıssayla da onları cömertlik hususunda dolaylı şekilde ikaz etmiştir. Diğer taraftan Kur'ân-ı Kerîm Mekke zenginlerini yoksullara desteğe ve kişileri sömürmeyi bitirmeleri hususunda uyardığında, onları “*sanki uzaklardan çağrılıyormuş gibi*”²⁶² davranmak ile suçlamış ve kendileri için cehennemde feci azap beklediğini belirtmiştir. Kur'ân, iyiliklere mâni olan, fakirin haliyle alakadar olmayan Mekke halkını devamlı sûrette uyarmayı sürdürmüştür.²⁶³

1.2.3.2.3. Zina ve Fuhuş

Fuhuş sözcüğü, lügatlerde, aşırı seviyede kötü söz ve hal,²⁶⁴ edebe ve ahlâka ters, dinen yasak edilen her çeşit fenalık ve çirkinlik manasındadır. Zina, meşru bir evlilik, yani nikâh olmayanların cinsel ilişki içinde olmalarıdır.²⁶⁵ Tarihte ilk dönemlerden bugüne değin farklı içtimaî sistemler, bu davranışın ahlâkî ve içtimaî yönden çirkinliğini genelde kabullenmişlerdir.²⁶⁶ Zinanın kötülüğü kabullense de cezayı gerekli kılıcı bir suç mu olacağı hususunda muhtelif fikirler mevcuttur. Bu hususta İslâmiyet, öteki dinlerden ve sistemlerden farklı durumdadır.²⁶⁷

Kur'ân, ilkesel yönden bireyi fenalıklara yönlendirici nedenleri bitirmeyi hedeflemiştir. Üstelik İsrâ sûresinin otuz ikinci âyetinde, “*Zinadan uzak durun. Çünkü o, bir utanmazlıktır ve çok fena bir yoldur*” buyrulmuştur. Kurtubî bu âyete

²⁶⁰ Mustafa Çağrı, *Kur'an'ın geliş ortamında ahlak ve insan ilişkileri*, 137-141.

²⁶¹ el-Kalem 68/17-33; Râzî, *Mefâtihu'l- Gayb*, 30/87.

²⁶² Fussilet 41/44

²⁶³ el-Hâkka 69/30-36; Kâf 50/ 24-26

²⁶⁴ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 621.

²⁶⁵ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, 622.

²⁶⁶ Afzalurrahman, *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Sabahaddin Belik vd., (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2003), 3/ 44.

²⁶⁷ Afzalurrahman, *Sîret Ansiklopedisi*, 3/ 44,45.

ilişkin Allah Teâlâ'nın, “*Zinadan uzak durun*” buyruğu, “zinadan kaçınmın” buyruğundan daha anlaşılırdır. Zira bu, zinadan uzak olun, demektir, der.²⁶⁸ Seyyid Kutub ise, Kur'ân'ın zinaya yaklaşımdan dahi sakındırdığını, bu ifadenin ise, ondan kaçınmayı abartmak için olduğunu, yaklaşımdan kaçınmanın daha garantili bir önlem olduğunu ifade etmektedir.²⁶⁹

1.2.3.2.4. Zevk ve Sefaya Düşkünlük

Câhiliye döneminin en büyük ahlâkî olumsuzluklardan biri de zevk ve sefaya düşkünlüktür. Câhiliye dönemi yaygın kötü ahlâk özellikleri ve davranışları arasında içki, kumar, riba ve zina önde gelmektedir. İslâmiyet evvelinde Arap halklarında yaygın olan kötü alışkanlıklardan biri de kumardır. Kumara, kazanmayı kolay yoldan yaptığı için meysir denilmektedir. Câhiliye Arapları kumar oynamayı mübah sayarlardı. Araplar arasında farklı kumar çeşitleri bulunuyordu ve oynayanlar bütün mal ve hatta ailesi üzerine kumar oynarlardı.²⁷⁰

Câhiliye döneminde Araplar arasında yaygın olan zevk ve sefa eğlencelerinden biri de fuhuş idi. Câhiliye döneminde bazı kimselere göre zina yapmak son derece normal kabul edilirdi. Hatta bu kötü işi yaptığını göstermek üzere damına bayrak asan fuhuş evleri de bulunmaktaydı. Bu evlere “mevahir” denilmekteydi.²⁷¹ O dönemde cariyelerine zorla bu işi yaptırarak gelir kazananlar da bulunmaktaydı. Cariyelerin buna karşı çıkmaları ise mümkün değildi. Arap toplumunda bu kazanç normal olarak karşılanırdı.²⁷²

1.2.3.2.5. Kabilecilik ve Irkçılık

Câhiliye dönemi Arap toplumunu anlayabilmek için mutlaka asabiyet duygusunu anlamak gerekmektedir. Sözlükte (a-s-b)/ (ع - ص - ب) bir şeye bağlanma, birinin etrafında toplanmak demek olup etimolojik olarak arasında baba yönünden kan ilişkisi olanların oluşturduğu topluluk demektir. Câhiliye döneminde baba tarafından akraba olan erkeklerin birbirlerini desteklemeleri üzerine birlik olup

²⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/ 256.

²⁶⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l- Kur'ân*, 4/ 2223, 2224.

²⁷⁰ Cevad Ali, *el- Mufasssal fî Tarihi'l-Arab Kable'l İslam*, 6/ 346.

²⁷¹ Mevdûdî, Ebu'l Âlâ, *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 462.

²⁷² Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, (İstanbul: Kuramer, 2017), 87.

birbirlerini sararak kuşattıkları için asabe denilmiştir.²⁷³ Akrabaları adına hareket edene “asabî” denilirken asabiyette aşırılığa da “taassub” denilmiştir.²⁷⁴

Asabiyet ilkel çöl şartlarında yaşayan Arap toplumu için kültürün en büyük yapı taşıdır. İbn Haldun asabiyeti “...Bir kimse akrabasının zulme maruz kalmasında, kendinde bir aşağılanma ve zilletlik duygusunu hisseder ve buna mâni olmaya uğraşır. Bu husus, baştan itibaren bütün insanlık için cari olan fitrî ve tabîî bir haldir” biçiminde izah etmektedir.²⁷⁵ Asabiyet asıl olarak kan bağı yoluyla oluşurken, zamanla hilf ve mevla gibi himaye kurumları yoluyla diğer kabilelerden bazı kişileri de kapsamaktadır.²⁷⁶

İslâm öncesi dönem Arap toplumu kabileler halinde yaşamaktaydılar. Genel olarak Kahtanîler ve Adnanîler şeklinde iki kola ayrılan kabileler daha alt unsur olarak Temim, Kinane, Kureyş, Ümeyye, v.b gibi oymaklardan oluşurlardı. Bu dönem güçlü kabilelerin egemen unsur olarak kabul edildiği ve güçlü olmanın değer gördüğü dönemdir. Kabileler birbirlerinden bağımsızdı ve aralarında siyasi bir üstünlük bulunmazdı. Bedevî Arap toplumunda çadırları ve develeri haricinde kalan otlaklar, meralar ve su kaynakları kabile mensuplarının ortak malı sayılıyordu. Kabile örfüne mutlaka itaat edilir ve bu örf bir arada yaşamının ortak paydasını oluştururdu.²⁷⁷

1.2.3.2.6. İntikam Duygusu ve Kan Davası

İntikam almak Arap toplumunun câhiliye dönemi temel değerlerinden biridir. Câhiliye döneminin şan ve şeref anlayışıyla yakından ilgilidir. Zira Araplar kabile savaşlarında veya başka bir şekilde kaybettikleri kabile üyesinin intikamını almayı mutlak hak olarak görürlerdi. İntikam almak, kabileler arasında süren kan davalarının uzun süreler devam etmesinin başlıca etkeniydi. Kabile savaşlarında intikam almakta önemliydi. İntikam alınana kadar kabile üyeleri zırhlarını çıkarmaz, içki içmez, eşlerine yaklaşmaz, güzel kokular sürünmezlerdi. İntikamını alamamış olmak, kabile üyesinin kanını yerde bırakmış olmak kabile fertleri için utanılacak bir durumdu.

²⁷³ Zebîdî, Muhammed Murtazâ, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, (Beyrut: Mektebetül-İlmiyye, 1965), 3/ 382.

²⁷⁴ Zebîdî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 3/ 382.

²⁷⁵ İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Veliyüddin, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, (İstanbul:Yeni Şafak Yayınları, 2004), 1/171.

²⁷⁶ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumunu*, 89.

²⁷⁷ İbrahim Usta, *İslam Öncesi Arap Mitolojisi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 32.

Saldıran tarafa aynı şekilde karşılık vermek kutsal bir görev olarak kabul ediliyordu.²⁷⁸

1.2.3.2.7. Yetimlere Sahip Çıkmama

Câhiliye döneminde savaşlar, yağmalar, eşkıyalık yaygın olduğundan tabii olarak bu sosyal afetlerin gerisinde mağdurluklar oluşurdu. Ölümler geride mal ve çocuklar bırakırdı. Doğal olarak savaşlardan en çok küçük çocuklar etkileniyordu. Her savaş sonucunda yeni yetimler ortaya çıkardı.²⁷⁹ Bununla birlikte savaştan geri kalmayan Arap toplumu savaşın geride bıraktığı hasarları telafi etmeye yanaşmıyordu. Özellikle yetim olan kız çocuklarının ise mağduriyeti bir kat daha artıyordu. Zira Arap toplumu erkek egemen bir toplum olduğundan savaş ve iş gücü açısından erkeklere daha fazla değer veriyorlardı. Kız çocukları ise yük olarak görülüyordu. Özellikle miras hukukunda kadınlara ve kızlara pay verilmiyordu.²⁸⁰

1.2.3.2.8. Tefecilik

Kur'ân'da Allah Teâlâ'nın yapılmasını yasakladığı davranışlardan birisi de faiz almaktır. Yüce Allah bu konuda kesin ve net bir hüküm koymuş ve faizi yasaklamıştır. Kur'ân'da faiz Allah Teâlâ'ya ve peygamberine savaş açmak olarak nitelendirilmiş ve şöyle buyurulmuştur: *“Ey iman edenler! Allah'a karşı olmaktan içtinap edinin ve şayet gerçekten inanmış kişiler iseniz, ribadan geri kalanından uzak durun. Şayet öyle davranmazsanız, Allah Teâlâ ve Resûlü ile mücadeleye girdiğinizin farkında olun. Şayet tövbe ederseniz, anaparanız size aittir. Böylelikle siz hem başkasına haksızlık yapmış olmazsınız hem de başkası size haksızlık yapmış olmaz.”*²⁸¹

Netice itibariyle faiz haksız kazanç olmasından ve kişiye ve topluma birçok zararları bulunmasından dolayı haram kılınmış ve yasaklanmıştır. Yüce Allah faizcilik yapanları kendisine ve Resûlüne savaş açmış kabul ederek inananların bundan uzak durmalarını emretmiştir.

²⁷⁸ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 38.

²⁷⁹ Abdüsselam Arı, “Yetim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/501.

²⁸⁰ Neşet Çağatay, *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1957), 121.

²⁸¹ Râzî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *Mefâtihu'l- Ğayb*, (Beyrut: Darü'l-Fikir, h.1420), 32/198.

1.2.4. Kur'ân Öncesi Ekonomik Yapı

Üç yanının denizlerle çevrili olması Arap Yarımadası'nın önemini artırmıştır. Yarımada, ülkeler ve kıtalar arası ticaretin aktığı bir noktada bulunması sebebiyle, farklı kültürlerin buluştuğu bir merkez durumundadır.²⁸² Yakınından geçen baharat yolu sebebi ile Mısır, Yunan-Roma, Hint-İran uygarlıklarının etkisine açık kalmıştır. Yarımadanın bu konumu ekonomik ve sosyal yapısına önemli etkiler yapmıştır. Mekke'de bulunan Kâbe, hidâyet kaynağı olmasının yanında, bereketli olma vasfı ile de vasıflandırılmıştır.²⁸³

Arap Yarımadası'nda o dönemde önemli olan kervan yollarından doğuda olanı, Basra Körfezi'ne ve Dicle nehrine Suriye çölünü aşarak Filistin'e varıyordu. Batıda olan yol da Kızıldeniz boyunca uzanmaktaydı. Batının malları doğuya, doğunun malları da batıya bu yollardan geçiyor, bu sayede çöl, bolluk ve refaha kavuşuyordu. Mekke'nin ticaretteki asıl gücü, coğrafi konumundan kaynaklanmaktaydı. Mekkeliler bu avantajlı durumdan yararlanmasını bildiler. Ticaretlerini güvenle yapabilmek için, etraflarındaki krallarla anlaşmalar yaptılar. Bu anlaşmalar sayesinde, ticaretleri çok hızlı gelişti.²⁸⁴ Bu devletlerle imzalanan antlaşmalar, Mekke kervanlarına komşu devletlerin topraklarından serbestçe geçiş hakkı tanıyordu. Bizans'la, Habeşistan'la, İran'la ve Yemen'le ayrı ayrı yapılan antlaşmalar, Araplar'ın diplomatik münasebetlerde gösterdikleri başarılar olarak sayılabilir. Aynı zamanda, ikna kabiliyetleri ve ileri görüşlülükleri ile ilgili fikir vermektedir. Kureyşliler senede iki defa, doğuya ve batıya büyük ticaret kervanları düzenlerlerdi. Bu kervanlara, herkes gücü nispetinde katılırdı. Yılın diğer aylarında da küçük kervanlar çıkartılmakta idi. Bu seyahatler, bölgede yaşayan insanların, gittikleri bölgelerin kültür ve medeniyetlerinden etkilenmelerini, o bölgelerden getirdikleri bilgilerle, kabilelerinin bilgi seviyesini yükseltmelerine sebep oluyordu.²⁸⁵

Câhiliye dönemi Arabistan'da çeşitli atölye ve kurumlar bulunuyordu. Dokumacılık, şarapçılık, kuyumculuk, dericilik, terzilik, marangozluk ve itriyatçılık

²⁸² Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi İlk Dönem*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1991), 95.

²⁸³ Âl-i İmrân 3/ 96.

²⁸⁴ Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ , *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Dr. Ahmed Asrar, (İstanbul: Bengisu Yayınları, 1997), 7/247-249.

²⁸⁵ Derveze, Muhammed İzzet, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, (İstanbul: Ekin Yayınları, 1988), 1/57.

önemli sanayi dallarını meydana getirirdi. Özellikle rutin hayatın ihtiyaçlarını karşılamakta yararlanan dericilik ve deri çok yaygın idi. Diğer taraftan topraktan çıkartılan madenlerin işletildiği tesisler de mevcuttu.²⁸⁶ Bunların dışında, şehrin sakinleri hariç Mekke'ye dışarıdan gelen herkesten bir vergi alınmıyordu. Bilhassa yabancı tüccarlar, Mekke'ye ithal ettikleri malları üzerinden belli bir gümrük vergisi diyebileceğimiz bir para ödüyorlardı. Mekkeliler hâkim oldukları yerlerde, özellikle yakın ve komşu fuarlarda bu parayı topluyorlardı. Toplanan bir para iki sarf kalemine ayrılıyordu. Bunlardan biri, hacılara müşterek toplu bir yemek hazırlığı için, diğeri ise imkânları olmayan yabancılar hayırına ulaşım kolaylıkları sağlamak için ayrılırdı.²⁸⁷ Diğer yandan Kur'ân öncesi Mekke'de ticaretin adalet ilkesiyle işlemediğini Kur'ân'dan anlıyoruz. Bu nedenle Kur'ân onları adil ve doğru olmaya geçmişten bir örnekle çağırmıştır.²⁸⁸

1.2.5. Kur'ân Öncesi Siyasi Yapı

İslâm öncesi dönemde, Arabistan Yarımadası'nda genellikle kabilecilik hâkimdi. Her ne kadar Yemen gibi bölgelerde krallıklar hâkim idiyse de idari organizasyon açısından kabileler önemli bir fonksiyon icra ediyordu. Kabilede her zaman için bir reis vardı ve bu reis veraset yoluyla belirlenmiyordu.

Genel hatları itibariyle bir devlet yapısını andırmasına rağmen Mekke'nin bir kralı yoktur. Mekke çevresinde halkın tanıdığı bir genel başkan bulunurdu. Başkanlık için istenilen şartlar ise şöyledir: Zengin ve eli açık olması, savaşta hayatlarını, barışta ise zenginliklerini ortaya koymasındır.²⁸⁹ Mekke şehir devletinin idaresi genellikle Kâbe'yi ilgilendiren çeşitli bakanlıkların elinde bulunuyordu. Mekke şehir devletinde yirmiye yakın vazife vardı ve tevârüs yoluyla intikal eden bu vazifeler Kureyş kabileleri içindeki boylara taksim edilmişlerdi.²⁹⁰

Medine'de (Hazrec ve Evs) kabilelerin ortak bir meclisi bulunmuyordu. Bu iki kabiledeki şiddetli yarış bu çeşit bir meclis oluşumunu olanaksız duruma getirmiştir. Taif'te ise Mekke'de olduğu gibi bir "mele" bulunurdu. Barış ve savaşta

²⁸⁶ Abdülkerim Özeydin, "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 3/ 322.

²⁸⁷ Şerafettin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, (İstanbul: İz Yayınları, 2007), 82.

²⁸⁸ el-A'râf 7/85, Hûd 11/ 85, eş-Şuarâ 26/181-182.

²⁸⁹ Hamdi Savaş, *İslam Tarihi I "Hz. Muhammed ve Dört Halife Devri"*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1995), 8.

²⁹⁰ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/ 842.

kentin işleri bu meclisçe yapıldı.²⁹¹ Konu incelenirken Kur'ân öncesi dini, siyasi ve buna bağlı olarak da idari müesseselerin kısaca zikredilmesi faydalı olacaktır:

Mele': Devletin fonksiyonlarını karşılayan, kendisine has bir sistem olduğunu ifade eden, seçkinler zümresinin kararlarını esas alan bir idare şeklidir.²⁹²

Umur-i Aşera (On bakanlık): Kur'ân öncesi siyasi yapısı hakkında umur-i aşera (on bakanlık) sisteminden bahsedilmektedir. Ancak bu sistemi tam bir netlikle ortaya koymakta bazı güçlükler görünüyor.²⁹³

Daru'n-Nedve: İdari, siyasi ve sosyal bazı işlerin halledilmesi için kurulan belki de yegâne müessese daru'n-nedve idi. Nedve kelimesi, bir kavmin etrafında toplandıkları ve gidip geldikleri meclis anlamında kullanılmaktadır. Hayır ve şer için burada toplandıklarından dolayı bu ismin verildiği ifade edilmektedir.²⁹⁴ Kureyş'in önemli meselelerinin görüşülüp karara bağlandığı toplantı yeridir.²⁹⁵

Rifâde: Hac zamanında hacılar için yemek dağıtımını görevidir. Lügatte “yardımda bulunmak, destek vermek; başışlamak” manalarında olan rifâde sözcüğü, Câhiliye devrinde, “hac zamanlarında Kâbe'ye gitmek için gelenlere yemek verilmesi” anlamında kullanılmıştır.²⁹⁶

Sikâye: Mekke'de genelde su, özelde de zemzem işleriyle alakalı vazifedir. Lügatte “sulamak, sulama yeri, su kabı, suculuk” manalarındaki sikâye, kelime olarak “Mekkeliler'in ve hac zamanlarında Kâbe'ye gitmek amacıyla gelenlerin su gereksinimlerinin giderilmesi vazifesi” demektir.²⁹⁷

Liva: Kureyş kabilesinin bayrağını taşıma imtiyazı olarak ifade edilmektedir. Bu imtiyaz öncelikle Kusayy sonrasında ise Abdudhar oğullarına bırakılmıştır. Kur'ân'dan önce bu görevi yürüten son kişi ise Abdudhar oğullarından Osman b. Talha idi.²⁹⁸

²⁹¹ İbrahim Sarıçam, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 38.

²⁹² Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/ 3446.

²⁹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/ 846.

²⁹⁴ İbn Sa'd, Ebu Abdillah Muhammed bin Sa'd, *et-Tabakatü'l-Kübra*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 1/50.

²⁹⁵ Ethem Ruhi Fırlalı, “Dârünnedve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 8/ 555-556.

²⁹⁶ Cevherî, “rfd”, 2/476:Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Rifade” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 35/ 97.

²⁹⁷ Cevherî, “sky”, 5/2379:Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Sikaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 37/ 177.

²⁹⁸ İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, 1/ 140.

Hicâbe: Kâbe'nin genel bakımı, anahtarlar ve kapısının korunması görevidir. Lügatte “örtmek, birisinin bir tarafa girmesine mâni olmak” manasına gelen hicâbe sözcüğü kelime olarak başta Kâbe'nin genel bakımı, anahtarlar ve kapısının korunması ve kapısının belirli vakitlerde misafirlere açılması için İbrâhim makâmı, armağan edilen değerli eşyayla dış ve iç örtülerin muhafazası ve bakımı benzeri mühim hizmetleri ifade etmektedir.²⁹⁹

Riyâset: Mekke-i Mükerrerme'nin liderliğinin imtiyazıdır. Bireye güç ve saygı veren, bir tutkuya çevrilmesi durumunda ahlâka zarar getireceği anlaşılan başkanlık manasında ahlâk terimidir.³⁰⁰

İcâze: Hacc esnasında fecr zamanı Mina'ya doğru gitmek için bir gecenin geçirildiği Müzdelife'deki toplanmada gerekli olan hacc erkânını yürütme imtiyazıdır.³⁰¹

İfâza: Hac zamanında hacıların Müzdelife, Arafat ve Mina'dan ayrılışını ve bunu ayarlama işini gösteren terimdir. Kökünde “bol ve yaygın olma, çoğalış taşıma” manası bulunan ifâza sözcüğü lügatta “kalabalık olarak ve hızlıca dağılmak” anlamına gelir.³⁰²

Nesî: Kamerî takvimin şemsî takvime uyarlanmasıyla takvime müdahale edilmesidir. Lügatte “geciktirmek; arttırmak, çoğaltmak, eklemek” anlamındaki nes' kökünden gelen nesî' sözcüğü Kur'ân-ı Kerîm'de, ayların sayısının on iki olduğu ve bunlardan dördünün haram olduğu ifade edildikten sonra haram ayların helâl kabul edilmesiyle alakalı olarak, bir yerde geçmekte olup³⁰³ manası hususunda muhtelif fikirler ileri sürülmüştür.

Birinci bölümde kavramsal çerçeve bağlamında inşâ, şahsiyet, toplum, kavim, ümmet, millet ve cahiliye kavramlarını inceledik. Kur'ân'ın nuzulünden önceki dönemi de dinî, ahlakî, ekonomik ve siyasî açıdan inceledik. Bu bağlamda nüzul öncesi toplumun genel yapısı irdelenmiş, nüzulden sonra toplumun geldiği nokta ortaya konulmuştur. Böylelikle Kur'ân toplumundan önce câhiliye dönemi,

²⁹⁹ Cevherî, “hcb”, 1/107:İbrâhim Sarıçam, “Hicabe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 17/ 431.

³⁰⁰ Mustafa Çağrı, “Riyaset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 35/ 142.

³⁰¹ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/ 855.

³⁰² el-Bakara 2/ 198

³⁰³ et-Tevbe 9/36-37

Kur'ân'ın nüzûlünden sonra da vakayı dikkate alarak toplumun vahiy ışığında inşâsı değerlendirilmiştir.

Bir sonraki bölümde ise şahsiyet inşasının önemi, öncelikleri, inşâ sürecinde kullanılan yöntemler ve inşâ alanları incelencektir. Zira, toplumu oluşturan fertler şahsiyet sahibi yapılmak isteniyorsa, o toplumu oluşturan fertlerin şahsiyeti vahiyle inşâ edilmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM KUR'ÂN'DA İNŞÂ

2.1. Kur'ân'da Bireyin İnşâsı

2.1.1. Bireyin Şahsiyet İnşâsının Önemi

Şahsiyet, Türkçe'de en soyut kelimelerden biridir. Çok yönü olan ve karmaşık bir kelimedir. İrade, zeka, his, heyecan, karakter, huy, biyolojik yapı, soyaçekim, çevre tesirleri, sosyo-ekonomik unsurlar gibi birçok nitelik "şahsiyet" kavramının içinde bulunur.³⁰⁴

Şahsiyet: Arapçada (ش - خ - ص) kök harflerinden türemiştir. Görünmek, zuhur etmek, yükselmek, birine sabit olarak bakmak, bir şeyin üst kısmına isabet etmek, bir yerden başka bir yere gitmek, yüksek sesle konuşmak, kişi, kimse, kişinin cismanî heyeti ve kişinin uzaktan fark edilen karaltısı gibi anlamlara gelir.³⁰⁵

Hamd ile şahsiyetini inşâ eden kişi bir anlamda şunu deme şuurunu kazanmıştır: "Dilim ve hâlim ile yaptığım tüm iltifatlar, sadece görülen ve görülmeyen âlemin yaratıcısı ve yaşatanı Allah Teâlâ'dır. Allah'ın; zihnimi ve idrakimi hayret ettiren eserlerinin muhteşemliği, sürekliliği, sistemi ve uyumu yanında öteki yaratılanlar benzeri tazimle secdeye gitmekten kendimi alamam. Varlıkların en seçkinlerinden insanın iman ve ibadetli bir bireyi saydığından da samimiyetle O'na hamd etmekteyim."³⁰⁶

Kur'ân'nın bütünü bir "ahlâk, şahsiyet ve mizaç inşâsı kitabı" kabul edilmektedir. Hz. Peygamber'in ahlâkı, Hz. Aişe'nin belirttiği üzere "Kur'ân ahlâkı" idi.³⁰⁷ Diğer söylemle O'nun hayat tarzı Kur'ânî erdemlere bağlı bir hayat idi, yani Hz. Peygamber, Kur'ân-ı Kerîm'in somutlaşmış, canlı biçimiydi. Yine Kur'ân-ı Kerîm Hz. Peygamber'i bizlere, "üsve-i hasene" olarak tanıtmakta,³⁰⁸ kendisi için ise "Ben güzel ahlâkı tamamlamak amacıyla gönderildim"³⁰⁹ demektedir. Üstelik Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Peygamber'in ahlâkı "şahsiyet ve mizaçta güzel insan örneği" olarak takdim edilmiştir. Kur'ân'da yalnızca Hz. Peygamber değil, öteki

³⁰⁴ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 131.

³⁰⁵ İbn Manzûr, "şhs", 7/45-46; İsfahânî, "şhs", 256.

³⁰⁶ İlhami Günay, "Fâtîha, Fîl-Nâs Arası Surelerin Değerlerinin Günümüze Taşınması Merkezinde Bir Tefsir Denemesi", *Usul İslami Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 17, Ocak-Haziran 2012, 12.

³⁰⁷ Müslim, "Salâtu'l-Mûsâfirîn", 18; Ahmed b. Hanbel, 1/54,63,91.

³⁰⁸ el- Ahzâb 33/21.

³⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, 2/381.

peygamberlerin de ahlâkî/şahsiyet ve mizacı da emsal ahlâk (üsve-i hasene) olarak sunulmuştur. Mesela Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrahim Sıddık nebi,³¹⁰ İdris (a.s.) sıddık nebi,³¹¹ Mûsâ ihlası olan nebi,³¹² İsmail vaadinde sadık nebi olarak bahsedilmiştir.³¹³ İnsanlığın karşısında her yönden emsal bu peygamberler, Kur'ân-ı Kerîm'in bize ifşa ettiği iyi insan örnekleri belirtilmiştir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Süleyman, Davud ve Eyyüb (a.s.) gibi kimi peygamberlerin Allah Teâlâ'nın büyük sınavlarına uğradığı, ama bu sınavları sabırla karşılayarak Allah Teâlâ'nın rızasına ulaşmayı, Allah'ın da onları “iyi kul (ni'me'l-abd)”³¹⁴ olarak değer verdiği ve tümünü birer “iyi insan örneği” olarak bizlere tanıttığı görülmektedir.³¹⁵

Gerek Mekke'de gerekse de Medine'de inen onlarca Kur'ân âyeti, öncelikle kişinin kötü ve art niyetlerden uzak temîz, arı-duru bir kalp sahibi olmasını ister. Bunun için iyi niyet ve sahîh iman, salih davranışların zorunlu bir unsuru sayılmıştır. Bu yönü ile bu âyetler, insanın gönül dünyasına seslenerek, hedeflenen ideal insan tipini, Kur'ân adamını inşâ etmeye dönüktür. Kur'ân, gönül dünyasını inşâ ettiği insanı tek başına bırakmaz. Bu defa onu bu çizgide yaşatmak için ona hitap eder. Bunun için kişi inanmak amacıyla, inancını geliştirmek, iman üzere kalmak ve iman üzere ölmek için Kur'ân okur.³¹⁶

2.1.2. Şahsiyet İnşâsında Öncelikler

Kur'ân vasıtasıyla yaşamına mana kazandırmaya çalışan insan, yaşamının her sahasında işlediği amellerini ahlâkî kapsamda ayarlarken esas alacağı kaynağın Kur'ân olması gerekir. İnsanın şahsiyetini inşâ etme sürecinde, diğer insanların hak ve hukukunu bilerek davranmasını sağlamak için Kur'ân'ın kaidelerini bilmesi ve onları esas alması beklenir.

“İnsanın şahsiyeti doğumundan itibaren genetik unsurlar, hayatını sürdürdüğü aile eğitimi ve çevresiyle biçimlenir. Herkesin nitelikleri, arzuları ve tavırları muhtelif olduğu gibi şahsiyet ve kişilikleri de farklıdır. Kişi temiz bir yaratılış üzere

³¹⁰ Meryem 19/41.

³¹¹ Meryem 19/56.

³¹² Meryem 19/51.

³¹³ Meryem 19/55.

³¹⁴ Sâd 38/30.

³¹⁵ Erdoğan Baş, “Kişilik ve Karakter İnşâsında Kur'an'ın Sunduğu Güzel İnsan Modeli” *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*, 10-12 Haziran 2016, Ordu, 2016, 2/ 81-97.

³¹⁶ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 66.

dünyaya gelmiştir. İçerisindeki his, istek ve gereksinimler tavırları tespit eder. Kur'ân-ı Kerîm'de kişinin davranışlarını etkileyen unsurlardan söz edilmektedir. Bu unsurların bir bölümü kişinin kendi iç yapısında mevcuttur. Kimileriye dış unsurlardır. Nefis, irade, zihin, karakter, huy ve mizaç kişinin tavırlarını biçimlendiren iç unsurlardır. Fiziksel ve sosyal çevre, şeytan, aile eğitimiye dış unsurlardır. İnsan şahsiyetine etki eden faktörler huy, nefis, mizaç ve karakter, kişi davranışlarını etki eden iç etkenlerdir. Bahse konu unsurlar insana müspet ya da menfi etkilemesi, kişinin menfi ve müspet bir şahsiyet yapısının olmasına neden olur. Şeytan, çevre ve aile benzeri dış unsurlar da bireyin şahsiyetini yaşarken biçimlenmesinde ciddi etkisi olur. Bugünkü ilmî çalışmalar bu unsurlardan bahsetmektedir. Ama şeytan, Kur'ân-ı Kerîm'in de belirttiği üzere, kişinin davranışlarını ve şahsiyetini etkileyen bir ögedir. Şu husus açık olarak belirtilebilir ki heva, dürtüler ve istekler şeytanın tesirlerinden bir kaçıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'in esas konusu ve hedef aldığı insandır. İnsanlara hidâyet kılavuzu ve hareketlerine rehberdir. Kur'ân-ı Kerîm'in gayesi insanın yaratılış amacını, mesuliyetlerini ve davranış tarzını öğreterek müspet bir kişilik kazandırmak, neticede dünya ve ahiret mutluluğunu temin etmektir. Kur'ân birey şahsiyetinin meydana getirilişindeki müspet ve menfi unsurları belirterek, kişinin davranışlarının iyiye ve en güzele varmasını arzu eder.”³¹⁷

Özdemir çalışmasında Draz'dan³¹⁸ yaptığı bir alıntıda Kur'ân-ı Kerîm'de sosyal ve dini ahlâkın yanısıra şahsi ahlâka ilişkin yaklaşık yüz elli yedi âyete yer verdiğini ve bu âyetlerde; ferdin bireysel terbiyesi, ahlâkî öğretimi, bedenine ve ruhuna karşı ödevleri, yani evrensel ahlâk ilkelerini ihtiva eden âyetlerin ele alındığını belirtmiş ve bunları üç başlıkta incelemiştir: Emirler (seksen altı âyet), yasaklar (altmış üç âyet) ve mübahlar (sekiz âyet).³¹⁹ Bu âyet hükümlerinin şahsiyet inşâsının önceliklerini belirlediğini müşahede etmekteyiz:

“Emirler bölümündeki âyetler ferdin şahsiyetinin inşâsında önemli yer tutmaktadır. Ferdin yapmakla emrolunduğu şeylerin başında bilgiye ve bilime önem

³¹⁷ Osman Kara, “Kur'ân'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 25 (2012/1), 1-24, 21.

³¹⁸ Draz, Muhammed Abdullah, *Kur'an Ahlâkı*, çev. Ünver Günay - Emrullah Yüksel, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), 87.

³¹⁹ Hasan Rıza Özdemir, *Amelî Ahlâk Çerçevesinde Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 310-314.

vermesi, gayret göstermesi, ruhunu kirletmemesi, dosdoğru olması, iffetli olup harama bakmaması, heva ve heveslerine hâkim olması, yemesine içmesine dikkat etmesi, öfkesine yenilmeyip samimi duygular besleyerek yumuşak ve alçak gönüllü olması, fasık bir kimseden gelen haberin doğruluğunu araştırması, kötü zandan kaçınması, yapacağı işlerde azim, sebat ve sabır göstermesi, iyi örneklerle uygun itidalli ölçülü güzel işler yapması, hayırda yarışması, güzel öğütleri alması ve temiz bir niyet içinde bulunması gelmektedir.”³²⁰ Bütün bunlar toplumsal, dînî ve ahlâkî değerler olarak ifade edilebilir.

2.1.3. Şahsiyet İnşasında Kullanılan Yöntemler

Toplum bireylerden oluşur. İnsanı inşâ etmeden toplumu inşâ etmek mümkün değildir. Bu nedenle toplum açısından bireylerin eğitimi önemlidir. Mekkî sûre ve âyetlerin muhtevası, mümin kişilik ve ideal bir insan modelinin inşâsını; Medenî sûre ve âyetlerin muhtevası, ideal bir toplumun inşâsını içermektedir.³²¹

Yüce Allah, Mekkî sûrelerde kişilik inşâsına zihin ve duygu eğitimi ile başlar. Bunun için öncelikle insanın idrakini, bakışını, zihnini tabiata yönlendirip çevresinde olup bitenler karşısında düşünmesini ve ibret almasını ister. Şahsiyet inşâsında uygulanan bir diğer yöntem ise, vahyin ilk muhataplarının zihin ve idrak dünyalarına hitap ederek, onlar nezdinde toplumun aciliyet teşkil eden konularına yer vermektir. Kur’ân’ın, Müslüman kişiliğini inşâ ederken uyguladığı yöntemlerden bir diğeri ise insanın tutum ve davranışlarını olumlu yöne çekebilmek için Allah inancı ile birlikte ahiret bilincini oluşturmaktır. İnanan bir mümin için dünya hayatı ve ahiret hayatı olmak üzere iki dünya söz konusudur. Dünya hayatı geçici, ahiret hayatı ise baki ve kalıcıdır.³²²

Kur’ân öncelikle mümin kişiliği ve karakteri inşâ etmeye, tevhidi merkeze alarak başlamıştır. Hz. Peygamber’e Mekke döneminde indirilen âyetlerin hemen hemen hepsi İslâm akidesini açıklar. Bu da en başta Allah’ın varlığı ve birliği olmak üzere imanın diğer esaslarıdır. Zira Kur’ân sisteminde her şey, iman üzerine bina

³²⁰ Özdemir, *Amelî Ahlâk Çerçevesinde Kur'an'da Birey ve Karakter Eğitimi*, 315.

³²¹ Mustafa Aydın, *İslam'ın Tarih Sosyolojisi İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2014), 64.

³²² Handan Filinte, *Mekkî sûrelerde kişilik inşâsı*, (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 386.

edilmiştir. Sahih bir Allah inancı olmadan, mümin kişiliği ve karakteri teşkil edilemez. Lokman (a.s)’ın oğluna yaptığı imânî, ahlâkî ve irfânî öğütleri bu çerçevede örnek olarak verebiliriz. Zira mümin bir neslin karakter ve şahsiyetini inşaada söz konusu düsturlar, vazgeçilmez öğretiler olmasının yanında evrensel bir karaktere de sahiptir. Allah, Hz. Peygamber aracılığıyla insanlığa rehber olarak indirilen son vahiy Kur’ân’ın, ilk muhataplarını eğitirken kendine özgü kullandığı metodolojinin, daha sonraki nesillere de uygulanmasını istemiştir. İnsana kendisinden daha yakın olan Allah’tır. Bu yüzden insan, önce Allah’ı tanımakla yükümlü kılınmıştır. Allah, kendisini unutanlara, kendilerini de unutturur. *“Allah’ı unutan ve bu yüzden Allah’ın da kendilerine kendilerini unutturduğu kimseler gibi olmayın. İşte onlar fasık kimselerin ta kendileridir.”*³²³ Zikir, başka bir deyişle Allah’ı hatırlamak, O’nu merkeze alma fiilidir. Bu, İslâm’ın dünya görüşünün temelini oluşturur. Kur’ân, Allah merkezli bir dünya görüşü temelinde mümin şahsiyeti inşa eder. Bunu da kendi sistemi ve yöntemi içerisinde gerçekleştirir.³²⁴

Kur’ân mümin kişiliği inşa ederken dikey olarak müslim (teslim olan), mümin (güvenilir), salih, sadık, mütevekkil, muttaki (görev bilincine sahip), muhlis (iyi niyetli) ve muhsin vasıflarını özümseyerek insanı mükemmel bir mümin olma yolunda terakki etmesini ister. Kur’ân yatay düzlemde ise örnek toplumun oluşmasında mümine iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma sorumluluğunu yüklemiştir. Bununla hedeflenen amaç toplumda iyilik ve güzelliklerin yaygınlaşması kötülük ve günahların yok edilmesidir. Diğer taraftan infakı emrederek toplumdaki ekonomik dengeyi sağlamayı, zengin-fakir ilişkisinin sağlıklı bir zeminde yürümesini hedeflemektedir. Toplumun ıslahında, can, mal, inanç ve namus emniyetinin sağlanmasında cihad, din ve dünya işlerinin düzenlenmesinde ise çaba ve gayret gösterme (ictihad) sorumluluğu vermiştir. Kur’ân müminden toplumda adaleti tesis etmesini, zulme ve zalime destek çıkmamasını emretmiş, hak ve hukuktan yana tavır almasını istemiştir.³²⁵

³²³ Haşr 59/19.

³²⁴ Kerim Buladı, “Kur’ân’ın (Mümin) Kişilik ve Karakter İnşasındaki Metodolojisi”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, (Ordu: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 2/ 497-530.

³²⁵ Osman Kara, “Kur’an’ın Mümin Kişilik İnşası”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, (Ordu: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 2/ 211-224.

Sonuç itibariyle mümin bir taraftan Allah'a karşı kulluk görev ve sorumluluğunu yerine getirmek, diğer yandan toplumu ıslah, çevreyi imar, sosyal ilişkilerde değer ve iyilik üretmekle (ameli salih) yükümlüdür. Kur'ân mümin kişiliği bu görev ve sorumluluklarını sağlıklı bir şekilde yerine getirebilme özellikleri ve vasıflarıyla inşa etmektedir. Bu inşa süreci vahyin nüzûl ortamında Peygamberimizin örnekliliği ve rehberliğinde gerçekleşmiş sonuçta fedakâr ve samimi duygulara sahip ideal insanlardan oluşan örnek bir toplum oluşmuştur. Bu rol model kişilik bugün müminin kişilik inşasına örneklik teşkil etmektedir. Kur'ân ve sünnet ise bu kişilik inşasının en temel kaynaklarındanır.³²⁶ Kur'ân'da zikredilen bu inşa süreci Hz. Peygamber'in örnekliliğinde (Kur'ân'ın ifadesiyle üsve-i hasene/ eskilerin tabiriyle numune-i imtisal/modern ifadeyle rol model) bizatihi kendisi tarafından uygulanarak hayata geçirilmiştir.

Art niyet, haset, kin, günah kurguları, günah tutkusu, aşk-ı himarî (hayvanî aşk = yemek ve cinsel aşk) gibi Müslümana yakışmayan şeyler ile işgal edilmiş gönüllerimizin; ilim, iyi niyet, marifet, iman, takva gibi güzelliklerle donanarak Kur'ân'a ve ihyasına gereksinimi, dünden çok daha fazladır! Bunun için de bu işe gönül koyma yerine, gönül bu işe koymak şarttır. Öyleyse gönül alıcılarımızı Kur'ân'ın gönül ve ihya eden mesajlarına açılmalıdır.³²⁷

Sonuç olarak, hayata ve kendini inşa etmeye, Kur'ân'ın ilk vahiyden itibaren uyguladığı yöntem ve metodu dikkate alarak, onun yol göstericiliği ve öğretileri ile başlamak, hem toplumda ortak bir bakış açısının, anlayışının ve stratejisinin oluşmasına hem de insanlar arasında yaygınlaşıp yerleşen Kur'ân'a aykırı ve olumsuz davranış ve anlayışların asgari düzeye inmesini sağlayarak başlayabiliriz. Bunlar sağlanırsa Kur'ân'ın eleştirdiği kişilik tiplerinin ve toplumun ortaya çıkma olasılığı da azalacaktır.³²⁸

2.1.4. Şahsiyet Oluşumu ve Arınma

Kişilik, insanın zihinsel, bedensel ve ruhsal özelliklerinin tümünü içine alan bir kavramdır. Kur'ân'da kişilik/şahsiyet kavramı geçmez. Fakat kişiliği tanımlayan

³²⁶ Kara, *Kur'an'ın Mümin Kişilik İnşası*, 224.

³²⁷ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*. 67

³²⁸ Ahmet Abay, "Fatıha Suresi ve Şahsiyet İnşası", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XIV, S.27, (2016), 92.

özellikler yer alır. Olumlu ve olumsuz kişilik tipleri, mizaç ve karakter yapıları, düşünce ve davranış tarzları Kur'ân'ın çeşitli âyetlerinde anlatılır. Nefis, karakter, huy ve mizacın olumlu ve olumsuz etkilerinden, bunların etkisi ile ortaya çıkan olumlu ve olumsuz davranış biçimlerinden bahsedilir. Kur'ân daha çok kişiliği oluşturan iki ana faktör, insanın kendi yapısından kaynaklanan kalıtımsal özellikler ile sosyal ve kültürel faktörlerden kaynaklanan çevresel özellikler üzerinde durur.³²⁹ Karakter, mizaç, tabiat, fitrat, ruh, huy, nefis gibi kavramlar kişilik kavramının muadili değıllerdir. Bunlar kişiliğin bir yönünü, bir unsurunu oluşturan kavramlardır.³³⁰

Sağlam bir şahsiyetin oluşabilmesi için kişinin, bir sayı olmaktan önce bir sayı olmaya karşı durması şarttır.³³¹ Yani şahıs, içinde bulunduğu toplumun, cemaatin, grubun sadece sayısal bir üyesi olmamalı, aksine şahsiyetiyle kendini hissettiren ve içerisinde bulunduğu sosyal yapıya değer katan bir ferdi olmalıdır. Bugün insanlar şahsiyetlerinden çok, sahip oldukları kimlikleri ön plana çıkarmaktadırlar. Makamı, parası, sosyal nüfuzu veya etkili ve yetkili kişilere yakınlığı olan kişiler şahsiyet sahibi olmasalar da sahip oldukları kimliklerle toplumda itibar görebilmektedir. Halbuki Kur'ân'a göre, insanı ahirette kurtuluşa götürececek özellikler ifade edilirken kimliğin yeterli olmadığı, şahsiyetin daha önemli olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle Ehl-i Kitab'ın "*Hristiyan ya da Yahudi olmadıkça kimse cennete giremez!*"³³² iddiaları, "*Bunlar onların safsatasıdır! De ki: "Şâyet söylediğiniz hususta samimiyseniz, iddianızı ispatlayın!" Evet, gerçekte kim olursa olsun bütün benliğini Allah'u Teâlâ'ya teslim ederse ve iyilik edenlerdense, Rabbi indinde ödülünü alacaktır ve bu tip kişiler korkmayacak ve üzülmecekler*"³³³ cevabıyla bertaraf edilmiş ve asıl değerın sahip olunan kimlikle olmadığı, aksine kimlik sahibi insanların yaptıklarıyla kazandıkları şahsiyetleri olduğu ortaya konulmuştur.³³⁴

³²⁹Kerim Aydın, Şakile Kavramı Bağlamında Kişilik ve Karakter Oluşumu, V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi-Bildiriler Kitabı II (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2016), 293-304, 293.

³³⁰Filinte, *Mekki sûrelerde kişilik inşâsı*, 121.

³³¹Nuri Pakdil, *Biat I*, (Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014), 19.

³³²el-Bakara 2/111.

³³³el-Bakara 2/112.

³³⁴Abay, *Fatiha Suresi ve Şahsiyet İnşâsı*, 99.

Bir toplumu oluşturan bireyler şahsiyet sahibi yapılmak isteniyorsa, o toplumu oluşturan bireylerin şahsiyeti vahiyle inşa edilmelidir. Fatıha sûresi bu işin nasıl yapılması gerektiğinin mikro bir örneğini oluşturmaktadır. Şahsiyetli bir toplum oluşturma'nın önemli kriterlerinden biri de bu toplumu oluşturacak şahısların kimlerle birlikte yol alacağıdır. Hem Fatıha'da hem de Kur'ân'ın başka sûrelerinde özellikleri ifade edilen kişilerle yol almaya öncelik vermek amacın gerçekleşmesi açısından önemlidir. Yani, "Allah'ı Rab, Rahman, Rahim, Din Gününün Maliki, Sıratı Müstakim'e Hidâyet Eden, Nimet İhsan Eden olarak bilip O'na hamd eden, muttaki",³³⁵ mümin,³³⁶ teslimiyet gösteren³³⁷ ve salih amel işleyenlerden"³³⁸ olmak.³³⁹ Bundan dolayıdır ki, hayatı öğrenmeye Kur'an'dan başlamak, İslam'ın ilk döneminde olduğu gibi ümmet arasında ortak bir anlayışın gelişmesine, ortak bir bakış açısı ve stratejinin oluşmasına, ortak bir kimliğin meydana gelmesine, ortak bir hedef ve idealin var edilmesine vesile olduğu gibi, şahsiyet oluşumu ile kirlere arınmaya da yardım eder.

2.2. Kur'ân'da Toplumun İnşası

2.2.1. Toplum İnşasının Önemi

Toplumun inşasını anlamak için öncelikle toplumun ne olduğunu bilmemiz gerekir. Toplum, ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasında yerleşik, kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir gruptur.³⁴⁰ Başka bir deyişle, sosyal gereksinmelerini karşılamak için etkileşen ve ortak bir kültürü paylaşan çok sayıdaki insanın oluşturduğu bir birlikteliktir. Ortak bir kültürü paylaşan ve bir birim olarak görülen, karşılıklı bağlantılı temel grupların bir ağı olarak ta tanımlanabilir.³⁴¹

Toplumla ilgili çok farklı sosyolojik yaklaşımlar bulunmaktadır. Bazı sosyologlar toplum terimini basmakalıp bir yorumla kullanırken, bazıları da bu yaklaşımı sorgulamaktadır. Bazı sembolik etkileşimciler, toplum diye bir şey olmadığını iddia ederler ki, onlara göre toplum, hakkında bilgi sahibi olmadığımız ya

³³⁵ el-Kalem 68/34.

³³⁶ el-Müddessir 74/31.

³³⁷ el-Kalem 68/35.

³³⁸ el-Kalem 68/50.

³³⁹ Abay, *Fatıha Suresi ve Şahsiyet İnşası*, 101.

³⁴⁰ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (A Dictionary of Sociology) çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1999), 732.

³⁴¹ Joseph Fitcher, *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi, (Ankara: Atilla Kitapevi, 2001), 73,74.

da doğru anlayamadığımız şeyleri kapsayan yararlı bir terimdir. Emile Durkheim gibi başka sosyologlar topluma kendi ayakları üzerinde duran bir gerçeklik gözüyle bakmaktadırlar. Bazı sosyologlar da, toplumun yerine koyacak daha özgül kavramlar geliştirmeye çalışmışlardır.³⁴²

Bu tanımlamalar toplumu gruptan ayırır. Grup toplumun sadece bir parçasıdır. Grup kişilerden, toplum ise gruplardan oluşmuştur. Toplumun genel özelliklerine baktığımızda şu hususları ifade edebiliriz: Toplumda yaşayan kişiler demografik bir birim oluştururlar. Toplum, ortak bir coğrafi mekanda var olur. Toplum işlevsel olarak farklılaşmış temel gruplardan oluşmuştur. Her toplumda altı temel grup vardır ki, temel insan gereksinimleri bu gruplar sayesinde karşılanmaktadır. Aile, din, ekonomi, siyaset, eğitim ve boş zamanı değerlendirme. Toplum kültürel olarak benzer grupların toplamıdır. Toplum baştan aşağı işlevsel bir birim olup, ayrı bir sosyal birimi oluşturur.³⁴³

Toplumsal hayat insanın doğası gereği, sosyal varlık oluşunun bir neticesidir.³⁴⁴ Bu esas tespit, sosyal yaşamı mecburi kılan iki asıl unsuru beraber getirmektedir. Birincisi, sosyal yaşamın kişinin biyolojik bütünlüğünü devam ettirebilmesinde zorunlu gereksinimlerin sağlanmasının ön koşulu olduğudur. Zira en kuvvetli ve en kabiliyetli kişiler de hayatın gerekli binlerce ayrı gereksinimi tüm becerilerine karşın kendi başına gideremezler. İkinci ise, daha çok kişiye has bir gereksinim olan hissî zorunlulukların giderilmesiyle alakalıdır.³⁴⁵

Hayatı temaşa ettiğimiz zaman hakikaten pek çok canlı çeşidi bu iki esas gereksinimini gidermekte “sürü” dediğimiz bir oluşum içinde beraberce hareket etmektedirler. Kur’ân-ı Kerîm’in belirttiği gibi Hz. Âdem bütün mevcutlardan ayırıştırılıp seçilmiş (istefa) ve üstün duruma getirilmiştir.³⁴⁶ Âdem’in tercih edildiğini belirten “istefa” kavramı öteki mevcutlardan ahlâkî üstünlüğün yanında ontolojik bir avantajı belirten fazilet ve özellikleri de belirtmektedir.³⁴⁷ Bu avantaj,

³⁴² Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, 732.

³⁴³ Joseph Fitcher, *Sosyoloji Nedir*, 73,74.

³⁴⁴ İbn Mukaffâ, Ebu Muhammed Abdullah, *Edebu’s-Sağîr*, (İstanbul:Çıra Yayınları, 2010), 5; Farabi, *el-Medinetü’l Fâzıla*, çev. N. Danışman, (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), 79.

³⁴⁵ Mehmet Birsin, “Kur’an’ın Toplumsal Hayatı İnşâ Siyaseti”, www.kuranihayat.com:kuranimin-toplumsal-hayati-insa-siyaseti_d36.html (Erişim 07 Nisan 2020).

³⁴⁶ Âl-i İmrân 3/ 33.

³⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Gayb*, 13/22-25.

insanî toplumun öteki beraberliklerden bölünüp gelişime açık aklî bir birliktelik biçiminde meydana gelmesine de neden olmaktadır.

Taberî, “vasat” sözcüğünün Arapça’da, “en üstünü, en iyiyi ve iki taraftaki orta yer” manasına geldiğini ifade etmesinin ardından âyetin gayesini şu şekilde ifade etmektedir: “Allah inananları dinde aşırı olmaktan uzak dengeli bir davranışı olduklarından “vasat ümmet” olarak isimlendirmiştir. Hristiyanlar, Allah Teâlâ’dan korku ve Îsâ ile ilgili sözleri ile aşırıya (ifrat) gittiler. Yahudilerin ters taraftan aşırılığı (tefrit) kitaplarını değiştirmeleri, peygamberlerini katletmeleri ve Rablerini yalanlamasıdır. Ancak ehl-i iman, din konusunda dengeli ve ölçülü idiler.”³⁴⁸ İşte Kur’ân-ı Kerîm’in inşâ etmeyi gerçekleştirmek istediği toplum projesinin son hedef yeri bu biçimde meydana gelmiştir. İnsan tabiatına zıt olan tüm aşırılıklardan ayrı, dengeli bir toplumun inşâ edilmesidir.

Örnek toplumu inşâ eden birtakım esas ilkeler de bulunmakta olup aşağıda yer almaktadır:³⁴⁹

- ❖ Örnek toplum tam manasıyla insanî bir birliktir.
- ❖ Bu toplumun iç bağlantıları Hz. Ali’nin ifadesiyle “ya insanlıkta eş veya dinde kardeş” prensibine dayanmalıdır.
- ❖ Tüm kişisel ve sosyal etkinlikler adilane olmalıdır.
- ❖ Toplumsal iş bölümünde ‘ehliyet’ kriteri gözetilmelidir.
- ❖ Toplumsal işler ‘istişare’ye dayanmalıdır.
- ❖ Toplumsal koruma düzeni çok ince bir biçimde işlenmelidir.

2.2.2. Toplumun İnşasında Öncelikler

Hz. Âdem’le birlikte dünya hayatı insanoğlu için bir yaşam alanı olmuştur. İnsan kendisine tahsis edilen bu yerde başıboş bırakılmamıştır. İnsanı var eden yaratıcı, insanlara içlerinden seçtiği şahısları elçi olarak görevlendirmiştir. Böylece yaratıcı insana dünya hayatında birtakım kurallar muvazenesinde yaşaması gerektiğini gönderdiği elçi vasıtasıyla bildirmiştir. Hz. Âdem’den itibaren her topluluğa içlerinden elçiler gönderilmiştir. Bu elçilerin sonuncusu olan Hz. Muhammed de yine yaratıcı tarafından insanlığa gönderilmiştir. Hz. Muhammed’e bu görevi esnasında Kur’ân yirmi üç sene zarfında nazil olmuştur. Nazil olan

³⁴⁸ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli’l-Kur’ân*, 3/ 142.

³⁴⁹ Birsin, “Kur’an’ın Toplumsal Hayatı İnşâ Siyaseti”.

âyetlerin bazı toplumsal hadiselerden sonra nazil olması ve bu nüzûlün tadrîcî olması yeni bir toplumun inşâsını kolaylaştırmıştır. Zira söz konusu toplum inanç, ahlâk ve hukuk gibi alanlarda yozlaşmış ve ilahî iradeyle bağlarını koparmıştı. Bu sebeple birçok alanda yozlaşmış olan bu toplumun Kur'ân ile yeniden ilahî iradenin çizdiği çizgiler içerisine çekilmesi gerekiyordu. İşte bu doğrultuda Kur'ân ile toplumun yeniden inşâsı sağlandı. Toplumsal inşânın önemi burada bir kez daha ortaya çıkmış olmaktadır.³⁵⁰

Kur'ân'ın nazil olmaya başlamasıyla birlikte inanç, adalet, hukuk, sosyal düzen vb. gibi açılardan karmaşıklar içerisinde bulunan câhiliye toplumu adeta şoka uğramışlardı. Zira nazil olan âyetler onların alışmış oldukları yaşam tarzını da reddediyor ve onları ilahî iradenin belirlediği hayat biçimine davet ediyordu. Bu yeni yaşam tarzının inşâsında Kur'ân tadrîciliği esas almıştır. Böylelikle nüzûlü boyunca tadrîcen indirilen Kur'ân, gerek hitap ettiği toplumun gereksinimlerine yanıt vermiş gerekse de vahyin benimsenmesini temin etmiştir. Bu şekilde bir hükmün yürürlüğe konulmasıyla beraber sosyal statünün ani bir kriz ile karşı karşıya kalmasına mâni olunmak istenmiştir. Bunun yanı sıra toplumu inşâ ederken Kur'ân, kötülüğün izalesi ve iyiliğin yerleşmesi için son derece kararlı bir bütünlüğe sahip şekilde nâzil olmuştur.³⁵¹

Hız Muhammed'e ilk vahyin gelmesiyle Kur'ân'ın toplumu inşâ etme süreci başlamıştır. Bu süreç yirmi üç yıla yayılmıştır. Bu zaman zarfında iman, ibadet, ahlâk vb. alanlarda değişim gerçekleştirilmiştir. Buradaki amaç yeni bir hayat tarzı inşâ etmek olmuştur. Kur'ân'ın toplumu inşâsı toplumsal hayatı bütün ayrıntılarıyla dönüştürerek gerçekleştirmemiş, değişim bozulmuş ve ilahî iradenin onaylamadığı hususlar üzerinde olmuştur. İlahî iradenin uygun gördüğü hususlar aynen kalmış veya kısmen değiştirilmiştir.³⁵²

Kur'ân'ın yeni bir toplum inşâsı öncelikle iman esasları üzerinde olmuş daha sonra toplumsal meseleler gündeme gelmiştir. İmani meseleleri ihtiva eden emir ve nehy tadrîcîlik kabul etmeyeceği için bu alandaki dönüşüm daha ani olmuştur. Ancak

³⁵⁰ Gökhan Atmaca, "Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'ân'ın Toplumu İnşâsı", *Toplum Bilimleri Dergisi*, Ocak- Haziran, (2014), 233.

³⁵¹ Halil Çiçek, "Nüzûl Sebebine Göre Gündelik Hayatın İslamileştirilmesi", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1:1, (1994), 127.

³⁵² Ramazan Ertürk, "Kur'ân'ın Bireysel Hayatı İnşâsı", *VII. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Müslümanlar, Kayseri*, 15-16 Mayıs, (Ankara: Fecr Yayınları, 2004), 143.

uygulamaya dönük meselelerde dönüşüm ve inşâ, sürece yayılmıştır. Buradaki dönüşüm ve inşâ ibadetlerin düzenlenmesi, bir kötülüğün yasaklanması, bireysel veya toplumsal ahlâkî hastalıkların iyileştirilmesi şeklinde olmuştur.³⁵³

2.2.3. Toplum İnşâda Kullanılan Yöntemler

Kur'ân bireyi ve toplumu inşâ ederken rastgele bir yol izlenmemiş belirli birtakım yöntemler izlemiştir. Bu yöntemler tadrîcîlik, muhatabın durumunu göz önünde bulundurma, davet-tebliğ, kıssalar ve meseller yoluyla eğitimidir.

Toplumsal inşâda kullanılan yöntemler bağlamında ilk etapta tadrîcîliğe değinilecektir. Tadrîcîlik konusunu irdelerken ahkâm ve ibadetlerde tadrîcîlik konusuna atıf yaparak ahkâmın tadrîcîliğinde içki, kumar ve faizin haram kılınmasında uygulanan tadrîcî metodu, cihadın emredilmesinde de uygulanan strateji irdelenecektir.

İbadetlerdeki tadrîcîlik konusunda nasıl bir sistem uygulanmış? Namaz, oruç ve zekât konusu örneklendirilerek ibadetlerdeki tadrîcîlik anlatılacak akabinde de toplumu inşâ sürecindeki tadrîcîlik mevzusuna değinilecektir.

Toplumsal inşâda kullanılan yöntemler konusunda muhatabın durumunu göz önünde bulundurarak öncelikle beşerî ilişkilere atıf yapılacak olup bu bağlamda müminler ve müşriklerin ehli kitap ile ilişkileri, insanları davet ve tebliğ ederken nasıl bir yol izlendiği, Mekkî ve medenî âyetler bağlamında nasıl bir davet sisteminin kullanıldığı, Kur'ân'da geçen kıssalar ve meseller yöntemi de iman, ahlâk, ibadet, muamelat, ukubat, bilim ve medeniyet yönünden anlatılacaktır.

2.2.3.1. Tadrîcîlik

Tadrîcîlik; aşama aşama yükselmek, bir şeyi yavaşça kazanmak, birdenbire ve aniden yapmamak, muhatabın ummadığı biçimde ona yaklaşmak benzeri manalardadır.³⁵⁴ Üstelik bu sözcükten gelen “istidrac” kelimesi de aynı manada Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir.³⁵⁵ Bir kavram olarak tadrîcîlikse, hükümlerin ilahi irade tarafından bir defada ve bütün şeklinde değil de tebliğ süreci boyunca beşeri ve

³⁵³ Atmaca, “Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'an'ın Toplumu İnşâsı”, 236.

³⁵⁴ İbn Manzûr, “drc”, 4/ 320; Firuzabadi, “drc”, 241; İsfahânî, “drc”, 311.

³⁵⁵ el-İsrâ 17/106; el-Müzzemmil 73/ 4.

sosyal olgular dikkate alınarak peyderpey konulmasını, başka bir deyişle ortam ve toplumsal koşullar değiştiğinde, şer'î hükmün değişmesi manasına gelir.³⁵⁶

İslâm toplumu cahilî toplumdaki Medenî topluma geçiş gerçekleşinceye kadar, vahiy nüzûlünün dönemleri olan birtakım dönemlerden geçmiş ve insanî uygarlığın sosyal olarak gittikçe gelişen seviyelere ulaşmıştır. Bu seviyelerin her birisi onu cahili toplumun putperest şekillerinden uzaklaştırmakta idi. Vahyin kısım kısım nazil olması, toplumun yapısının tekâmül ettirilmesinde Kur'ân'ın izlediği yol olmuştur. Gerek gelenek ve göreneklerden, gerekse de eski düşünüş ve yaşayıştaki bağımlılık sultasından dolayı uygulamada herhangi bir problemle karşılaşıldığı her seferde vahiy gelir durumu açıklığa kavuşturur ve izah ederdi. Tadrîcîlik işte bu esasların toplumun durumuna uygun olarak vahyin nüzûlünde söz konusudur. Bu prensipler tümüyle ortaya çıkana kadar geçen süre, sadece bunların nüzûlü ve vahyedilmesi için söz konusudur.³⁵⁷

Kur'ân'ın dünya semasından parça parça indirilmesini ifade eden “tencim” kavramı ise sözlükte, “n-c-m” sözcüğünün masdarı olup, borcu aylara ve yıllara bölerek belli zaman aralıkları ile ödemek manasına gelir.³⁵⁸ Terim anlamı ise, Kur'ân-ı Kerîm'in, Hz. Peygamber'e bir kerede toplu olarak değil de periyodik olarak parça parça indirilmesi anlamında kullanılmaktadır.³⁵⁹

Kur'ân'ın süreç içinde oluşmasının ve buna bağlı olarak yerine getirilmesinin tefsîr literatüründeki karşılığı tadrîcîliktir. (الدرجة) *Ed-Derecetu*, bir şeyin genişliğinden ziyade, yukarıya çıkarken gidilen mesafeyi, geçici durulan merdiven basamağı benzeri geçilip varılan bir basamaktır. (يتدرج) *Yetederrecu* aşama aşama artıyor anlamında kullanılmaktadır. (درج) “*Dercun*” ise ölüme istiaaredir. (الدرج) “*ed-Dercu*” kitabın kapatılması ve elbisenin dürülmesini,³⁶⁰ ifade etmektedir.

³⁵⁶ Eş- Şâtîbî, Ebu İshak, İbrâhîm bin Musa, *Muvafakat*, (Kahire: Daru İbn Affan, 2008), 2/ 287; Talip Türçan, “Tedric”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 40: 265.

³⁵⁷ Muhammed El-Behiy, *Kur'an ve Toplum*, (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986),17-19.

³⁵⁸ Firuzabadi, “ncm”, 1499; İbn Manzûr, “ncm”, 14/ 60.

³⁵⁹ Zerkeşî, Bedruddin Muhammed bin Abdillâh, *el-Burhân fi Ulûm'il- Kur'an*, (Beyrut: Darut-t-Turas,1980), 1/ 228.

³⁶⁰ İsfahânî, “drc”, 174.

İnsanoğlu yaşlandığı zaman hem bir yaş yukarı çıkar hem de bir önceki yılını dürüyor. Bu hal ise bütün sosyal hareketlerde gayet normal bir durumdur. Yaşam, olgun halde başlayıp sürmemektedir. Belirli bir husustan başlayıp olgun hale gelmeye çalışmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm de Arap toplumunun hayat sürdürdüğü yerden söze başlamış ve son âyet indirilene değin her yeni gelen âyetle muhteviyat olarak aşama aşama artışı devam ettirmiş ve son inzal edilen “*Bugünlerde sizin için dininizi kemale erdirdim...*”³⁶¹ Âyetiyle gelişmesini tamamlamıştır. Bu gelişimi tamamlanırken de câhiliye toplumunu İslâm toplumuna dönüştürmüştür.

2.2.3.1.1. Ahkâmda ve ibadette Tedrîcîlik

Kur'ân yaklaşık yirmi üç yıllık bir sûre içerisinde tedricen indirilmiştir. Nihai amacı Allah'ın iradesi doğrultusunda insanları gerek dünyada gerekse de ahirette mutlu etmek olan Kur'ân-ı Kerîm'in kendi direktiflerini, emirlerini ve yasaklarını açıklamakta bazı sosyal değer ve davranış şekillerini, inanç güdülerini ve toplumda oluşan kişi ve cemaat temelindeki anlaşmazlık ve sorunları dikkate alması kadar daha tabii ne olabilir ki? Bu yüzdendir ki başka ibadetler ile tüm ilahî emir ve yasaklar gerek kişi gerekse de ilk muhatap topluluğun eğitiminde tedricen indirilmiştir.³⁶²

İslâmî hükümlerin belli bir tedrîcîlik içerisinde alındığı, hususların belli vakit ve basamaklarla ilişkili olarak son bir hükme bağlandığı fikri genel olarak kabul görmektedir. Tedrîcîlik toplumsal akışkanlık yönünden de kilit bir tanımdır. Böylelikle bir hüküm yerine getirilmesi ile içtimaî yapının bir buhranla yüz yüze gelmesi de önlenmek talep edilmiştir.

Tedrîcîlik şu şekilde gerçekleşir: Hükümler birden değil, tebliğin sürdüğü zamanda değişik zaman sürecinde konulmuştur. Böylelikle önem sırası da gözetilmiştir. Esas hükümler başta olarak, tamamlayıcı hükümlerse daha sonraları vaz edilmiştir. Neticede, bir hususa ait hükümler belli evrelerden geçmesinin ardından kesin bir biçimde sonuçlanmaktadır.³⁶³

³⁶¹ el-Maide 5/3.

³⁶² Muhsin Demirci, *Kur'an'da Toplumsal Düzen*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 85.

³⁶³ Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 1994), s. 140.

İbadet biçimi insanın dînî yaşamında birtakım güçlülere neden olacağından Allah Teâlâ, bu kapıyı aralar iken kolaydan zora doğru bir yol izlemiştir. Bu aynı zamanda olgunun naslar olan sistematik ilişkilerinin sonucudur.³⁶⁴

Her alanda güçlü ve erdemli bir toplum oluşturmak için Allah'a imandan sonra en önemli etken kulluk vazifesi olan ibadetler, ferdi ve içtimaî bir eğitim ve bir terbiye programı olmakla birlikte toplumun ahlâkî ve olgunluk açısından düzgün bir çizgide yürümesinin vesilesidir.

Kâinattaki en büyük ilahî kanunlardan bir tanesi de hiç şüphesiz tadrîcîlik kanunudur. İnsanoğlunun yaratılışının farklı merhalelerde oluşması da tadrîcîliğin önemine binaendir. Tabiattaki ilahî kanun gereği kâinatta meydana gelen her şeyin mutlaka bir ön hazırlığı vardır. Esas olan da tadrîcîliktir. Tadrîcîliğin farklı boyutlarını semavi dinlerin değişik alanlarında az ya da çok görmekteyiz. Dinler, kişi aklının gelişimine paralel olarak mesafeler elde etmiştir. Bu nedenle İslâm'dan evvel bireylere daha az mesuliyet yüklenmişti. Çünkü onlara indirilen kitaplar sayfeler şeklindeydi. İbadetlerle ilgili hükümlerin büyük bir çoğunluğu Medine'de geçmiştir. İbadetler hakkında tarihi bir sıra değil, daha basit ve kolaydan zora doğru bir tedric vardır. Tüm ibadetler bugünkü şeklini almak için belirli aşamalardan geçmişlerdir. Kur'ân, toplumun hayat tarzının değişmesi gibi en zor olan bu bölümü ani bir değişimle değil, insanın fitratına uygun tadrîcî bir metotla yapmıştır.

2.2.3.1.2. Toplumun İnşâ Sürecinde Tadrîcîlik

Kur'ân'ın nüzûl süreci incelendiği zaman görülür ki, tadrîcîlik sadece iman, ahlâk ve ibadetlerde söz konusu edilmemiş, toplumsal düzenlemelere de yansımıştır. Nitekim emirler ve yasaklar şeklinde bu düzenlemelerin bir kısmının izine, Mekke döneminde rastlamak mümkündür. Cihat emri yanında içki, zina, haksız yere adam öldürme gibi yasaklamaları burada örnek vermek mümkündür. Ancak bunların hepsinin hüküm olarak kesinlik kazandığı dönem Medine dönemidir. Tadrîcîliğin söz konusu edildiği bir kısım hüküm de Mekke'de hiç gündeme gelmeyip, tamamen Medine devrinde hayata geçirilmiştir ki bunlar da hırsızlık ve kumar gibi yasaklarla

³⁶⁴ Muhsin Demirci, *Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur'an'da Sosyal Gerçeklik*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 58-59.

birlikte miras, nikâh ve kadınlarla ilgili bazı düzenlemelerdir. Bütün bunlar da naslarla olgular arasında mutlak bir ilişkinin olduğunu göstermektedir.³⁶⁵

Tebliğde tedrice riâyet etmek önemlidir. Dinin bütün sorumluluklarını anlatıp muhatabı korkutmak doğru bir metot değildir. Öncelikle dinin esas unsurlarını anlatıp, kökten hareket ederek son hedefe doğru gitmek en doğru yoldur. Hz. Resûlullah'ın Medine ve Mekke devirleri, bunun en iyi örneğini sunmaktadır. O, Mekke'de tevhit ile davetine başlayıp en büyük günah olan şirk ile mücadelede bulundu. Bireyleri iman esaslarına çağırıp her şeyden evvel sağlam bir inanç oluşturmak için çalıştı. Her çeşit aşırılıklardan uzak, sonuca vardırılmayan heyecanlı hareketlerden uzak kalınarak mücadele ve davetini devam ettirdi. Peygamberimiz, gecenin karanlığında Rabbine yönelip ibadet yaparken hiç kimsenin göremediği bir zamanda Kâbe'deki putları yıkmaya hiç kalkışmadı. Çünkü bu fevrî hareketin, davete hiçbir şey kazandırmayacağını çok iyi biliyordu. Yapılması zorunu işin, akıllardan şirki uzak etmesi, bataklığı kurutması, put yapanları, hakkı müdafaada ölmeye hazır yürekler durumuna getirmesi, doğrudan onların putları yıkmasını sağlamasıdır. İşte Hz. Peygamber (s.a.v.), Mekke'de ilk olarak bunları yapmaya gayret etti.³⁶⁶

Öncelikle gönüllere iman yerleştirildi. Sonra da tedricen imanı arttıracak hükümler konuldu. Hz. Aişe'nin sözleri bu konuya açıklık getirmektedir: “...Eğer önce ‘içki içmeyin’ biçiminde vahiy gelseydi, ‘biz kesinlikle içki içmeyi bırakmayız’; ‘zina etmeyin’ biçiminde vahiy gelseydi ‘biz kesinlikle zinayı bırakmayız’ derlerdi...”³⁶⁷

İnsanlar psikolojik olarak kolayca meyillidir. Bir şeye yavaş biçimde alışmanın sonrasında onu kabule uygundur. Ama ağır bir öneri, sorunun bütününe redde yol açabilir. Bu nedenle insana verilen öneri ve arz edilen tebliğ, kolay olandan zor olana, esas olandan ayrıntıya, bilinmişten bilinmemişe doğru anda ilerleyen bir tedricî yöntemi olmalı, muhataptan yapabilecekler talep edilmeli, ondan yapabileceği ve

³⁶⁵ Muhsin Demirci, “Kur'an'ın Nuzul Surecinde Tedricilik”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 2002, 175-198, 190.

³⁶⁶ Ahmet Önkal, *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*, (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2014), 259-260.

³⁶⁷ Buhari, “Fedâilü'l-Kur'ân”, 6.

üstesinden gelebileceği hususlar istenmelidir.³⁶⁸ Çünkü insan, Kur’ân lafzıyla güçlü olmayan bir mizaca sahiptir.³⁶⁹ Allah, bu nedenle zorlukları bitirmiş, İslâm’ı kolaylık dini yapmıştır. Kur’ân-ı Kerîm bu konuyu şu şekilde dile anlatmaktadır: “Allah, size kolaylık ister, zorluk değil.”³⁷⁰, “Allah, kişiyi sadece kuvvetinin olduğu ölçüde mesul tutar.”³⁷¹, “O, yükünüzü eksiltmek ister. Zira bireyler zayıf halde yaratılmıştır.”³⁷², “Allah, dininde sizlere hiçbir zorluk vermedi.”³⁷³ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in İslâm’a davet etmek üzere görevlendirdiği ashabına “kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz.”³⁷⁴ emrini vermesi de çok manidardır.

Kur’ân, nüzûl sürecindeki tadrîcî anlayışa uygun olarak muhataplardan yapılmasını talep ettiği hususlara yer vermiştir. Bunlar içinde, cihad, miras ve nikâh örnek gösterilebilir.

Cihad: “Güç ve gayret sarf etmek” anlamındaki “cehd” kelimesinden gelen cihad, İslâmî literatürde dinî koşulları öğrenip buna göre yaşayıp başkalarına da öğretmek, iyiliği emredip kötülükten menetmeye çalışmaktır. İslâm’ı tebliğ, nefis ve dış düşmanlara karşı direnme, Müslüman olmayanlar ile savaş, nefis-i emmâreyi yenme gayreti içinde olmak anlamına gelen cihad³⁷⁵ şu âyetlerle gündemdeki yerini almıştır. “Kendilerine savaş açılan Müslümanlara, zulme uğramaları nedeniyle cihada müsaade verildi.”³⁷⁶, “Allah uğrunda hakkıyla cihad edin.”³⁷⁷

Miras: Kur’ân mirasla ilgili hükmünü “Allah sizlere, çocuklarınız (ın alacağı miras) ile ilgili, erkeğe iki dişinin hisesi kadarını emretmektedir...”³⁷⁸ ve “Senden fetva istiyorlar. De ki: "Allah size "kelâle" (babasız ve çocuksuz kimse)nin mirasına ilişkin hükmünü izah ediyor...”³⁷⁹ Âyetleriyle ortaya koymuştur. Nisa sûresi ittifak derecesine varan kanaate göre Medenî bir sûredir. Buradan şu kadarını ifade

³⁶⁸ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in İbâdetlerde Öngördüğü İ’tidâl ve Kolaylık Anlayışı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, C.9, Ocak, 2000, 6.

³⁶⁹ en-Nisâ 4/ 28.

³⁷⁰ el-Bakara 2/ 185.

³⁷¹ el-Bakara 2/286.

³⁷² en-Nisâ 4/28.

³⁷³ El-Hac 22/ 78.

³⁷⁴ Buhari, “İlim”,11; “Cihad”, 164.

³⁷⁵ Cevherî, “chd”, 2/461:Ahmet Özel, “Cihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 7/ 527-531.

³⁷⁶ el-Hac 22/39.

³⁷⁷ el-Hac 22/ 78.

³⁷⁸ en-Nisâ 4/ 11-12.

³⁷⁹ en-Nisâ 4/ 176.

edebiliriz ki miras, Kur’ân-ı Kerîm’in yalnızca Medine döneminin ilk senelerinde gündeme getirdiği hukuki bir düzenlemedir.³⁸⁰

Nikâh: Tüm semavi dinlerin benimsediği bir kurum olan nikâh da “*Sizden bekâr olanları, köleleriniz ve cariyelerinizden hali uygun olanları evlendirin...*”³⁸¹ şeklindeki Medenî bir âyetle emredilmiştir. Nikâhın esas amacı, cinsel bakımdan bireyin tatmini yanısıra, neslin korunması, iki farklı cinsiyetin mesut bir hayatı paylaşması ve yaşamın kuvvetlerine karşı birbirlerine yardım ederek devamlı bir yükümlülük bilinciyle hayat arkadaşlığını sürdürebilmeleridir. Kur’ânî yargılara bakarak ifade edilebilir ki, bir kimse mali ve bedeni gücü yönüyle evlenmeye uygunsuz evlenmediği durumda zina gibi gayri meşru ilişkiye girebileceği kaygısı taşıyorsa evlilik nedeniyle oluşan hakları yerine getirmek koşuluyla bu bireyin evlenmesi farzdır.³⁸²

Yasaklardaki tadrîcîlik de yine inşâ sürecinin tadrîcî olduğuna en büyük işarettir. Konu ile ilgili içki, zina, faiz, adam öldürme, hırsızlık ve kumar gibi yasaklara nasıl tadrîcî bir yöntem uygulandığı kısaca belirtilerek inşâ sürecine katkısını irdelenecektir.

İçki: İslâm’ın doğduğu yedinci asır Arap toplumunda içki tüketmek oldukça çoktu. Her tarafıyla bozulan ve yoldan çıkan bir topluluğu içine girdiği bu durumdan kurtarmayı gaye edinen Kur’ân-ı Kerim, elbette ki fenalıkların kaynağı olan içki tüketimine uzun müddet göz yumamazdı. Konuyla alakalı ilk adım Mekkî dönemde atılmıştır.³⁸³ Kur’ân-ı Kerîm’in içki yasağına ilişkin sonraki zamanlarda Medine devrinde yer verdiği husustur ki o da faydası ile zararının karşılaştırarak, zararının daha çok olduğunu göstermektedir.³⁸⁴

İçkinin tedriciliği kısaca şöyle izah edilebilir: “*Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki, hem de güzel bir rızık edirsiniz. Elbette bunda aklını kullanan bir toplum için bir ibret vardır.*”³⁸⁵ Ayetinde durum tespiti ve yapılanın yanlış olduğu; “*Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: “Onlarda hem büyük günah, hem de insanlar için (bazı zahirî) yararlar vardır. Ama günahları*

³⁸⁰ Muhsin Demirci, *Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur’an’da Sosyal Gerçeklik*, 65-66.

³⁸¹ Nûr 24/ 32.

³⁸² Muhsin Demirci, *Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur’an’da Sosyal Gerçeklik*, 66.

³⁸³ en-Nahl 16/ 67.

³⁸⁴ el-Bakara 2/ 219; en-Nisâ 4/ 43.

³⁸⁵ en-Nahl 16/ 67.

yararlarından büyüktür.” Yine sana Allah yolunda ne harcayacaklarını soruyorlar. De ki: “İhtiyaçtan arta kalanı.” Allah, size âyetleri böyle açıklıyor ki düşünesiniz.”³⁸⁶ Ayetinde nasihat ve doğruyu gösterme; “Ey iman edenler! Sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, bir de -yolcu olmanız durumu müstesna- cünüp iken yıkanuncaya kadar namaza yaklaşmayın.”³⁸⁷ Ayetinde ibadetlerde sınırlama getirme; “Ey iman edenler! (Aklı örten) içki (ve benzeri şeyler), kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak, şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçının ki kurtuluşa eresiniz.”³⁸⁸ Ayetiyle de tam anlamıyla yasaklama getirilmiştir.

Zina: İnsan soyunun karışmasına, aile bağlarının çözülmesine ve toplumun manevî değerlerinin esassından sarsılmasına neden olan fena ve kötü bir harekettir. Bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm zinayı Mekke döneminde gündemine almıştır. Ama onun bu zamandaki zinaya dönük beyanı “Zinaya yaklaşmayın. Çünkü o, son derece çirkin bir iştir ve çok fena bir yoldur.”³⁸⁹ biçiminde daha fazla ahlâkî bir özellik taşımaktadır.³⁹⁰ Kur’ân zina hususundaki net tavrını Medenî olan Nûr ve Nisâ sûrelerinde ortaya koymuştur.³⁹¹

Faiz: İçki ve zinada olduğu gibi, faizin de tedricen yasak olması onun da diğerleri gibi benzeri kolaylıkla vazgeçilmeyen bir etkinlik olmasıdır. Hatta iktisadî tarafı itibariyle onlardan daha fena görülebilir. Aslında faiz verenler, yani mağdurlarca bakıldığında onun birey yaşamından uzaklaştırılması o denli güç gözükme de faiz alanlar yönünde durum görüldüğü gibi değildir. Zira faiz almaya ilişkin alışkanlık, kolayca para kazanma sonucunda meydana geldiğinden terk edilmesi de o derece zor olacaktır. Üstelik bu tür bir hastalığa yakalanan halkları bir anda o hastalıktan uzaklaştırmak olası değildir. Bu nedenle Allah Teâlâ, anılan sorunda da tadrîcî bir metot uygulanmış oldu.³⁹²

Adam Öldürme: Kur’ân-ı Kerim, insan yaşamının muhafazasını öncelikli esas değer gördüğünde haksız olarak adam öldürmeyi ağır suç olarak sayarak bunu “Haklı bir neden olmadığı sürece, Allah’ın, öldürülmesini haram saydığı canı

³⁸⁶ el-Bakara 2/ 219.

³⁸⁷ en-Nisâ 4/ 43.

³⁸⁸ el-Mâide 5/90.

³⁸⁹ el-İsrâ 17/ 32.

³⁹⁰ Muhsin Demirci, *Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur’an’da Sosyal Gerçeklik*, 67.

³⁹¹ en-Nisâ 4/ 15-16; Nûr 24/ 2.

³⁹² Muhsin Demirci, *Nas-Olgü İlişkisi Bağlamında Kur’an’da Sosyal Gerçeklik*, 69.

*öldürmeyin.*³⁹³ biçimindeki bir âyetle öteki toplumsal düzenlemelerdeki gibi evvela Mekke devrinde gündeme gelmiş, “*Kim bir mümini öldürür ise, cezası, ebedi olarak kalacağı cehennemdir.*”³⁹⁴ Aynı biçimdeki Medenî naslarla da³⁹⁵ anılan meseledeki kesin hükmünü ifade etmiştir.

Hırsızlık: Cezai ehliyete haiz bir kişinin, kendisine ait olmayan on dirhem gümüş kıymetinde bir malı, muhafazaya alınmış yerden gizli olarak alması olarak tanımlayabileceğimiz hırsızlık,³⁹⁶ Kur’ân-ı Kerîm’in nüzûlü ile Medine’nin son senelerinde indiği bilinmekte olan Mâide sûresinde, doğrudan cezasını zikrederek bahis konusu edildiği bir fiil şeklidir. Emegın ve mülkiyetin kutsal olduğu kabul edilen Kur’ân-ı Kerîm’de, mülkiyete haksız biçimde el uzatmak büyük bir suç sayıldığından cezası da o derecede ağırlaştırarak indirildiği bir nasla hırsızın elinin kesilmesi emredilmiştir.³⁹⁷

Kumar: Bireyler arasında düşmanlığı meydana getirdiği, zulme ve haksızlığa sebep verdiği için Kur’ân-ı Kerîm, kumarı da yasaklamıştır. Bu husustaki Kur’ânî nasların adedi iki tanedir: Birincisi, “*Sana kumarı ve içkiyi sorarlarsa de ki: Onlarda gerek büyük günah gerekse de kişiler için (bazı zahiri) faydalar bulunur. Ancak günahları faydalarından büyüktür...*”³⁹⁸ biçiminde yararlar zararları karşılaştırarak, yararının daha büyük olduğunu ifade ederek terk edilmesinin zorunluluğunu belirten Medenî bir nasır. Kumarı asıl yasaklayan âyetler ise, Medine döneminde nazil olan Mâide Sûresinin ilgili âyetleridir.³⁹⁹

2.2.3.2. Muhatabın Durumunu Göz Önünde Bulundurma

İslâm, müminlere dînî hayat sürmeyi mecburi tuttuğu gibi, diğerlerini de davet edip dini yayıp yaşatma vazifesini yüklemektedir. Bu sorumluluk hem İslâm’ın yayılmasını sağlar hem de Müslüman’ın maneviyatının gelişimini ve canlı tutulmasını sağlar. Kişileri İslâm’a çağırmanın bir usulü bir disiplini ve ahlâkı bulunur.⁴⁰⁰ Allah Teâlâ bir âyette şöyle buyuruyor: “*Rabbinin yoluna hikmet ile ve*

³⁹³ el-İsrâ 17/33.

³⁹⁴ en-Nisâ 4/ 93.

³⁹⁵ en-Nisâ 4/ 92; el-Mâide 5/ 32.

³⁹⁶ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 17/ 384.

³⁹⁷ el-Mâide 5/ 38.

³⁹⁸ el-Bakara 2/ 219.

³⁹⁹ el-Mâide 5/90-91.

⁴⁰⁰ <https://www.fatihhaber.com/yazarlar/misafir-yazar/nasil-davet-edelim/1275/>, Erişim/ 01.02.2020

güzel tavsiye ile davet et ve onlar ile en iyi şekilde mücadele et."⁴⁰¹ Bu âyette davet ahlâkının nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. "Hikmetle davet"ten maksat, muhatabın durumunu göz önünde bulundurarak, seviyelerine göre konuşarak, şart ve durumuna göre muhatap ve tebliğin lehinde olanları yapmak, aleyhindekilerden de uzak durarak davetini yapmaktadır. "Güzel öğütle davet" ise yumuşak üslupla kalplere girip fethetmeyi, muhatapların konumu ve özelliğine göre örnekler belirleyerek en uygun ve anlaşılır bir biçimde hareket etmeyi gerektirir.⁴⁰²

2.2.3.3. Davet/Tebliğ

Davet lügatte, "çağırarak, seslenmek, ziyafete çağırarak ve ziyafet yemeği" gibi manalara gelir. Terim olarak ise, "İslâm dinini yayıp Müslümanları dinî vazifelerini yapmaya davet etme" anlamında kullanılmaktadır.⁴⁰³ Tebliğ kelimesinin kökü olan "beleğâ" fiili, "hedeflenen bir yere veya bir şeye ulaşmak, bir amaca erişmek" manasına gelmektedir.⁴⁰⁴

Tebliğ; lügatte, "bir şeyi veya bir haberi ulaştırmak" manasında kullanılmaktadır. Kelam ilminde ise, "peygamberlerin vahiy yoluyla aldıkları bilgileri insanlara ulaştırması" demektir.⁴⁰⁵

Kur'ân'da "belağ" sözcüğüyle ifade edilen tebliğ, Hz. Peygamber'in risaletini gerek Müslümanlara gerekse de diğer tüm insanlara iletmesi anlamında kullanılmaktadır. "Tebliğ" kavramının kullanıldığı âyetlerde tüm peygamberlerin⁴⁰⁶ ve Hz. Muhammed'in görevinin sadece Allah'ın mesajını duyurmak⁴⁰⁷ olduğu, eğer mesajı duyurmazsa görevini yerine getirmemiş olacağının⁴⁰⁸ anlatıldığı görülmektedir. Ayrıca Kur'ân da insanlar için bir mesaj olarak⁴⁰⁹ adlandırılmaktadır.

⁴⁰¹ Nahl 16/ 125.

⁴⁰² Hasan Eker, "Nasıl Davet Edelim", <https://www.fatihhaber.com/yazarlar/misafir-yazar/nasil-davet-edelim/1275/>, (Erişim 01 Şubat 2020).

⁴⁰³ Cevherî, "d'av", 5/2337; Mustafa Çağrı, "Da'vet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 10/ 16.

⁴⁰⁴ İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. faris b. Zekeriyya, *Mu'cemu'l Mekâyis fi'l-Luğa*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979), 153.

⁴⁰⁵ Cevherî, "blğ", 4/1316; Mehmet Boynukalın, "Tebliğ" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 40/, 218-219.

⁴⁰⁶ el-Ahzâb 33/ 39; el-A'râf 7/ 79.

⁴⁰⁷ el-A'râf 7/ 62, 67; el-Ahkâf 46/ 23; Hûd 11/ 57; el-Cin 72/ 28; Âl-i İmrân 3/ 20; el-Mâide 5/ 92.

⁴⁰⁸ el-Mâide 5/ 67.

⁴⁰⁹ İbrâhîm 14/ 52; el-Ahkâf 46/ 35; el-Enbiyâ 21/ 106.

Bütün bu anlam ve fonksiyonların birbirleriyle organik bir bağ içerisinde parçalardan oluşan bir bütünü oluşturdukları kanaatinden yola çıkarak İslâm davetini kendi bütünlüğü içerisinde anlamaya gayret göstermek gerekir. Dikkat edilmesi gereken başka bir nokta da İslâm davet metodunu sadece davet, inzar, tebşir, tebliğ, belağ gibi birtakım kelime ve kavram içerisinde sıkıştırarak anlama ve değerlendirmeye çalışmanın bizi istenilen hedeflere ulaşma noktasında yetersiz kalacağına bilinmesidir.⁴¹⁰

Medine’de nazil olan âyetlerde, önemine binaen iman vurgusu yine tekrar edilir. Ancak bunun yanında ibadet, ahlâk ve içtimaî davranış kurallarına da yer verilir. Mekke’dekinden farklı olarak bu dönemde Allah yolunda malı infak etmenin yanına canı feda etme de katılmıştır: *“Ey iman edenler! Sizi elim bir azaptan kurtaracak bir ticaret göstereyim mi? Allah’a ve Resûlü’ne inanırsınız, mallarınızla ve canlarınızla Allah yolunda hizmet edersiniz; bir bilerseniz böyle hareket etmek, sizin için ne kadar da hayırlıdır!”*⁴¹¹ Medine’deki muhataplar Allah ve Resûlü’nün bütün talimatlarına iman ederek teslim olmuşlardır. Nazil olan vahyi can kulağıyla dinlemekte ve hidâyetinin gereğini yapmaya adeta can atmaktadırlar. Böyle muhataplara konuşan bir hitabın da daha fazla eğitici ve öğretici formda gelmesi, bilgileri ve konuları detaylarıyla beraber uzun uzun vermesi pek tabiidir. Bu bakımdan Mekkî âyetlerin aksine Medenî âyetler, gözle görülür derecede uzun pasajlar hâlinde nazil olmuştur. Uzun âyetlerin muhtevaları tefekkür ve tedebbür derecesinde okunmuş, neticede anlaşılacak gereği yerine getirilmiştir. Çünkü Mekke’deki kısa âyetler vicdan ve duyguları harekete geçirirken, uzun Medenî âyetler akli ve idraki harekete geçirmiştir. Yine önceki dönemden farklı olarak âyetlerdeki secilerin azaldığı da görülmektedir. Medenî âyetlerde görülen bu farklılıklara rağmen, yine de bu dönem nazil olan âyetlerde çok güçlü psikolojik motivasyonlara da yer verilmektedir. Meselâ: *“Eğer Biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, Allah korkusundan başını önüne eğdiğini ve paramparça olduğunu muhakkak görürdün. Biz bu misalleri insanlara düşünsünler diye anlatıyoruz.”*⁴¹²

⁴¹⁰ Fikret Karaman, *Hz. Muhammed’in (s.a.s) Evrensel Tebliğ Metodu ve İman Aksiyonu*, (Elazığ: TDV Yayınları, 1994), 48-49.

⁴¹¹ es-Saf 61/ 10-11.

⁴¹² el-Haşr 59/ 21

Medenî bir sûreye ait olan bu âyet, Allah kelâmına karşı insanın ne kadar da katı kalpli ve ağlayamayan kuru bir çift göze sahip olduğunu haykırmakta ve Mekke'dekilere benzer şekilde ruhlarda büyük bir tesir icra etmektedir. Bugün de aynı âyetten müteesir olanlar ve her okuduğunda değişik manalar telakki edenler vardır. Bu da Kur'ân'ın evrenselliği ilkesini teyit etmektedir. Medenî âyetlerde “*Ey iman edenler!*” diye hitap edilmesi; namaz, zekât, hac, nikâh, boşanma, alış-veriş, faiz ve savaş gibi konularda detaylı bilgilerin verilmesi en belirgin özelliklerdendir. Adam öldürme, hırsızlık ve zina gibi birtakım suçlarla ilgili belirlenmiş cezaların konulması, detaylı miras dağılımının yapılması gibi miktarı belli meselelerin taksimi; münafıklardan söz edilmesi, ehli kitapla nasıl ilişki kurulacağı ve mücadelede bulunulacağı anlatılması da yine Medine döneminin diğer ayırt edici özelliklerindedir.⁴¹³

2.2.3.4. Kıssalar ve Meseller Yoluyla Eğitim

Kıssa terim olarak; bir şeyin izlerini takip etme, hikâye etme eylemlerinden türeyen; hikâye, öykü, söylenti, sözün kısa hali, vaka, haber, söz⁴¹⁴ anlamlarına gelir. İstilah olaraksa kıssa “yalan olasılığı ya da hayalin karışması mümkün olmayacak bir şekilde tarihin içinde kaybolmuş, unutulmaya yüz tutmuş ya da bazı belirtileri insanlığın hâfizalarında mevcudiyetini muhafaza edebilmiş vakaların; muhataplara, âdeta hadiselere tekrardan bir canlılık sağlayarak anlatılmasıdır.”⁴¹⁵ Kıssalar, geçmişte kalan dönemlerde olmuş ve yaşandığına ilişkin ispatları olan; genelde kişileri, mekânı ve vakti bilinen, ibret amacıyla anlatılan olaylardır. Kıssa ile hikâye çok zaman aynı mânâda, birbirinin yerine kullanılmıştır. Hikâye; olmuş bir hâdise, masal, bir raporun nakil ve tekrarı⁴¹⁶ mânâlarına gelir. Hikâyeyi, “olmuş bir hadise” mânâsında değerlendirirsek, kıssa yerinde kullanmak mümkündür. Kur'ân'daki kıssalar değişik açılardan sınıflandırılmıştır. Burada genellikle kıssaları iki bölümde ele alabiliriz. İlki; “tarîhî kıssalar”dır. Bu kıssalar; hadisedeki kişileri, döneminin ve yerin belirli olduğu ya da bunlardan birtakımının belirli olduğu kıssalardır. İkincisiyse; “temsîlî olan kıssalar”dır. Temsîlî kıssalar; her dönemde gerçekleşmesi

⁴¹³ Hüseyin Çelik, “Kur'an'ın, Mekke Toplumunda Var olan Birtakım Yanlış İnanç, İbadet ve Davranışların İslah Etmesi”, *Kur'an Nüzulünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş, (Ankara, 2013), 39-40.

⁴¹⁴ Cevherî, “kss”, 3/1052; İbn Manzûr, “kss”, 7/ 73.

⁴¹⁵ İdris Şengül, *Kur'an Kıssaları Üzerine*, (İzmir: Işık Yayınları, 1995), 46.

⁴¹⁶ İbn Nedim, Muhammet b. İshak, *el-Fihrist*, (Beyrut: Darü'l-Marife, 1978), 125.

mümkün olan, örnek alınabilecek kıssalardır. Temsîlî kıssalarda yer, zaman ve şahıslar belli olmayıp, sadece olaylar ön planda tutulmaktadır.⁴¹⁷

Bu bilgiler doğrultusunda “kıssa” sözcüğü masdar olarak, “herhangi bir vaka ve olguyu izleyip peşinden gitmek ve onu haber verip ifade etmek”; ad olarak “haber, geçmiş zamanda yaşayanların başından geçen ibretli olay, izlenip takip olunarak haber edilen ve anlatılan vaka”; etimolojik olarak ise “bir kimse ya da bir şeye ilişkin olayın yavaşça takip olunarak hikâye edilmesi” manasına gelir. Sözcüğün bu etimolojik manası, kıssada olayın yavaşça izlenecek özellikte ciddi ve enteresan olması ile doğru ve gerçek olması özelliklerini öne alır. Kıssanın “hikâye”den ayrıcalığı da bu özellikleri nedeniyledir. Kur’ân-ı Kerim kıssaları için hikâye sözcüğünün kullanılmaması da bu farka dayanır.⁴¹⁸

Mesel, “hakikatte vukû bulmamış, ama va’z, tezkir, teşvîk, zecr ve ibret kastıyla, ifade edilen anlamın akla yakın duruma getirilmesi ya da hissedilir bir biçimde tasvîri için ortaya alınan örnek”⁴¹⁹ şeklinde tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı gibi, meselde, birtakım mühim vakaların ve anlamların, gerçekte vukû bulmamış hayâlî benzetmeler vasıtasıyla tasvir edilmesi ve muhataba anlaşılır biçimde verilmesidir. Bu hal, özellikle mesel çeşitlerinden kıyâsî meseller içindir. Üstelik Kur’ân-ı Kerîm’de ve bilhasa hadis mesellerinde biçimi çok belirli bir söz kalıbı olarak dikkat çekmektedir. Veciz mesellerse, tarih içinde yaşanmış bir vakaya ilişkin söylenmiş kısa bir söz öbeğinin, sonraki kişilerce benzer vakalarda kullanılmasıyla atasözü şeklini almış şekilleridir. Meseller, uzun deneyimler neticesi çıkmış, kısa cümlelerden oluşur. Söylenildiklerinde onlar daha mesel değildir. Onların mesel duruma gelişleri, toplumun zevkine uygun düşmeleri nedeniyle, daha sonra yaygınlaşmışlarıyla olur. Bazen ilk söyleyen kişileri de unutulmuş gitmiştir. Bu bakımdan kıssayla meseli özdeşleştirmek yanlış olur.

⁴¹⁷ İdris Şengül, *Kur’an Kıssaları Üzerine*, 72; Muhammet Kutub, *İslam Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi*, çev. Ali Özek, (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977), 272.

⁴¹⁸ İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 25/ 498.

⁴¹⁹ Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, (Beyrut: Müessesetu’r-Risale, 2010), 2/167; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: TDV Yayınları, 1983),174; İdris Şengül, *Kur’an Kıssaları Üzerine*, 55.

2.2.4. Toplumsal İnşâ Alanları

Kur'ân ilk nazil olmaya başladığı andan itibaren örnek bir toplum oluşturmayı amaçlamış ve bu konuda ilk muhatap olarak da Mekke toplumunu seçmiştir. Başta inanç, ibadet ve ahlâk olmak üzere birçok konuda yanlışları bulunan Mekke toplumu ile işe başlayarak, oradan hareketle tüm insanlığı yeniden inşâ etmeyi hedeflemiştir.⁴²⁰

Toplumsal alan; toplumla ilgili, topluma ilişkin, içtimaî, sosyal çevre ve hayatın yaşandığı bütün meydanlar kastedilmekle beraber, canlıların yaşadıkları çevreyle olan karşılıklı ilişkileri, canlıların cansız varlıklarla olan ilişkilerini de ihtiva etmektedir. Kısacası tüm canlıların birbirleriyle ve çevreleriyle olan ilişkilerini incelemektir. Canlıların aralarındaki bağlantıları ve ortamları ile olan ilişkilerini içermektedir. Bu konuda üzerinde durulması gereken en önemli unsur kalptir. Kalp, insanların huy ve davranışlarına yön veren yahut davranışlarını içselleştirip onlara değer kazandıran ana merkezdir. Davranışlar, önce gönüllerde çimlenir, akabinde kök salar ve neticesinde neşv ü nema bulur. Sonra da dış dünyaya açılır. Davranışın en mükemmeli, kökü ile bağlantılı olandır. İslâm dini, davranışların beyni olan iç dünyaya büyük bir değer vermiştir. Bundan dolayıdır ki iman, kalbin tasdiki olarak tanımlanmıştır. Bunun dil ile ikrarı ve davranışlara yansımaları ise, imanın ikinci şartı olarak belirlenmiştir.⁴²¹

Kur'ân'ın toplumu inşâ süreci incelenirken toplumun ihtiva ettiği alanların nasıl ve ne şekilde inşâ edildiği, toplum dendiğinde ne anlaşıldığı, toplumdaki inancın, ibadetin, ahlâkın, ailenin, hukuk ve adaletin, ekonominin, toplumsal ilişkilerin, uluslar arası ilişkilerin, estetiğin, zamanın, tarihin, ilmin ve kâinatın nasıl inşâ edildiği, bu alanların ıslahı için ne tür düzenlemeler getirildiği, Kur'ân öncesi genel durumları ile Kur'ân'ın nazil oluşundan sonra bu alanlara nasıl bir müdahale edildiği konuları üzerinde bu bölümde detaylı bir inceleme yapılacaktır.

2.2.4.1. Din

Din insanın imanını düzenler. Bundan dolayıdır ki referansı mutlaka ilahî olmalıdır. Aksi durumda beşeri dinlerde ve ideolojilerde olduğu gibi insanı

⁴²⁰ Çelik, "Kur'an'ın, Mekke Toplumunda Var Olan Birtakım Yanlış İnanç, İbadet ve Davranışların İslah Etmesi", 41-42.

⁴²¹ Ali Akpınar, "Kur'ân'a Göre Müslümanın Gönül Dünyası/ Kalbin Eylemleri ve Sorumluluğu", *Tasavvuf/ İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl/ 6 [2005], S. 15, 107-108.

köleleştirir. Dinin asıl görevi ve amacı, insanın yaradılış amacını gerçekleşmesinde kılavuzluk etmektir. Kısacası din insanın mutluluğu içindir. Toplumu inşa eden en önemli alanlarından biri olan din, beşerî olayları etkilemede büyük bir güce sahiptir. İnsana ve dolayısıyla topluma hayat anlayışı verdiği için sosyal hayat üzerinde etkisi çok güçlüdür. Bundan dolayıdır ki, sosyal müesseseleri ve onları meydana getiren birimleri kaynaştırır, birlik şuuru doğurarak bütüne bağlılık hisini kuvvetlendirir. Toplumda yaşayan fertlerin günlük hayatına kadar girip, onları her yönden kuşatıp mensuplarını dünyaya ve olaylara karşı tavır almaya götürüp kültürlerini şekillendirir.⁴²²

Toplumsal olana yönelik önermeleriyle sosyal hayata aktif bir unsur olarak katılan her din, belirli bir toplum ve tarih içerisinde ortaya çıkar fakat mevcut toplumu ve tarihi değiştirmek için gelir.

Sosyal ilişkilerde küçümsenmeyecek bir yere sahip olan din, sosyal davranış için kurallar koyar. Aynı zamanda ilgili dinî sistemin karakteriyle bağlantılı olarak belli davranış biçimleri üretir. Din-toplum ilişkileri, determinist bir sebep-sonuç ilişkisinden ziyade, karşılıklı olarak birbirlerini etkilediklerinden etkileşimsel ilişkiler grubuna girer. Toplumu etkileyen yönüyle din, bir yandan dinsel tecrübe ve onun ifadesi olan kutsal metinlere bağlılık temelinde değişimi yavaşlatıp frenlerken, diğer yandan yerine göre sosyal değişimi takviye etmekte veya sosyal değişimin aslî faktörü olmaktadır.⁴²³

Dinin kutsal kitabı olan Kur'ân'ın ahlâk temelleri üzerine oturtulmuş bir toplum oluşturma gayesinin altında yatan neden, sapık yollara düşerek, yeryüzünde fitne ve bozgunculuk yapmaktan insanları alıkoymaktır. Bu, her peygamber tarafından kendi ümmetlerine yüklenen bir görev idi ve son peygamber Hz. Muhammed ile bu görev Müslüman topluma geçmiştir.⁴²⁴

Bu görevle yükümlü olan İslâm toplumu, Kur'ân'da, Allah'a ve ahiret gününe inanan, iyiliği emreden, kötülükten men' eden, hayırlı işlere koşuşan iyi insanlar olarak tarif edilmektedir.⁴²⁵ Bu görevin emin bir şekilde yerine getirilmesi için

⁴²² Yünni Sezen, *Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar*, (İstanbul: İfav Yayınları, 1990), 224.

⁴²³ Ejder Okumuş, *Toplumsal Değişim ve Din*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 102-105.

⁴²⁴ Âli İmran 3/104.

⁴²⁵ el-Bakara 2/143; Âli İmran 3/110, 114; et-Tevbe 9/71; el-Hac 22/41.

gerekli olan yol ise, hakikati bulma yeteneğinin kaybolmasına fırsat vermemek ve ahlâkî sorumluluk duygusunu (takva) keskinliğini canlı tutmaktır.⁴²⁶

2.2.4.2. İnanç

Kur'ân'ın indirilmeye başlanmasıyla birlikte toplum, birtakım yeni kavramlarla tanışmıştı. Kur'ân birtakım terimleri reddetti. Şirk terimi bunlardandır. Bazı kavramlara da yeni manalar yükledi. Salat, vahiy, zekât, küfür, nifak, fasık gibi kavramlar bunlardan bazısıdır. Kur'ân-ı Kerîm bu haliyle alıcı ve verici durumda oldu. Bu metot toplumun değişim ve dönüşümünü kolay duruma getirdi.⁴²⁷

Kur'ân'ın işlediği ana fikir tevhitir. İhlâs sûresi tümüyle tevhitte bahseder. İman prensipleri anlatılırken, ibadetler emredilirken ya da ahlâka dair tavsiye öğütlenirken tevhide sürekli göndermeler yapılır. Bunun nedeni her şeyin Allah'ın vahdaniyeti ekseninde gerçekleştiğini hissettirmektir. İnançta tevhid, kullukta tevhid, ibadette tevhid, istikamet ve yönelişte tevhid. Kur'ân'da Allah'ın kudretinin ve vahdaniyetinin delilleri sunulurken sıradan birisinin rahatlık ile anlayacağı yalın, basit bir anlatıyla sunulur. Kişinin yaratıcı kudreti tefekkür etmesi için verilen misallerin bazılarında bu rahatlıkla görebilir. Kur'ân'da “*Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratılmıştır?*”⁴²⁸; “*...gökleri ve yeri altı günde yaratan...*”⁴²⁹; “*Üzerlerindeki göğe bakıp görmezler mi, onu ne şekilde bina edip süsledik?...*”⁴³⁰; “*İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi? Oysa bak, şimdi o, açıktan açığa bize karşı duran biri olmuştur.*”⁴³¹ buyrulmaktadır.⁴³²

Ahirete inanmak, iman temellerinden olup genelde Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'ya iman ile ya beraber ya da peşi sıra anlatılmıştır.⁴³³ Bu ise ahiret inancının iman temelleri içinde Allah Teâlâ'ya imanın ardından gelen bir durumu bulunduğu işaretidir. Allah'a ve O'nun insanları uyarmak üzere peygamber göndermiş olduğuna inanmak kişilerin bu meyanda mesul olduğuna imanı da zorunlu

⁴²⁶ Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 99, 108, 111.

⁴²⁷ İzutsu, *Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, 142.

⁴²⁸ el-Gâşiyeh 88/17 vd.

⁴²⁹ el-A'raf 7/54.

⁴³⁰ Kâf 50/6.

⁴³¹ Yâsîn 36/77.

⁴³² Kâmil Ruhi Albayrak, *Kur'an-ı Kerim'de Peygamberlerce Tebliğ Edilen temel Dini Esaslar*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 15,16.

⁴³³ el-Bakara 2/ 4, 8, 62, 126, 177, 264; Âl-i İmrân 3/ 114; en-Nisâ 4/ 39, 59, 162; et-Tevbe 9; 19, 29, 45, 99; el-Mücâdele 58/ 22.

kılar. Kişilerdeki mesuliyet hissi de bireyi, yaptığının bedelini göreceği ahiret yaşamına inanmaya taşır. Allah Teâlâ ve ahirete inanmakla birlikte peygamberlere inanmanın da asıl üçlüsünü oluşturur. Ve bunlara “usul-ü selase” yani üç temel esas denir. Diğer üç iman esasları ilk üç iman esasına göre ikincil kabul edilmişlerdir. Kur’ân’da peygamberlerin farklı evrelerine atıf olmuşsa da tümüne iman edilmesi mecburi görülmüştür.⁴³⁴ Hz. Peygamber dâhil tüm peygamberlere iman edilmesinin zorunlu olduğu bildirilmektedir.⁴³⁵ Kur’ân-ı Kerîm’de peygambere inanmamanın net bir sapkınlık olduğu⁴³⁶ belirtilmektedir.⁴³⁷

Son olarak şunu ifade edebiliriz: Kur’ân, insanlar içindir. İnsanlara inmiştir. İnsanları bütün yönleriyle inşâ ve ihya etmek için nazil olmuştur. Kur’ân önce yapıyı en güzel bir şekilde kurar. Ardından da kurduğu bu yapıyı en güzel bir şekilde yaşatır. Kur’ân’ın hedeflediği insan ve toplum tipi asla ve asla bir hayal değildir. Kur’ân indiği günden itibaren “işte insan budur”, “insan böyle olur”, “adamlık işte budur”, “böyle toplum isterim” dercesine pek çok insanı ve toplumu inşâ ve ihya ederek saadet çağının seçkin toplumunu oluşturmuştur. O uygulamaya koymak istediği projeleri ile câhiliye döneminin eşkıyalarını, hırsızlarını, katillerini, yağmacılarını, medeniyetten yoksun olanlarını almış saadet çağının evliyaları, iyileri ve yıldızları haline getirmiştir. Bu ihya ve inşâ işlevi sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Çünkü Kur’ân aydınlatan, ısıtan, yaşatan, dirilten ve hidâyet eden bir hayat kitabıdır. Aynı zamanda tüm bunları sağlayan bir ruhtur.⁴³⁸

2.2.4.3. İbadet

İnsanlık tarihinin ilk gününden bu yana din olmuştur. İnsaniyet, din kavramıyla beraber doğmuş ve onunla birlikte bugünlere gelmiştir. Gerek genel manada yapılan tarihi araştırmalar, gerek dinler tarihi ve sosyoloji alanında sürdürülen çalışmalar ve gerekse arkeolojik incelemeler bu gerçeği ortaya koymaktadır. Bu bilimsel faaliyetlerden elde edilen veriler bize, yerkürenin hiçbir yerinde, hiçbir zaman insanların dinden ve dînî düşünceden uzak kalmadıklarını göstermektedir. İnsanlar hangi şartlar altında bulunursa bulunsunlar, kendilerinden

⁴³⁴ el-Bakara 2/285; es-Secde 40/78.

⁴³⁵ el-Bakara 2/285.

⁴³⁶ en-Nisâ 4/136.

⁴³⁷ Albayrak, *Kur’an-ı Kerim’de Peygamberlerce Tebliğ Edilen temel Dini Esaslar*, 33-36.

⁴³⁸ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur’an’ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 61.

üstte bir güçle ibadet etme gereksinimini mutlaka duymuşlardır. Bu gereksinim, sadece ilahî dinlerde değil, ilkel dinlerde de hissedilmiş, bundan dolayı da tabilerinin uymak zorunda oldukları bazı ibadet kuralları konulmuştur. Demek ki, ibadet gereksiniminin hissedilmediği bir dînî sistem ve birey topluluğu bulunmamaktadır. İbadet içeriği idrak edilemeyen, ancak mevcudiyeti, güç ve azameti her mekânda hissedilen, görünen sebeplerin fevkinde, istediği gibi tasarruf gücüne sahip olan Zat'a karşı gösterilen alçakgönüllü, itibaren taat ve ta'zimin en samimi ifade şeklidir.⁴³⁹

İman, mücerret bir kavram olup, vicdani bir konudur. Halbuki ibadet somut bir kavramdır ve bilfiil yapılması gereken bir eylemdir. Ama ikisi arasında belli bir münasebet bulunmaktadır ki, o da ibadetin imanı takviye edici ve kemale erdirici özelliğidir. Bir fiil, bir amel ve iş olan ibadet, inanılan şeyin pratikte yapılmasıdır. Böylelikle iman güçlenecek ve bilinçli bir hal alacaktır. Elbette burada, ibadeti hissederek ve mahiyetini kavrayarak yapmanın büyük önemi vardır. Taklit çerçevesinde kalan bir ibadetin, imanı takviye edici bir özelliğinin olduğu iddia edilemez. İslâm'da ibadetin ruhu, ihlâs ve samimiyetle kalbin Allah'a yönelmesi ve yalnız O'na bağlanmasıdır.⁴⁴⁰ Böyle bir yöneliş ne şimdiki halde ne de gelecekte bir menfaatin umulmadığının ifadesidir. Allah'a, sırf Allah olduğu için, ihlâs ve inkiyad duyguları içinde yapılan ibadet, ibadetlerin en üstünüdür, İmanı takviye edecek olan da bu nitelikteki ibadettir.⁴⁴¹

Dinlerin, tabilerinden uymasını istediği şeylerin başında ibadetler gelir. İster hak din, isterse batıl din olsun, hepsi de ibadeti emretmiştir. Denebilir ki ibadet bütün dinlerin ortak esasıdır. Her dinin tebliğcileri ümmetlerine ibadet etmelerini söylemiş ve kendileri de bizzat ibadet etmişlerdir. Bu bakımdan, ibadeti dinlerden ayrı görmek mümkün değildir. Aslında ibadet, iman ve amel ilişkisi bakımından dinin en önemli organlarından sayılır. Çünkü ibadetsiz, mükellefiyetten yoksun hiçbir sistem, din olma iddiasında bulunamaz.⁴⁴²

Kur'ân-ı Kerîm'in belirttiği ibadetlere bakılacak olursa, İslâm'da üç tür ibadetin olduğu görülür: İlki namaz ve oruç çeşidinden olup bedenlen icra edilen

⁴³⁹ Mehmet Soysaldı, "İslam Öncesi Mekke Topluluklarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları", *Kur'an'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, (İstanbul: 1-3 Temmuz, 2011),147.

⁴⁴⁰ İbn Manzûr, "abd", 2/ 664-667.

⁴⁴¹ Osman Cilacı, *Psiko-Sosyal Açısından İlahi Dinlerde Duâlar*, (Konya:Arı Basımevi, 1982), 2.

⁴⁴² Soysaldı, "İslam Öncesi Mekke Topluluklarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları", 148.

ibadetlerdir. İkinci olarak, zekât ve kurban gibi yalnızca mal ile icra edilen ibadetlerdir. Üçüncü olarak ise gerek beden gerekse de mal ile eda edilen ibadetlerdir ki bu da hac ibadetidir. İbadet câhiliye toplumunda putlara yakınlaşmak amacıyla yapılırken Kur'ân'ın inzalından sonra sadece Allah için yapılması istenen bir amele dönüştürülmüştür.

2.2.4.4. Ahlâk

Kur'ân indirilmeye başlandığı ilk günlerden, vahyin tamamlandığı son günlere kadar hem bireyin hem de toplumun ahlâkî yapısını iyileştirme hedefini gütmüştür. Kur'ân âyetleri bu açıdan okunduğunda bu durum daha rahat fark edilebilir. Alak sûresinde öğretenin Allah olduğu, haddini bilmeyip kendini müstağnî görenlerin azacağı, bütün insanların hesap için Allah'a dönecekleri, kulluk yapıp, iyilik edeni engelleyenin kötü akıbeti, yalancı günahkâr insanlara itaat edilmemesi gerektiği⁴⁴³ gibi birçok ahlâkî değer ortaya konulmuştur. Müzzemmil, Müddessir, Kalem ve Fatiha sûrelerinde de benzer durumları görmek mümkündür.⁴⁴⁴ Kur'ân, bütünüyle hayatı inşâ etmek için vardır. Bu nedenle hayatı değerli kılacak ahlâkî değerlere sahiptir. Ahlâkî değerlerin bir kısmını şu şekilde zikretmek mümkündür:⁴⁴⁵

Kur'ân'da bulunan birçok âyet gönül dünyamızın inşâ ve ihyasına yöneliktir. Kur'ân'da kalp ve kalbe yakın manası olan kavramların geçtikleri yüzlerce âyet mevcuttur. Kalp sözcüğü yüzden fazla, sadr kavramı kırkdört, fuad kavramı onaltı, akıl kavramı fiil olarak kırk dokuz, nefis kavramı da üç yüz civarında yerde geçer. Ayrıca Kur'ân'da kalbin eylemleri cümlesinden olarak marifet, iman, ilim, muhabbet, basiret, zikir, takva, fikir, teslimiyet, küfür, şirk, nifak, inkâr, şüphe, gaflet, kin, hased, nefret kibir benzeri yüzlerce kavram ve konu bulunur. Kur'ân, muhatabı olan insanın iç dünyasının eğitimi üstünde geniş şekilde durur. Kur'ân âyetleri, muhataplarının aklına hitap ettiği kadar, onların gönüllerine ve duygularına da hitap etmiştir.⁴⁴⁶

Allah'ın Merkeze Alındığı Bir Hayat: Kur'ân-ı Kerim, bireyin manevî yaşamını, kişisel ve içtimaî hallerini gözeten ve onları, kıymetlerine göre,

⁴⁴³ Alak 96/5-19.

⁴⁴⁴ Mustafa Altundağ, "Kur'an Vahyinin İlk Mesajlarında Ahlaki Boyut", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin ilmi mecmuası*, 2004, cilt. 1, s. 2. ss.114-146, 147.

⁴⁴⁵ Ahmet Abay, "Kur'an'ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler" *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu*, (Kahramanmaraş: 26-27 Nisan 2018), 2/ 638.

⁴⁴⁶ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 66.

mükâfatlandırarak ya da cezalandıracak olan bir Allah inancı geliştirmiştir.⁴⁴⁷ Kur'ân bu inancı hayatın merkezine yerleştirir. Artık inanan kişinin hayatında Allah belirleyicidir.

Zalimlerden Başkasına Düşmanlık Yapılmaz: Kur'ân'ın oluşturmak istediği ahlâkî değer sisteminde kime dost kime düşman olunacağı bellidir. Barışın şartları olduğu gibi savaşın da şartları vardır. Hatta düşmanlık edilecek kişilerin bile vasıfları belirlenmiştir. Verilen savaş ve düşmanlık iznini hiç kimse kendi çıkarları için kullanamaz. Çünkü bu konudaki ahlâkî değer ölçüsü belirlenmiştir: “Zulüme ve zalimlere düşmanlık.”⁴⁴⁸

Sorumluluğun Bireysel Oluşu: Kur'ân'ın dikkat çektiği ahlâkî değerlerden birisi de suçun bireyselliğidir. Hiçbir kişi başkasının işlediği suçun cezasını çekmez. Fakat geçmişte olduğu gibi günümüzde de birileri “siz yapın, vebali/günahı bizim boynumuza” diyebilmektedirler. Kur'ân'ın insanın hayatına hâkim kılmak istediği değerler sitemine göre, “Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez.”⁴⁴⁹

İyi ve Kötü Nedir? Kur'ân, aklın “örfün/iyinin tayini” konusundaki rolünü inkâr etmese de onu ahlâkın tek belirleyicisi kılmaz. İnsana verilen akıl nimeti eşsiz bir değere sahip olsa da doğru yolu bulmak için, insanın fitratındaki -ahlâkın kaynağı olan- “Allah'a itaat anlamındaki takva” ile uyumlu vahyin rehberliğine muhtaçtır.⁴⁵⁰

İyiliği Emretmek Kötülükten Sakındırmak: Dünya hayatı bir anlamda iyi ile kötünün güzel ile çirkinin mücadelesidir. Hangisi baskınsa hayata rengini o verir ona göre de hayat iyi veya kötü diye tanımlanır. Bireysel veya toplumsal olarak yerine getirilmesi istenir. “Sizden, hayıra davet eden, iyiliği emir edip kötülüğü men eden bir grup olsun. İşte bunlar kurtuluşa erenlerdir.”⁴⁵¹ İstenmekle kalınmaz örnek ve rol model olarak gösterilen ümmetin/topluluğun temel bir niteliği⁴⁵² olarak sunulur.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Mustafa Çağırıcı, *Kur'an ve Ahlak*, 173. 36 Âl-i İmrân 3/85.

⁴⁴⁸ Abay, “Kur'an'ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 2/ 639.

⁴⁴⁹ el-En'âm 6/164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35 /18; ez-Zümer 39/7; en-Necm 53/38.

⁴⁵⁰ Murat Kayacan, “Kur'ani Perspektiften Kant Ahlakı, Eskiyeni”, *Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, 2014, sayı. 28, 40.

⁴⁵¹ Âl-i İmrân 3/104.

⁴⁵² Âl-i İmrân 3/110.

⁴⁵³ Abay, “Kur'an'ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 2/ 640.

İyiliğe Karşılık İyilik ve Kötülüğü En Güzel Şekilde Savmak: Hayatı güzel ve yaşanılır kılan şey içinde barındırdığı iyilikler ve güzelliklerdir. Kur'ân bu iyilik ve güzelliklerin çoğaltılması için insanları teşvik etmektedir. Böyle davrananların güzelliklerle karşılaşacağı müjdesi ahlâkî bir değer olarak belirlenmiştir: “İyiliğin bedeli iyilikten gayri bir şey olabilir mi?”⁴⁵⁴

İnsan Başboş Değil Sorumlu Bir Varlıktır: Allah hiçbir şeyi abes, boş, saçma, anlamsız ve amaçsız yaratmamıştır. Aynı zamanda Allah'tan hiçbir zaman gayesiz işler sadır olmaz. Çünkü “Gökleri ve yeri çok esaslı bir maksatla yaratan odur...”⁴⁵⁵ Bu bağlamda ahlâkî değerlerin kaynağı, -insanın idrak ve ahlâkî duygusu olması bakımından buralı/dünyalı; bunlara sebebiyet veren bütün varlığın verilili oluşunun failinin (vereninin) ortada olmayışı bakımından- dünyanın ve insanın dışına çıkmaktadır. Sezai Karakoç'un “Vardan da yoktan da öte bir 'Var' vardır” mısrası bu borçlu olduğumuz ahlâkî faili ifade eder.⁴⁵⁶

Haksız Yere Cana Kıyan Kişi Bütün İnsanlığı Öldürmüş Gibidir: Kur'ân'a göre haklı bir gerekçe olmadıkça bir insanı öldürmek “Allah'a şirk koştuktan”⁴⁵⁷ sonra büyük günah⁴⁵⁸ olarak ifade edilir dense abartı olmaz. Yaşatılması gereken insanları yaşatmak bütün insanlara hayat vermek olduğu gibi, öldürülmeyi gerektiren bir suç işleyeni cezalandırmak da yerine göre geride kalan insanlara hayat vermektir. Ama affetme ve bağışlama seçeneği her zaman için açık bir kapı olarak bırakılmış ve teşvik edilmiştir.⁴⁵⁹

Affetmek ve Bağışlamak: İnsanlığın muhtaç olduğu önemli ahlâkî değerlerden birisi de affetmektir. Affedebilmek büyük bir erdemdir. Özellikle aleyhte çalışan ve kötülük etmek isteyenleri affetmek⁴⁶⁰ herkesin kolayca altından kalkabileceği bir durum değildir. “Sen af yolunu tut” ifadesi ile ilgili birçok görüş nakleden Taberî, “İnsanların davranışlarından güzel olan affetmeyi al, kabalığı tercih etme”⁴⁶¹ görüşünü tercih eder. Yani ahlâkî ilke olarak kin ve katı olmak yerine

⁴⁵⁴ er-Rahmân 55/60.

⁴⁵⁵ el-En 'âm 6/73, 83.

⁴⁵⁶ İlhami Güler, *Kur'an'ın Ahlak Metafiziği*, (Ankara: Ankara Okulu, 2015),10.

⁴⁵⁷ en-Nisâ 4/48. 97.

⁴⁵⁸ en-Nisâ 4/93.

⁴⁵⁹ Abay, “Kur'an'ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 2/ 643.

⁴⁶⁰ el-Bakara 2/109; Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, 5/ 605.

⁴⁶¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, 5/605.

affi benimsemek gereklidir.⁴⁶² Seyyid Kutub ise, “Yahudilerin kötü niyetlerinin ve iğrenç kıskançlıklarının gözler önüne serildiği noktada, Müslümanları onurlu davranıp, kin ve şirretlik ile karşılık vermekten kaçınmaya, Allah’ın hükmü gelinceye kadar müsamahakâr davranmaya ve onların yaptıklarına şimdilik cevap vermemeye çağırıyor.” yorumunu yapmıştır.⁴⁶³

Üstünlüğün Irk, Zenginlik ve Makama Dayanmadığı: Kur’ân-ı Kerim, tüm bireylerin kadın ve erkekten olduklarını, ırkî üstünlük yarışına girmenin doğru olmadığını “bilişip tanışmak amacıyla kavim ve kabilelere ayrıldıklarını”, yaradılış ve biyolojik ayrıcalıkların ahlâk ve mânevî manada üstünlük nedeni olmayacağını ortaya koymuş, bununla da yetinmemiş kurtuluş için bütün inananların Allah’ın ipine sarılmaları gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁶⁴

Zulümden Kaçınmak: Câhiliye döneminin önemli söylemlerinden birisi olan “zalim de, mazlum da olsa kardeşlerine destek ver” ifadesi “*zalime edilecek yardım, zalimin iki elini de tutmaktır* (zulümlerine mâni olmaktır)”⁴⁶⁵ anlayışına dönüştürülmüştür. Boşanma ve evlenmeye ilişkin hususlarda eşine ziyan vermeye çalışan kimse, “şüphesiz kendine fenalık etmiş olur”⁴⁶⁶ diye anılır.⁴⁶⁷

Adaletli Olmak ve Adaletle Hükmetmek: İslâm ahlâkî içtimaî yapıda da aşırılıktan uzaklığı, denge ve ahenkli bir yaşam biçimini öngörmüştür. Kur’ân-ı Kerîm’de hak ve adaletin kesinliği o derece vurgulanmıştır ki, doğrudan Allah’ın ahirette bir haksızlıkla yer vermeyecek biçimde adil bir şekilde hükmedeceği ve vaadinin net olduğu bildirilmektedir.⁴⁶⁸ Hukukî, sosyal ve ekonomik alanlarda adalet sağlanamıyorsa o toplumun içerisinde huzurdan bahsedilemez. Ahlâkî değer olarak bir toplumda adalet yaşatılmıyorsa, o toplumda zulüm egemen demektir.⁴⁶⁹

Köleliği Yok Edip İnsanları Özgürleştirmek: İnsan için hayattaki en kıymetli şeylerden birisi de özgürlüktür. Hem birey olarak hem de toplum olarak hemen herkes özgürlüğü için mücadeleyi göze alır. Vahiy de insan için önemli olan

⁴⁶² Abay, “Kur’an’ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 2/643.

⁴⁶³ Seyyid Kutub, *Fi Zılâli ‘l- Kur’ân*, 1/ 96,97.

⁴⁶⁴ Abay, “Kur’an’ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 2/644.

⁴⁶⁵ Buhârî, “Mezâlim” 4; “İkrâh” 7.

⁴⁶⁶ el-Bakara 2/231.

⁴⁶⁷ Abay, “Kur’an’ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 2/645.

⁴⁶⁸ Yûnus 10/54-55; el-Enbiyâ 21/47; ez-Zümer 39/69.

⁴⁶⁹ Abay, “Kur’an’ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler” 2/644.

özgürlüğü ön plana çıkarmış köleliğin kaldırılması için teşviklerde bulunmuştur. Hatta işlenen birçok suçun keffareti “köle azat etmek” olarak belirlenmiştir. İman konusunda bile zorla kabul ettirme nehyedilmiş, kişinin iradesini kullanmasına bırakılmıştır.⁴⁷⁰

2.2.4.5. Aile

Aile, insanlığın sosyal ve kültürel gelişmesinin her basamağında yer alan bir kurumdur.⁴⁷¹ Aile ve din insanlık tarihi kadar eski iki müessesedir. Bu iki kurum birbirleriyle yakın ilişkidir. Din, ailenin meydana gelmeden evvelki evrelerinde, inşasında, icraatında ve nihâyetlenmesinde ciddi prensipler ve detaylı hükümler getirmiştir. Tüm dinler içinde aileyle alakalı hükümler mevcuttur. Başka yönden incelendiğinde dinî erdemlerin muhafazasında ailenin görevi ne derece büyük ise ailenin muhafazasında da dinin etkisi o denli ciddidir. Bu nedenle bu iki müessese kalıcılığına ilişkin belirli oranda birbirilerine muhtaçtır. Son din olan İslâm’ın ve ona ait doktrinlerinin yönlendirdiği Müslüman ailede de bu temel esastır.⁴⁷²

Kur’ân’da “ehl” kelimesi yüz yirmi yedi yerde geçmektedir. Diğer içtimaî takımlar ailenin değişik birleşim ve sıralanmasından ortaya çıkmıştır.⁴⁷³ Kur’ân, sevgi, iyilik, merhamet, dayanma, doğruluk, yardımlaşma, insaf ve Allah korkusunu takip ederek aile yapısını devam ettirmeyi amaç edinmektedir. Zira sosyal yaşamın tüm öğeleri oradan çıkıyor.⁴⁷⁴

Hız. Âdem ve Havva’nın emsalinden hareket ile ailenin doğuştan bir vakıa olduğu söylenebilir. Aile, dünyanın en köklü, insanlığın geçmişi ile aynı yaşta, eski ancak eskimeyen müessesesidir. Âdem ile Havva bütünü iki eşit unsurlarıdır. Âdem ile Havva dünyanın halifesi olma şeref ve yükümlülüğüne sahip kılınmışlardır.⁴⁷⁵

Kur’ân-ı Kerim’e göre ilk insan tek başına bırakılmamış, beraberinde eşi de yaratılmıştır.⁴⁷⁶ “Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın”⁴⁷⁷ buyruğu ile Hız. Âdem’in eşi ile birlikte aile meydana getirdiği belirtilmektedir.

⁴⁷⁰ Abay, “Kur’an’ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler” 2/645.

⁴⁷¹ Hayri Erten, *Model Müslüman Toplumun Sosyolojisi*, 158.

⁴⁷² Saffet Köse, “Kur’an ve Sünnetin Çizdiği Aile Modeli”, *Ribat Dergisi*, 431. Sayı Kasım, 2018, 13.

⁴⁷³ Firuzâbâdî, “ehl”, 963.

⁴⁷⁴ Celal Kırcı, “Kur’an’a Göre Ailenin Psikolojik Temelleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2, 1991, 40-41.

⁴⁷⁵ el-Bakara 2/30.

⁴⁷⁶ en-Nisâ 4/1.

⁴⁷⁷ el-A’raf 7/19.

İlk insan ile beraber aile de oluşmuş, soydan soya geçiş yaparak ve değişik biçimler alarak bugünümüze değin gelmiştir. Zira aile toplumun temel taşı olmuştur. Soyun sürekliliğini, içtimaî devamlılığını en sağlıklı bir biçimde temin eden bir oluşum olarak aile, bireyde şahsiyet ve kişiliğin inşâ edilmesine, sosyal erdemlerin muhafaza edilip zengin hale getirilmesine fayda sağlamaktadır.⁴⁷⁸

Aile insanlık için Allah'ın bir lütfudur. İnsanlığa düşen de, bu lütuf ve nimeti, onun asıl sahibinin ölçüleri doğrultusunda kurması ve yaşatmasıdır. Hayvanlar ve diğer varlıklarda da aileye benzer bir yapı olsa bile, insanlardan müteşekkil olan aile kurumu, insanlığa özel ve özgündür. Aile yuvasının kuruluşunda, yaşatılmasında ve sonlandırılmasındaki temel ilkeleri bizzat Allah belirlemiştir. Aile, aile fertlerinin ölümü ile sona ermeyen bir bağla fertleri birbirine bağlamaktadır.⁴⁷⁹

Aile denilen kutsal yuva Allah'ın emri ve Peygamberin kavliyle kurulur. Aile yuvasının nasıl kurulacağı, kimlerle hangi şartlarda evlenilip evlenilemeyeceği, dost hayatı yaşamanın haram olduğunu bizzat Kur'ân açıklamıştır.⁴⁸⁰ Aile hayatının cennette devam edeceğini de yine Kur'ân açıklamıştır.⁴⁸¹ Aile fertlerinin, aidiyeti, nesebi, borçları, alacakları, miraslarıyla ilgili hak ve sorumluluklar ölümlerinden sonra da devam eder. Kur'ân, ailenin sağlam temeller üzerinde ve meşru bir biçimde kurulması, huzurlu bir şekilde varlığını sürdürmesi için gereken bütün tedbirleri alır. İslâmî aile kurma noktasında temel ilkeler koyar. Bundan dolayıdır ki nikâh ibadettir. Bu ibadetin öncesinde ve sonrasında yerine getirilmesi gereken şartlar vardır. Bu şartları Allah belirler.⁴⁸²

Aile en küçük toplum birimidir. Toplumun esas olan aile sağlıklı ise cemiyet de sağlıklı olur.⁴⁸³

Ailenin huzurlu bir şekilde devamı için ilkeler koyan Kur'ân, problemler söz konusu olduğunda onların çözümü için de önerilerde bulunur. Aile ayakta duramaz hale gelmişse çıkış yolları gösterir. Çare tükenince boşanma devreye girer ki bu da bir çıkış yoludur. İslâm, insanları problemsiz bir hayata yönlendirirken muhtemel problemleri de çözen bir dindir. İşte bu noktada boşama ruhsatına kapı aralar. Bu

⁴⁷⁸ Arzu Arıkan, *Kur'an'a Göre Mutlu Aile*, (İstanbul: Sekam Yayınları, 2017), 15.

⁴⁷⁹ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 88

⁴⁸⁰ el-Bakara 2/235; en-Nisâ 4/25; el-Mâide 5/5.

⁴⁸¹ er-Ra'd 13/23; Yâsin 36/56; ez-Zuhruf 43/68-70.

⁴⁸² Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 89.

⁴⁸³ Ali Öge, "Aile İçi İlişkilerde Rasulullah Örneği", *Mehir*, 1999, sayı. 3, 40.

ruhsatın, hiç kimseye zarar verilmeden kullanılması için gerekli tedbirleri alıp uyulması gereken kuralları belirler. Kur'ân'ın bir sûresi de Talak sûresidir. Kur'ân'ın aile yuvasını sürdürebilme ile ilgili olarak belirlediği esasları izah eden âyetleri⁴⁸⁴ sözü uzatmamak için zikretmiyoruz. Ancak unutmamamız gereken tek husus ise hayat kitabımız Kur'ân, alıcısını kendisine çevirmiş olanlar için, İslâm ailesini inşâ ve ihya etmeye devam etmektedir/edecektir.⁴⁸⁵

2.2.4.6. Hukuk ve Adalet

Tarih boyunca adalet, özenilen ve hedeflenen en temel içeriklerden biri olmuştur. Bu kavram hemen her çağda içeriği yeniden tartışılan bir kavramdır. Adalet; siyasi, iktisadî, teolojik, etik ve hukuki içerikli bir kavramdır. Bu kavram çok defa alan kaymasına uğramış, farklı zeminlerde tartışılırken farklı anlamlar yüklenildiğinin farkına dahi varılamamıştır. Örneğin, kavram siyasi bir içerikle tartışılırken hukuki argümanlarla desteklenmiş, ya da etik anlamda bir “nasihat” olarak ele alınırken yüksek bir çıtaya sahip bu kavramın hukuki bir zeminde karşılık bulması hedeflenmiş ya da siyasi içerikle tartışılırken iktisadî açıdan temellendirilmiştir.⁴⁸⁶

Bu kavramın içeriği ve bu içeriği şekillendiren “kaynak”, felsefi olarak sistemleri birbirinden ayırmaktadır. İslâm hukuku ve iktisadî açısından bu kavramın içeriği metafizik kaynaklı ilahî iradedir. Yani adaletin içeriğini Kur'ân ve bu dinin tebliğcisi Hz. Muhammed'in söylem, davranış ve takrirleri oluşturmaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki, Kur'ân-ı Kerîm nasları ve Hz. Muhammed'in uygulamaları sınırlıdır. Buna mukabil insanların ihtiyaçları ve karşılaşılması muhtemel sorunlar ise sınırsızdır. İlk fetihlerle birlikte Müslümanlar bu gerçeğe yüzleşince karşılaşılan sorunlara çözüm üretmek İslâm âlimlerinin en önemli uğraşlarından biri olmuştur. İslâm hukukunda bu gerçek şu şekilde ifade edilmiştir: Naslar sınırlı, olaylar ise değişken ve sınırsızdır. Değişken olan bu olayların hükmünü, bu sınırlı naslardan çıkarmak hukukçunun en temel görevidir. Hakkında nas bulunmayan bir konuda

⁴⁸⁴ en-Nisâ 4/34-35; en-Nisâ 4/128.

⁴⁸⁵ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 93-94

⁴⁸⁶ Şaban Yıldırım, “İslam Hukuk ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet”, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 2017, 3 (1), 72.

İslâm'ın temel ilkelerinden hareketle yeni içtihatlarda bulunmak, bu hukukun dinamizmini ve esnekliğini sağlayan en temel kabuldür.⁴⁸⁷

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde adalet, yasalarla sahip olunan hakların herkes tarafından kullanılmasının sağlanması, hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme olarak tanımlanmaktadır.⁴⁸⁸ Arapça'da "a.d.l." kökünden gelen adalet; denk olmak, birbirine denk olma, dürüst olma, terazi kefeleri eşit duruma gelmek, insafı olmak, herhangi bir işte doğruluk, eşit muamele etmek, tarafsız olmak, eşitliliği gözetmek, hakkı uygulamak, haksız olandan uzak durmak, ölçülü davranmak, istikamet üzeri olmak, ifrat ve tefrit arası olmak, hak ve eşitliği izlemek, işleri zamanlı ve yerli yerince yapmak benzeri manevî ve maddî anlamlara gelmektedir. Terim olarak, "bireyler içinde bir yöne meyiletmeksizin davranmak, birçok kişinin hakkını bilmek, çok kişiye layık olduğu ve hak ettiği şeyi teslim etmek" olarak tanımlanmıştır.⁴⁸⁹

İslâm hukuku esas referans kaynağı olarak Kur'an'da yüzü geçen sayıda âyete adaletle ilgili atıflarda bulunur. Bu âyetlerin içinde "adl, mizan ve kıst" gibi doğrudan adaleti ifade eden kelime ve kavramlar kullanılırken dolaylı kullanımlara da rastlanmaktadır. Hatta ima yoluyla adaleti çağrıştıran kelime ve kavramlar da görülmektedir. Buna mukabil zulm, ism ve dalâl boyutlarıyla zuhur edebilecek adaletsizlikleri kötileyen iki yüzü aşkın âyet vardır.⁴⁹⁰ İslâm hukuku açısından "dağıtıcı adalet" ve "eşitlikçi adalet" ayrımının ilahî tebliğdeki karşılığını bulmaya çalışan kimi hukukçular Kur'an'da geçen "adl" ve "küst" kavramları arasındaki fark üzerinden bu konuyu temellendirmeye çalışmışlardır. Öncelikle dil açısından bu iki kelimenin bu ayrıma elverişliliğini araştırmak gerekir. Dil bilimciler "küst" kelimesini "apaçık adalet" olarak tanımlarlarken, bu kelimenin somut adaleti (matematiksel eşitlik) tanımlamak için kullanıldığını ifade etmişlerdir. "Adl" kavramında ise "adalet" gizli olabilmektedir. İslâm âlimleri bu durumu "ilahî hikmet" kavramıyla ifade etmişler, Yaratıcının kullarına karşı merhametli oluşu ile

⁴⁸⁷ Yıldırım, "İslam Hukuk ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet", 73.

⁴⁸⁸ Güncel Türkçe Sözlük, TDK Yayınları, 2002.

⁴⁸⁹ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'an-ı Kerim'in Öngördüğü Adâlet Esasları", *Diyanet İlmî Dergi*, Nisan, Mayıs, Haziran-1993, C. 29, sayı, 2, 17.

⁴⁹⁰ Majid Hadduri, *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, (İstanbul: Doğan Ofset, 1991), 68.

adalet sahibi olmasını birlikte zikrederek bu durumu “mutlak adalet” olarak tanımlamışlardır.⁴⁹¹

İslâm hukukuna esas metin olan Kur’ân-ı Kerîm’ce normatif olarak düzenlenen konular hiçbir toplum tarafından uygulanmamakla değerinden bir şey kaybetmeyecektir. Bugünkü anlamda da hukuk, vakıaların üstünde ve fiilen ihlâl edildiğinde dahi ideal bir değer olarak mevcut bulunmaktadır. Tecavüz ve ihlâl asla hukuku ortadan kaldıramaz.⁴⁹² Örneğin, Kur’ân tarafından normatif olarak düzenlenen miras hukuku hiçbir toplum tarafından uygulanmasa dahi o, yüksek değerinden bir şey kaybetmeyecektir. Temel değişmez bir değer olan “adalet”, tek kişi tarafından savunulsa, karşısında ise bütün diğer insanlar “zulm”ü savunsa, bu durum zulmü, savunulması gereken yüksek bir değere dönüştürmez ve haklı bir konuma yükseltmez. Çünkü çoğunluğun yargısı, değişmez değerler karşısında bir değer ifade etmez.⁴⁹³

2.2.4.7. Ekonomi

Toplumun sosyal yapısında ekonominin önemi izahtan varestedir. Sağlam bir malî yapı üzerine oturan bir ekonomi güçlü devletlerin ortaya çıkışındaki önemli unsurlardan biridir.⁴⁹⁴ Kur’ân’a bütüncül olarak bakıldığında vahyin sadece inanç, ibadet, ahlâk ve muamelât ile ilgili esasları değil, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve siyasî alanlara ilişkin prensiplere de dikkat çektiği görülür. Ekonomi, birey yaşamının esas öğelerinden birisidir. Çünkü kişi, hayatını sürdürebilmesinde ona gereksinim duyar. Bu nedenle ilk bireyle beraber iktisadî seyir başlayarak günümüze değin sürmüştür.

Ekonomi, inanç, düşünce ve davranış arasındaki ilişki her toplumda olduğu gibi Kur’ân öncesi Mekke’de yaşayan ve geçimlerini çoğunlukla ticaretten sağlayan Arap toplumu için de geçerlidir.⁴⁹⁵ İslâm öncesinde Kabe’de bulunan putların ekonomik canlılığa katkılarını ihmal etmemek gerekir. Kur’ân-ı Kerîm’in ifadesine göre müşrikler putlarına kurban kesip onlara değişik yiyecek teklif ederler ve böylece

⁴⁹¹ Yıldırım, “İslam Hukuk ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet”, 74.

⁴⁹² Abdülhak Kemal Yörük, *Hukuk Felsefesi Dersleri*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952), 43.

⁴⁹³ Yıldırım, “İslam Hukuk ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet”, 81.

⁴⁹⁴ Hayri Erten, *Model Müslüman Toplumun Sosyolojisi*, 116.

⁴⁹⁵ Halil Aldemir, “İslam Öncesi Mekke ekonomisinin Kur’an Daveti Açısından Değerlendirilmesi”, *Kur’an’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’an Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, (İstanbul: 1-3 Temmuz 2011), 279-302, s. 280.

onlara yakınlaştıklarını düşünüyorlardı. Allah Teâlâ'nın yanında O'na şirk koştukları putlara da hisse ayırırlardı.⁴⁹⁶ Müşriklerin kurban kesmeleri ve ürünlerinden bir kısmını putlara sunmaları hiç kuşkusuz şehirde ticârî canlılığı artıran etkenlerdendir. Ayrıca farklı yörelerden hac ve putları ziyaret için Mekke'ye gelen insanların ekonomiye sağladığı katkıları tahmin etmek hiç de güç değildir.⁴⁹⁷

Mekke'nin ticârî merkez olmasında iki önemli özellik olan, coğrafi özellik ve dini konum önemli rol oynamaktadır. Mekke ve çevresindeki ticârî faaliyetler, bu iki olgu üzerinden değerlendirilmektedir: Birincisi, ticaretin zeminini oluşturan kervan ve panayırlar; ikincisi ise ticaretin din ile ilgili olmasıdır. Mekke, Araplar'ın nezdinde de ticârî ve dini merkez olmasından dolayı saygı görmektedir.⁴⁹⁸ Bu durum, Kur'ân'a da net olarak yansımıştır.⁴⁹⁹

İslâm, hukuk düzeni ile beraber ekonomik bir düzen sistemi de getirmiştir. İslâm birey ve toplumu birleştirdiği gibi, fert ve devleti de birleştirmiştir. İslâm'ın koyduğu hükümler toplumsal dengeyi de belirli ölçüde tutmaktadır. İslâm; tüketim, üretim, mübadele, ithalat, tedavül, tasarruf, ihracat, mülkiyet, yatırım, vergi ve iktisadın bütün sahalarında şartlar getirmiştir. Müslüman hayatı boyunca fert ve topluma ilişki bütün işlemlerde bu ilke ve hükümlere itaate çalışma gayretinde olmalıdır.⁵⁰⁰

2.2.4.8. Toplumsal İlişkiler

Sosyal varlık olması nedeniyle insan, diğerleriyle beraber hayat sürme ve sosyal bağlantı kurma gereksinimi hisseder. Çünkü sosyal yaşamda, bireylerin diğerlerinden müstağnî biçimde yalnız başlarına hayat sürme ve kendilerine kâfi gelme olanakları olamaz.⁵⁰¹ Bu bağlantılara birçok defa aynı inancı ve etnisiteyi paylaşıyor olmak da şart değildir.

Toplumsal ilişkilerde ırk, ulus, din, dil ve kültürel mirası paylaşan insan toplulukları ile beraber anılan toplulukların yaşam şartları ve yaşadıkları yerler de

⁴⁹⁶ el-En'âm 6/136.

⁴⁹⁷ Aldemir, "İslam Öncesi Mekke ekonomisinin Kur'an Daveti Açısından Değerlendirilmesi", 291.

⁴⁹⁸ Filinte, *Mekki sûrelerde kişilik inşâsı*, 31.

⁴⁹⁹ el-Maide 5/97

⁵⁰⁰ Osman Eskicioğlu, "İslam'da Ekonomik Sistem", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.16, 2010, 35.

⁵⁰¹ Ali Aslan Topçuoğlu, "Gayr-i Müslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslâm Hukuku Açısından Bazı Mülâhazalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2010, c.3, sayı, 10, 584-596, 585.

değerlendirilmektedir. Kur'ân nüzûlü sırasında Arabistan yarımadasında hayat genelde göçebelîğe dayalı idi. Aynı kan bağından geldiğine inanılan ailelerin oluşturduğu birlikler, çadırlarda yaşayan aileler topluluğudur. Mülkiyet ortak olup toplum yapısında bir farklılaşma olmadığından sosyal sınıflar da bulunmamaktadır. Mekke bir yerleşim bölgesi olup geçim ticaret ile sağlanmaktadır. Ticaretin belli bir zümrenin elinde oluşup gelişmesi, Mekke toplum yapısında, aristokrat bir zümreyi teşkil eden farklı bir sosyo-ekonomik yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece câhiliye toplum yapısında hürler, köleler ve mevâlî olmak üzere sınıflı bir toplum meydana gelmiştir.⁵⁰²

Yaşadığı devirde değişik kültürel hüviyetlerin gösterildiği bir toplumun üyesi olarak Hz. Peygamber'in, kitap ehliyle toplumsal sahalarda da bazı bağlantılara girdiği açıktır.⁵⁰³ Çünkü Hz. Peygamber; Hristiyan, Yahudi ve müşrik Araplar ile bağlantıları sonucunda komşuluk, yeme-içme, giyim-kuşam, hediyeleşme, evlilik ve ticaret benzeri muhtelif hususlarda bazı toplumsal normlar olmuştur.⁵⁰⁴ Şu gerçek anlaşılmaktadır ki İslâmiyet, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte hayat sürmelerini asıl bir prensip olarak benimsemiştir.⁵⁰⁵ Bu nedenle İslâm memleketlerinde hayat süren Müslümanlar ile gayrimüslim halklar, her zaman işbirliği yapmış ve günlük hayatta beraber yaşamışlardır.⁵⁰⁶ Medîne'de kurulan devlet, vatandaşlarının bağlı oldukları bütün dinlere hoşgörüyle bakmış, İslâm sınırlarında yaşamaya ve devletin yasalarına itaate karar vermeleri de, o devletin muhafazasında olabilmıştır.⁵⁰⁷ Üstelik Kur'ân-ı Kerîm'in temel alınıp⁵⁰⁸ sünnetin ayırtılandığı çağdaşlık anlayışı ve çağdaş hareketlerin en ciddi detaylarından bir tanesi de, İslâm dininin haricindeki inanç ve din sahiplerine hoşgörülü yakınlık anlayışıdır.⁵⁰⁹

⁵⁰² Filinte, *Mekki sûrelerde kişilik inşâsı*, 34.

⁵⁰³ Osman Güner, *Rasulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1997), 342.

⁵⁰⁴ Güner, *Rasulullah'ın Ehl-i Kitap'la Münasebetleri*, 343.

⁵⁰⁵ Mehmet Niyazi, *İslâm Devlet Felsefesi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1989), 199.

⁵⁰⁶ Abdurrahman Küçük, *Müslüman-Hristiyan Diyalogu Üzerine Düşünceler, Asrımızda Hristiyan Müslüman Münasebetleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 178.

⁵⁰⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm'da Devlet İdaresi*, 401.

⁵⁰⁸ el-Mümtehine 60/8-9.

⁵⁰⁹ Yusuf Karadavi, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, çev. Özcan Hıdır, (İstanbul: Nida Yayınları, 2012), 472.

Hız. Peygamber, aynı toplumda birlikte hayat süren değişik dinsel fikirleri olanlara iyi davranmış, onlara ters sözleri yumuşatarak ve hem ölmüşlerine hem de yaşayanlarına iyi davranışın modelini göstermiştir.⁵¹⁰ Hız. Peygamber, onlar ile olan kişisel temaslarını sürdürmüş, onlara selam etmiş, selamları almıştır. Bireyler içinde bağlantı tesis etme aracı olan selamlama, halkta kişilerin birbirilerine yakın olmasını temin eden bir niteliğe sahiptir.⁵¹¹ Üstelik Hız. Peygamber, Müslüman olmayanlara dönük ilettiği dine davet mektuplarında da bir dua şeklinde, “Selam hidâyetkilerle olsun” ifadesini tercih etmiştir.⁵¹² Hız. Peygamber, karşılaşmalarında selamlara karşılık vermiştir. O’nun bu davranışından sahâbe de etkilenerek konuyla ilgili olarak benzer uygulama olmuştur.⁵¹³ Hız. Peygamber Müslümanları, putperest müşrikler ve Yahudiler ile aynı yerde oldukları meclise gittiğinde, onlara selam göndermiş, aralarında oluşan anlaşmazlıklara karışmış, aralarını yapmıştır.⁵¹⁴ Buna karşılık kendisine birtakım ayak oyunları ile selamlıyor tavrını gösterenlere de hak ettiği biçim ve derecede karşılık vermiştir. Dolayısıyla yahudilerden bir topluluk, Hız. Peygamber’in yanına varıp ona, “Ölüm senin üzerine olsun”⁵¹⁵ diye selam veriyormuş gibi görünerek O’na beddua etmiştir,⁵¹⁶ Hız. Peygamber de onlar tarafından yapılan bu bedduaya “Ve aleyküm/aleyküm” demek ile yetinmiştir.⁵¹⁷

Toplumsal ilişkilerin ve dolayısıyla sosyal hayatın Kur’ân ile ihya ve inşâ edilmesi adeta insanlığın tarihi ile eşdeğerdir. Sosyal değişme ve dînî hayatın her ikisi de insanı ilgilendiren olgulardır. Bu ikisi öylesine iç içedirler ki, adeta onları birbirinden ayırmak, onları farklı boyutlarda incelemek imkânsızdır. İlk insan olan Âdem (a.s)’ın yaratılışından bugüne kadar da bu böyle gelmiştir. Allah Âdem’i yaratınca, İblis açısından durum değişti. Çünkü Allah Âdem’i topraktan yaratmasma

⁵¹⁰ Karadavi, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, 474.

⁵¹¹ Topçuoğlu, “Gayr-i Müslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslâm Hukuku Açısından Bazı Mülâhazalar”, 585.

⁵¹² Ahmed b. Hanbel, 6/ 58; Buhârî, “İsti’zân”, 24; Tirmizî, “İsti’zân”, 24.

⁵¹³ Buhârî, *el-Edebu’l-Müfred*, 284; (h. no/ 1107).

⁵¹⁴ Ahmed b. Hanbel, 5/ 203; Müslim, “Cihâd”, 116; Tirmizî, “İsti’zân”, 13. ; İbnu’l-Arabî, Ebubekir bin Arabî, *Âridatü’l-Ahvezî bi Şerhi Sahihi’t-Tirmizî*, (Beyrut: Daru’l- Kutubi’l- İlmîyye, 1997), 10/ 126-127.

⁵¹⁵ Bedreddin el-Aynî, *Umdetü’l-Kârî*, (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmîyye, 1998), 22/ 113.

⁵¹⁶ Yahûdî grubun içinden Hız. Peygamber’e selam veren kimsenin, Sa’lebe b. el-Hâris olduğu belirtilir. İbn Hacer, Ebu’l Fazl Şihabuddin Ahmet bin Ali bin Muhammed el- Askalani, *Fethu’l-Bârî*, (Beyrut: Daru’l-Ma’rife, 1979), 11/ 42.

⁵¹⁷ Ahmed b. Hanbel, 2/ 9, 19, 58, 114; 3/ 192, 289; Buhârî, “İsti’zân”, 22, “Edeb”, 38, “Deavât”, 62; Müslim, “Selâm”, 6-13; İbn Mâce, “Edeb”, 13; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 152; Tirmizî, “İsti’zân”, 12, “Siye”r, 40.

rağmen, nurdan yaratmış olduğu melekleri ona secde ettirdi. Dolayısıyla Âdem, yani insan, meleklerden üstün bir statüye getirilmiş oldu. Şeytan da secde etmeyi istemedi ve “Ben ondan hayırlıyım. Çünkü beni ateşten yarattın. Onu ise çamurdan yarattın”. Dedi.”⁵¹⁸ Şeytan’ı Allah'a isyana götüren saik, sosyal statüsündeki değişikliktir.⁵¹⁹

2.2.4.9. Uluslararası İlişkiler

Kur’ân-ı Kerîm’de dünya yaşamında Müslümanlar ile Müslüman olmayanların hem ayrı topluluklar olarak hem de aynı toplumda birlikte hayat sürmelerinde zorunlu düzenlemelere gidilmiştir. Allah Teâlâ’nın insanlığa rehber olmak için vazifelendirdiği en son mesaj Kur’ân-ı Kerîm,⁵²⁰ hiçbir ırk, cins, dil, grup ve zümre farkı gözetmeden tüm bireyleri vahyin muhatabı ve aynı insanlığın aile fertleri kabul eder. Kişilere benzer baba ve anneden doğduklarını ileterek aralarında olan birtakım ayrılıkların düşmanlık nedeninden ziyade karşılıklı iyi temaslara bir vasıta gibi görünmesini ister. İçlerinde tek üstün olma kıstasının, dünyada yüklenilen insanî yükümlülüğü en iyi şekilde biçimde yapmaktan ibaret olduğunu ifade eder.⁵²¹ Kişilerin ayrı milliyetlerden olmaları ve farklı gruplar meydana getirmeleri, kendilerine bahşedilen fırsatlar konusunda bir sınav, insanlığın eş amaç ve hedeflerinde bir rekabet ve yardımlaşma aracı olarak kabul edilmiştir.⁵²² Böylelikle uluslararası ilişkiler görüşü ilk kez Kur’ân-ı Kerîm’de yerini bulmuş ve Hz. Peygamber döneminden itibaren başlayarak halklar arası temaslara ilişkin usuller tespit edilmiştir. Uluslararası ilişkilerin barışta devam ettirilebilmesi ve bunun sağlam yere konulmasında karşılıklı itimat ve haklara saygı ciddi önem arz etmektedir.⁵²³ Bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm hem özel hem de uluslararası ilişkilerde Müslümanlar için verilen sözleri tutmak sûretiyle karşılıklı itimadı sarsacak hallerden kaçınmalarını,⁵²⁴ kişiler arasında hiçbir farklılık gözetmeden adilce davranışta bulunmalarını, garaz ve hasımlıklar nedeniyle zulüm ve haksızlıkla davranmamalarını emreder.⁵²⁵

⁵¹⁸ el-A’râf 7/ 12.

⁵¹⁹ İhsan Süreyya Sırma, *Sosyal Değişme ve Dini Hayat*, (İstanbul: İlmî Neşriyat A.Ş. 1991), 13-14.

⁵²⁰ el-Bakara 2/185.

⁵²¹ el-Hucurât 49/13; en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/2, 8.

⁵²² el-Mâide 5/48.

⁵²³ Zülfikar Durmuş, "Kur’an-ı Kerim’de Uluslararası İlişkiler" *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2002, 2.3/ 207-229, 210.

⁵²⁴ el-Mâide 5/1; en-Nahl 16/ 91, 92, 94.

⁵²⁵ en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/2, 8.

Kur'ân-ı Kerîm'in küresel bir kitap olması ve Müslümanların İslâm dininin tebliğ mesuliyetlerinin olması da öteki toplumlar ile iyi bağlantılar tesis etmelerini zorunlu kılar. Zira tebliğ ve dine davet sadece sağlam ilişkilerin baskın olduğu bir çevrede ve barışçıl yollar ile olanaklıdır.⁵²⁶ Seyyid Kutub, davetin temel ve ilkelerinin bazı esaslara dayandırıldığını, davet yaparken kullanılacak yöntem ve yolların belirlendiğini ve bu noktada başta peygamber olmak üzere ondan sonra O'nun dinine çağrıda bulunacak davetçilerin yolunun belirlendiğini ifade etmektedir.⁵²⁷ Özetle, Kur'ân'da uluslararası ilişkilerin bünyesel kapsamı Mümtehine sûresinin sekiz ve dokuzuncu âyetlerinde şöyle ifade edilmektedir: *“Allah, din için sizler ile savaşmayan ve sizleri memleketinizden çıkarmayan kişilere iyilik yapmanızı ve onlara adaletli hareket etmenizi men etmez; Allah adaletli olan kimseleri sever. Allah, sadece sizin ile din için savaşan kimseleri, sizi memleketinizden çıkaranları ve çıkarılmanız için yardıma gelenlerle dost olmanızı men eder; kim ki onlarla dost olursa, işte onlar zalim olanlardandır”*. Diğer taraftan bu âyetler Müslüman toplulukların Müslüman olmayanlara karşı izleyeceği dış siyasetin de esas kapsamını çizmektedir. Müslüman olmayan toplumlar ile dostane bağlantılar tesis edilmesi hükmü, âyetteki *“sizin ile din için savaşmayan kimseler”* izahının delâleti ile bu niteliği olan tüm din bağlılarını oluşturmaktadır.⁵²⁸ Seyyid Kutub konuya şöyle bir yorum getiriyor: *“Müslüman olmayanlarla ilişkileri düzenleyen bu ilke, İslâm'ın yapısına, yönelişine, insan hayatına, hatta onun bu evrene ilişkin köklü anlayışına en uygun ve en adil ilkedir. Bu ilke, İslâm'ın devletlerarası hukukunun temeli; insanlar arasında barış hali değişmeyen temel tutumdur. Bu tutum, antlaşmaya ihanet edilmesi dışında değişmez. İhanet ise, saldırıyla tehdit etmektir. Bunların dışındaki hallerde ise, İslâm tüm insanlara barışı, sevgiyi, iyiliği ve adaleti öngörür.”*⁵²⁹ Bu âyet aynı zamanda Müslümanlar ile savaşmadığı müddetçe Müslüman olmayanlara karşı savaş vasıtasıyla mücadele edemeyeceğini de sergilemektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de uluslararası ilişkilerin barışta devam ettirilebilmesi ve bunun güçlü temellere inşâ edilmesinde halklar arasında karşılıklı itimat ve insan hakları boyutunda saygılı olmak ciddi önem arz etmektedir. Bu nedenle Kur'ân-ı

⁵²⁶ en-Nahl 16/ 125; el-Ankebût 29/46; Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, 12/ 63.

⁵²⁷ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 4/ 2201.

⁵²⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, 12/ 63.

⁵²⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 4/ 2202.

Kerîm hem özel hem de uluslararası ilişkiler içinde Müslümanlara, verilen sözleri tutmakla karşılıklı itimadı zedeleyecek hallerden uzak kalmalarını, bireyler arasında farklılığa gitmeden adil davranmalarını, intikam ve düşmanlıklar sebebiyle zulüm ve haksızlıklara gitmemelerini emretmektedir.⁵³⁰

2.2.4.10. Siyaset

Toplumunu inşâ eden alanlar içerisinde, en aktif rolün siyaset kurumunun olduğu inkâr edilemez. Gerek hayatı, gerekse toplumu inşâ etmeye talip olan bir dinin siyaseten bigâne kalması düşünülemez.

Kur'ân'da toplumu idarî olarak inşâ etmek adına bir takım ilkeler zikredilmiştir. Bu ilkelere siyaset ya da yönetim ilkeleri de denilmektedir. Konuyu fazla uzatmadan sadece ilkeleri zikredip Kur'ân'dan delillerine işaret edeceğiz.

Adalet: Bizimle aynı gruptan, aynı çizgiden olmayan insanlara, hatta kin ve öfke duyduğumuz toplumlara karşı bile adaletli olmamız emredilmektedir.⁵³¹ Kendimiz, anne-babamız ve yakınlarımız aleyhine bile olsa, muhataplarımız zengin de olsalar fakir de olsalar adaletli olmamız emredilmektedir.⁵³²

Şura: İşlerimizi, sorunlarımızı şura/danışma ile çözüp ortak akli işletmemiz emredilmektedir.⁵³³ Allah, Hz.Peygamber'den, günah işleyen ve cihatta geri kalanlarla bile istişare etmesini istemiştir.⁵³⁴

Tebliğ: Din adına hiç kimseye baskı ve zorlama yapmamamız emredilmektedir. Peygamberlerin bile insanlar üzerinde bekçi olmadıkları, sadece tebliğ edip, öğüt verip ve hatırlatmakla görevlendirildikleri ifade edilmektedir.⁵³⁵

Emanet: Emanetleri, dolayısıyla görev ve sorumlulukları, işin ehline/uzmanına vermemiz emredilmektedir.⁵³⁶

Birlik ve beraberlik: Ayrışmayı değil uzlaşmayı tercih etmemiz, birlik ve beraberlik içerisinde davranmamız emredilmektedir.⁵³⁷

⁵³⁰ Durmuş, "Kur'ân-ı Kerîm'de Uluslararası İlişkiler", 210.

⁵³¹ el-Maide 5/8.

⁵³² en-Nisâ 4/135.

⁵³³ eş-Şûrâ 42/38.

⁵³⁴ Âli İmran 3/159.

⁵³⁵ el-Bakara 2/256; Âli İmran 3/20; el-En'âm 6/107; en-Nahl 16/82; eş-Şûrâ 42/49; el-Ğaşiye 88/21.

⁵³⁶ en-Nisâ 4/58.

⁵³⁷ el-Bakara 2/213; Âli İmran 3/103; el-Haşr 59/14.

Hile Yapmamak: İnsanların haklarının karşılığını tam vermemiz, ekonomide, ticarete ve sosyal hayatta hile yapmamamız emredilmektedir.⁵³⁸

Fikir ve ifade özgürlüğü: Fikir ve ifade özgürlüğünü temin etmemiz, en temel değerlerimizle alay edildiğinde dahi -o ortamı terk edip ancak- şiddet uygulamamız emredilmektedir.⁵³⁹

İyiliği emredip kötülükten nehyetmek: İyinin yanında; kötünün ve zulmün karşısında olmamız; iyiliği üsteleyip, kötülüğü engellememiz emredilmektedir.⁵⁴⁰

İyi geçinmek: Sadece bize saldıranlarla, savaş açanlarla ve zulmedenlerle savaşmamız; konu ile ilgili olarak aşırı gitmememiz ve savaştan vazgeçerlerse bizim de vazgeçmemiz gerektiği; bizimle savaşmayanlarla ise iyi geçinmemiz ve onlara karşı adaletli olmamız emredilmektedir.⁵⁴¹

Sosyal adalet: Toplumda zengin ve fakir insanlar arasında gelir uçurumu olmaması için; yardımlaşma, paylaşma, kimsesize ve yoksula sahip çıkma ve sosyal adaleti sağlamamız emredilmektedir.⁵⁴²

Düşünmek: Düşünmemiz, sorgulamamız, araştırmamız, aklımızı kullanmamız, bilgiye ve bilime değer vermemiz emredilmektedir.⁵⁴³

2.2.4.11. Zihin

Kur'ân-ı Kerîm'in kullandığı bir dil vardır. Bu dilin sembolik bir yapısı, ideolojik bir kurgusu ve manevî bir dokusu vardır. Arap dilini konuşamayanlar Müslüman olduktan sonra Kur'ân'ı okuduklarında Arap dilinin belagatine vakıf olamadıkları için O'nu kendi zihinsel kodlarına göre okuyor, içindeki mecazları hakikat olarak algılayıp bundan da somut sonuçlar çıkartıyorlardı. Dolayısıyla Kur'ân'ın doğru anlaşılmasıyla ilgili problemler ortaya çıkıyor ve O'nu doğru anlamaktan uzaklaşarak, yanlış anlama doğru gidiyorlardı.

Metin, Kur'ân nazil olurken özneydi. İnsanın davranışlarını, zihni ve gündelik hayatı belirleyen bir güçtü. Fakat nüzûlün bitiminden ve kültürel değişmeler

⁵³⁸ el-Bakara 2/188; el-İsrâ 17/35; eş-Şuarâ 26/181-183; el-Mutaffifin 83/1-3.

⁵³⁹ en-Nisâ 4/140.

⁵⁴⁰ Âli İmran 3/104,110.

⁵⁴¹ el-Bakara 2/190, 192, 194; el-Hac 22/39; el-Mümtehine 60/8.

⁵⁴² el-İsrâ 17/26; er-Rum 30/38; el-Haşr 59/7; el-Maûn 107/1-7.

⁵⁴³ el-Bakara 2/ 44, 164; Âli İmran 3/ 65; en-Nisâ 4/82; el- Enâm 6/ 32,50; el-A'râf 7/ 169; Yûnus 10/ 3, 16; Hûd 11/ 24, 30, 51; Yûsuf 12/ 109; en-Nahl 16/ 17; el-İsrâ 17/36; el- Enbiyâ 21/ 10, 67; el-Mü'minûn 23/ 80,85; el-Kasas 28/ 60; el-Ankebût 29/20; es-Saffat 37/ 138,155; el-Câsiye 45/ 23.

oluştuktan sonra maalesef insanların yorumladıkları bir nesne durumuna düşüyor ve bunun neticesinde de fırkalar Kur'ân'ı kendilerini haklılaştıracak bir referans sistemi olarak kullanmaya başlıyordu.⁵⁴⁴

Günümüzdeki Müslümanların zihninde de aynı sistem hâkimdir. Kur'ân'ın istediği yaşam tarzı ile kendilerinin sürdürdükleri yaşam arasında büyük farklılıklar vardır.⁵⁴⁵

Kur'ân, özü itibariyle insanlığa yapılan bir çağrı olup ve bu çağrı Kur'ân'da ifade edilmiştir.⁵⁴⁶ O çağrı da hidâyeti isteyenlere bu kitabın yol göstereceğidir. Kur'ân'ın temel amacı, insanı kendisiyle ve dış dünya ile barış içerisinde yaşayabileceği bir zihniyet sahibi kılmaktır. Kur'ân'ın oluşturmak istediği zihniyet, insanın tüm hayatına tek bir pencereden bakmak ve onu tek bir varlık olarak görüp, hareketlerini buna göre değerlendirmektir.⁵⁴⁷ Bu durumun, açıkça ilan edilmesi gibi, inşâsı da, sadece tek bir cümlede özetlenmiştir. “*İman et ve salih amel işle!*” Kur'ân'ın onayladığı zihni şekillendirme ve geliştirme yolu budur. İman bu yüzden bu zihniyetin özü ve temelidir; onunla uyumlu amel ise, bu özün eyleme yansımasıdır.⁵⁴⁸

Kur'ân'ın insan zihnine nakşetmek istediği temel kavram tevhittir. “*lâ ilâhe ilallah*” ifadesi üzerine öylesine güçlü bir vurguda bulunmaktadır ki, tüm Kur'ân sanki bu kavramın kapsadığı konuların bir yansıması ve yorumundan başka bir şey değilmiş gibi görünür.

Kur'ân insana şerefli bir varlık olduğunu hatırlatırken, ona “*tüm insanlığın başlangıçta tek bir ümmet olduğu ve bundan sonra bölünüp fırkalara ayrıldığı*”⁵⁴⁹ gerçeğini hatırlatır ve bu yüzden insanlığın kaybettiği o vahdeti yeniden tesis etmesi için gayret göstermesi gerektiği gerçeğinin farkına varması çağrısında bulunur.⁵⁵⁰ Allah'a dönüş düşüncesi, Kur'ân'ın çok önem verdiği bir inanç ilkesi olmuştur ki

⁵⁴⁴ Mehmet Evkuran, “Kur'an-kültür ilişkisine zihin felsefesi açısından bir yaklaşım”, *İslami İlimler Dergisi*, 1. Kur'an Sempozyumu (14- 15 Ekim 2006), İslami İlimler Dergisi Yayınları, Nisan, 2007, 28-34.

⁵⁴⁵ Seyyid Abdullatif, *Kur'an'ın Zihni İnşâsı*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 21.

⁵⁴⁶ el-Bakara 2/2-5.

⁵⁴⁷ Lokman 31/28.

⁵⁴⁸ Abdullatif, *Kur'an'ın Zihni İnşâsı*, 29-31.

⁵⁴⁹ Yûnus 10/19.

⁵⁵⁰ el-Bakara 2/208.

bunun amacı “salih amel” işleyerek insanlığın birliğini temin etmek olan tevhid akidesi kadar hayatî bir öneme haizdir.⁵⁵¹

2.2.4.12. Estetik

Değerler felsefesinin bir bölümünü teşkil eden “estetik” anlam itibariyle güzellik ve sanat sorunlarıyla ilgilenir.⁵⁵² Esas temasının sanat ve güzellik olan “estetik” kelimesi, Grekçe “aisthesis” veya “aisthanesthai” sözcüğünden oluşur. Bu terim hissetme, algılama, duyu ile anlamak gibi manalara gelmektedir. Bu anlamda estetik, duygusallığın temin ettiği bilgiye ilişkin bir bilim olarak kabul edilmektedir.⁵⁵³ Diğer tanıma göre bediiyat, doğada ve sanat içinde güzellik koşullarından ve güzele ait birey ruhunda ne şekilde bir iz bıraktığından bahseden bir bilgi dalıdır.⁵⁵⁴

Estetik bireyin dünyayı estetik yönünden özümlemesi kanunlarının, güzelliğe ilişkin kanunlarına göre yürütülen yapıcı çalışmaların esası ve şeklinin bilimidir. Sanatlar ve sanata ilişkin üretim seyri, estetik bir unsur ve en ciddi bir tarafıdır. Sanatın esası ve kanunlarını çözümleyişi ile estetik, tüm özel, teorik ve tarihi bilimler ile sanat bilimleri arasında yakından bağlantılıdır. Ama, estetik, felsefi açıdan bir bilim olup bireyin, sanat da dahil olmak üzere, realizmle olan estetik duruşunun genel prensiplerini irdeler; sanat eleştirisi yönünden, sanatın kendi özgül nitelikleriyle ilgilenir.⁵⁵⁵

Estetik ilminin esas gayesi, “güzellik” konseptidir. Sanatın tabiatı da “güzel”e (estetik) aittir. Güzellik, gerçeğin dilidir. Güzel şeye karşı sergilenen hassasiyet bireyin temelinde Allah’ın “cemal” sıfatının tecellisinden oluşur. Zira “*Allah güzeldir ve güzel olanı sever*”⁵⁵⁶ hadisi ile bireyin esas gayesi, eşyanın kendindeki güzelliği fark ederek yakalamak; ruh, akıl ve beden içinde yaşamın bütünlüğünü temin etmektir.⁵⁵⁷ Güzellik, katı dondurulmuş somut bir olgu değil, soyut ve iyi olana doğru yürüyüştür. Her şey “Es-Sâni” sıfatının bir tecellisi olarak yaratılmıştır. Onun

⁵⁵¹ Abdullatif, *Kur’an’ın Zihni İnşası*, 39-44.

⁵⁵² Hüsamettin Erdem, *Problematik Olarak Din- Felsefe Münasebeti*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, 1997), 140

⁵⁵³ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1994), 72.

⁵⁵⁴ Rasim Bakırcıoğlu, *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, (İstanbul: Anı Yayınları, 1976), 91.

⁵⁵⁵ İvan Frolov, *Felsefe Sözcüğü*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1991),150.

⁵⁵⁶ Müslim, “İman”, 147.

⁵⁵⁷ Misafir Kalem, “İslam ve Estetik”, www.bingolonline.com › makale › islam-ve-estetik-591 (erişim 16 Ağustos 2020)

için varlığı ve hakikati merkeze alan bir sanat, güzellik kaygısını her zaman sinesinde taşır. Estetiği, varlıktan ve hakikatten soyutlayan bir sanat; tüketimi, gösteriyi ve bedeni kutsar.

Günümüzde yan yana getirmekte oldukça güçlükle karşılaşılan kavramlardan bir de “İslâm” ile “sanat”tır. Gerek dindarların gerekse de aydınların, bu iki sözcüğü bir arada düşünmede zorlandığı görülür. Sanat ile İslâm sözcükleri bir araya getirildiğinde, insanların aklına ya resim ve heykel veya modern sahne sanatları gelmekte ve bunların İslâm ile bağdaşmayacağı ifade edilmektedir. Oysaki sanat, sadece bunlardan oluşmadığı gibi, bu iki terimin neden bağdaşmadığı hususunda da tatminkâr yanıt bulmak kolay değildir. Aynı soru, tezhip, ebru, hat, minyatür, çini, cilt, sahne ile ilgili olmayan klasik sanatlar göz önüne alınarak sorulduğunda da ikna edici bir cevap alınmaz. Çünkü bunlara dair çok bilgi mevcut değildir. Konu mimarlığa gelince, durum biraz farklılaşmakta ve toplumumuzun birçok kesimi Selimiye, Sultanahmet, Süleymaniye benzeri camiler ile Mimar Sinan’dan hayranlık ile bahsetmekte, ancak bunların büyüklüğünün ne tür özelliklerinden olduğu sorusu yine de yanıtız kalmaktadır.⁵⁵⁸

En büyük sanatkâr Allah’tır. O, tüm objeleri ve tasavvurları örneksiz olarak yaratandır. Bitkiler ve hayvanlar sadece ilk etapta görünen gerekli olan ihtiyaçlar için değil, aynı zamanda insanların güzellik tutkusu ile can alıcı tasarım ve estetik ihtiyaçlarını da giderir.

2.2.4.13. Zaman

Lügatte “*vaktin az ya da çok kısmına verilen bir ad*” olarak tanımlanan zaman sözcüğü günümüzde muhtelif manalarda kullanılır. Mesela, insanlar açısından önemli belli devirleri adlandırmakta da bu sözcük, meyve zamanı, sıcak/soğuk zamanı, biçiminde kullanılır. Zaman, devam edecek biçimde hastalanmak, yaşlılık ve müzmin bir rahatsızlıktan kaynaklı zayıflamak manalarına gelir. Diğer taraftan aradan uzun süre geçmek manasında kullanılır. Gök bilimi ile alakalı olan eski araştırmacı kişilere göre gökte en yüksek kattaki hareketlerin ölçüsü olarak adlandırılır.⁵⁵⁹

⁵⁵⁸ Nusret Çam, “İslam’ın Sanata ve Mimariye Bakışı”, *Vakıflar Dergisi*, (Ankara, 24. Sayı. Tisamat Basım Sanayii, 1994), 273-290, 273.

⁵⁵⁹ el-Curcani, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *et-Ta’rifat*, (Beyrut: Daru’l-Fazilet, 1995), 114.

“Zaman” sözcük olarak Kur’ân-ı Kerîm’de geçmez. Bunun yerine hem zaman yerine kullanılan hem de zamanın yalnızca bir niteliğini ya da bir kısmını izah eden birçok sözcük kullanılır. Zaman yerine olabilecek sözcükler arasında, “dehr”⁵⁶⁰, “vakt”⁵⁶¹ sözcükleri örnek gösterilebilir.

Kur’ân-ı Kerîm’i tarihî bir eser olarak görmemek lazımdır. Tarihi zamanla demek istenen, Câhiliye Arapları’na inen Kur’ân’ın çok kereler izah ettiği ibret alınacak kıssalar, yani geçmiş ve gelecek vakitlerde başa geleceklerin anımsanmasıdır. Kur’ân-ı Kerîm, tarih kitabı değil ama bu realite Kur’ân-ı Kerîm’in, yüz yüze olduğu kesimi, tarihi kurup yaşama şuurunu vermesine mâni olmaz. Yani Kur’ân’ın mesajı: “Geçmişini bil, ibretini al, geleceğin iyi ve kötü taraflarını size bildiriyorum. Yaşadığımız zamanda doğumdan ölüme değin olan vakitte hareketlerinizi düzenleyin.”⁵⁶²

Kur’ân-ı Kerîm Araplar’ın vakit idrakine farklı bir bakış getirmiştir. Bireyin dünyadaki yaşamı Allah’ın idare ve denetimindeki gibi, ahiret yaşamı da o şekildedir. Yani bireyin tüm işleri, yaşamının her basamağı, Allah’ın denetiminde olur. Allah, hiçbir kuluna haksızlık yapmaz. Ecel idraki olduğu gibi yine sürer. Ancak ecel biçimindeki kesin şart ölüm, bireyi câhiliye dönemindeki ümitsiz bir düşünceye ulaştırmaz. Zira ecel, İslâm’da mevcudiyetin son yeri değildir. Aksine başka bir yaşamın, sonsuz yaşamın başıdır. Gerçek yaşamı ebedî olan yaşamdır. Diğer yandan birçok kişinin bir sonu olduğu gibi, dünyanın da bir sonu bulunur. Dünyanın sonu “saatten”, son hüküm gününden başka bir şey değildir”⁵⁶³

Kur’ân’da zamanı ifade eden kelimelerin az olmasına mukabil, gece ve gündüz, gün, ay ve yıl benzeri muhtelif uzunlukta ancak limitli, kısımlı, başlama ve son sınırları belirli birey yaşamının muhtelif dilimlerini gösteren zamansal ifadeler çokça kullanılmıştır.⁵⁶⁴

Kur’ân, gece ve gündüzün sürelerini düzenleyen Allah olduğunu bildirerek zamanın asıl sahibine dikkat çeker.⁵⁶⁵ Zamanın sahibi olarak Allah’ı kabullenmek ise, zamanı, O’nun ölçüleri doğrultusunda kullanmakla mümkün olur. Zaman

⁵⁶⁰ el-Casiye 45/24; el-İnsân 76/1.

⁵⁶¹ el-Hicr 15/38.

⁵⁶² Ayşe Ünal Çil, “Kur’an’da Zaman Kavramı”, *Kelam Araştırmaları*, 9/1 (2011), 335-364, 355.

⁵⁶³ Izutsu, Toshihiko, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, 156.

⁵⁶⁴ İbrahim Canan, *İslam’da Zaman Tanzimi*, (İstanbul: Cihan Yayınları, 1985). 25.

⁵⁶⁵ el-Müzzemmil 73/20.

Allah'ın ölçüleri doğrultusunda geçirilmez ise, O'na karşı nankörlük ve ihanet edilmiş olur. Kur'ân, pek çok âyetinde değişik kavramlar kullanarak zamana ve zamanın dilimlerine dikkat çekmiştir. Bazı zaman dilimleri ve o zaman dilimlerinde meydana gelmiş olan önemli olaylar sebebiyle yahut onlarda işlenen güzellikler nedeniyle Kur'ân'da özellikle anılmıştır. Nitekim Kur'ân'da şöyle buyurulmuştur: “Onlara Allah'ın günleri ile öğüt ver.”⁵⁶⁶ Âyette insanlık tarihinin çok önemli olaylarla geçen günlerini hatırlatarak öğüt verilmesi özellikle istenmiştir.⁵⁶⁷ Seyyid Kutub âyette geçen (وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ) “Allah'ın onlara yaşattığı (güzel) günleri hatırlat!” âyetindeki günler ile ilgili olarak şöyle bir görüş beyan eder: “Aslında bütün günler Allah'ındır. Ancak burada insanların tümünü ya da bazısını ilgilendiren önemli bir olayın, olağanüstü nimet ya da felaketin yaşandığı günler kastedilmektedir.”⁵⁶⁸ Söz gelimi yer ve göklerin yaratıldığı gün,⁵⁶⁹ Hz. Mûsâ ile Firavun'un sihirbazlarının buluşma günü olan bayram günü,⁵⁷⁰ Firavun'un sonrakilere ders olması için bedeninin kurtarıldığı gün,⁵⁷¹ Hz. Yahyâ'nın doğduğu, öldüğü ve dirileceği gün,⁵⁷² Hz. İsa'nın doğduğu, öldüğü ve dirileceği gün,⁵⁷³ Takva mescidinin yapıldığı ilk gün,⁵⁷⁴ iki ordunun karşılaştığı Bedir günü,⁵⁷⁵ dinin tamamlandığı gün,⁵⁷⁶ güzel ve temiz şeylerin helal kılındığı gün,⁵⁷⁷ büyük hac günü,⁵⁷⁸ Huneyn günü,⁵⁷⁹ Cuma günü,⁵⁸⁰ Ahiret günü, hesap günü, diriliş günü,⁵⁸¹ aynı şekilde gecelerden Kadir gecesi,⁵⁸² İsrâ gecesi,⁵⁸³ mübarek bir gece⁵⁸⁴ özellikle anılmıştır.⁵⁸⁵

⁵⁶⁶ İbrâhîm 14/5.

⁵⁶⁷ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 2/ 537; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/ 3015.

⁵⁶⁸ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 4/ 2288

⁵⁶⁹ et-Tevbe 9/36.

⁵⁷⁰ Tâhâ 20/59.

⁵⁷¹ Yûnus 10/92.

⁵⁷² Meryem 19/16.

⁵⁷³ Meryem 19/33.

⁵⁷⁴ et-Tevbe 9/108.

⁵⁷⁵ Âl-i İmrân 3/155; el- Enfâl 8/41, 48.

⁵⁷⁶ el-Mâide 5/3.

⁵⁷⁷ el-Mâide 5/5.

⁵⁷⁸ et-Tevbe 9/3.

⁵⁷⁹ et-Tevbe Tevbe 9/25.

⁵⁸⁰ el-Cuma 62/9.

⁵⁸¹ Bu konuda yüzlerce âyet vardır. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 21-23.

⁵⁸² el-Kadr 97/1-3.

⁵⁸³ el-İsrâ 17/1.

⁵⁸⁴ ed-Duhân 44/3.

⁵⁸⁵ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 96-100

2.2.4.14. Tarih

Kur'ân geçmiş olaylardan da söz eder. Kur'ân'da iletilen birey ve vakalara sadece tarih olarak bakmak doğru değildir. Çünkü zikredilen her bir Peygamber, tarihin ana fikri ve olayın geçtiği zamanın ve anın konusudur. Bahse konu olan hususlar herkes için esastır.

Kur'ân-ı Kerîm'de tarihi vakaları izah anlamında kasas,⁵⁸⁶ nebe', mesel, enba,⁵⁸⁷ emsal, mesûlat,⁵⁸⁸ hadîs, ehadîs,⁵⁸⁹ âkibet⁵⁹⁰ ve esâtîr⁵⁹¹ benzeri sözcükler yer almaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah-insan, Allah-tarih, Allah-toplum bağlantısının niteliğini ortaya koyacak yegâne sözcüklerden bir tanesi de tarihi zaman ve vakaları ifade edebilecek bir biçimde kullanılan “eyyamullah” sözcüğüdür.⁵⁹² Eyyamullah, yevm sözcüğünün çoğulu olan eyyam sözcüğünün, öznesi olan Allah kelimesine muzaf olmasıyla meydana gelmiştir. Kur'ân bunu Arap halkının tek tek bildikleri, ancak birlikte kullanmadıkları iki sözcüğü birleştirerek kullanmıştır.

2.2.4.15. Sanat

En büyük sanatkâr Allah'tır. Kâinatı yaratmıştır. Gerçek sanatkâr, esere bakarak müessire ulaşır. Kur'ân'ın inşâ ettiği hayatta sanatın menşei de Kur'ân'dır. Bu anlamda Kur'ân vahyi, sanatların çıkış noktasıdır. Söz, ses ve estetik sanatlarına Kur'ân kılavuzluk eder. Söz sanatına Kur'ân'ın kendisi, ses sanatına Kur'ân'ın tilaveti, estetik sanatına da Kur'ân'ın hattı ve harfleri kılavuzluk eder. “صنع” fiili, Kur'ân'da “yapmak” manasına kullanılmıştır.⁵⁹³

İnsanı en güzel bir surette yaratan⁵⁹⁴ Allah, ona sanattan zevk almayı da öğretmiştir. Yaratılanların içinde, “güzel” kavramının farkında olan tek varlık

⁵⁸⁶ Âl-i İmrân 3/62; Yûsuf 12/3,111; el-Kehf 18/13 vb.

⁵⁸⁷ el-Mâide 5/27; et-Tevbe 9/70; el-En'âm 6/6; el-A'râf 7/101, 175; Yûnus 10/71; Hûd 11/49, 100, 120; İbrâhîm 14/9; el-Kehf 18/13; el-Kasas 28/66; eş-Şuarâ 26//69; et-Teğabün 64/5 vb.

⁵⁸⁸ er-Ra'd 13/6; İbrâhîm, 14/45; Nûr 24/34; el-Furkân 25/39; el-Ankebût 29/43; Yâsin 36/13; ez-Zuhruf 43/56 vb.

⁵⁸⁹ Tâhâ 20/9; el-Mü'minun 23/44; Sebe' 34/19; ez-Zâriyât 51/24; en-Nâziât 79/15; el-Burûc 85/17-18 vb.

⁵⁹⁰ Âl-i İmrân 3/137; el-En'âm 6/11; el-A'râf 7/8, 128; Hûd 11/49; en-Nahl 16/36; Tâhâ 20/132; en-Neml 27/69; el-Kasas 28/83; ez-Zuhruf 43/25; Muhammed 47/10 vb.

⁵⁹¹ el-Enfâl 8/31; en-Nahl 16/24; el-Mü'minûn 23/83; el-Furkân 25/5 vb.

⁵⁹² Rıza Korkmazgöz, “Dinamik Tarih Algısının Kur'anî İfadesi/ Eyyamullah”, *Kelam Araştırmaları* 10/ 2 (2012), 155-174, 157.

⁵⁹³ en-Neml 27/88.

⁵⁹⁴ et-Tîn 95/4.

insandır. İnsan, hem güzel olan şeyleri sever, hem de kendi yaptığı şeylerde sanatsal ve estetik bir yön olması isteğiyle hareket edip kendisi de güzel şeyler ortaya çıkarmaya çalışır. Kur'ân'ın işaretleriyle, sanat, estetik, güzellik ve inceliğe dair pek çok detay müminler arasında teşvik edilmiştir.⁵⁹⁵ Bütün sanatsal güzellikler, her şeyi yaratan Allah'ın eseridir. Bundan dolayıdır ki, Müslümanlar sanattan ve güzellikten etkilenir, şükreder ve bu vesileyle etkilendiği sanat ve güzellikler onu Rabbine daha da yakınlaştırır. Kur'ân'da Hz. Süleyman (a.s.)'ın hayatı ile ilgili verilen detaylarda bunu görmekteyiz.⁵⁹⁶ İnanmayanlar için saptırıcı bir etkiye sahip olan mal, mülk, ihtişam ve zenginlik, müminler için bir hayır, güzellik, Allah'ın rızasını kazanmak ve şükretmek için bir vesile olmaktadır.

Kur'ân'da dekorasyonda kullanılacak inceliklerle ilgili pek çok detay bildirilmiş, cenneti tarif eden âyetlerde çeşitli örnekler verilmiştir. Kur'ân'da dikkat çekilen sanatsal örneklerinden bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

Yüksek Tavanlar: Bu tür yerler içindeki kişilere ferahlık ve genişlik hissi vermenin yanında estetik ve sanatsal açıdan da görkemlidirler. Ancak alçak tavanlı ve basık yerler de insanın ruhuna sıkıntı vermekte ve bu özelliğin cehennemde bir azap çeşidi olarak kullanılacağı ifade edilmektedir.⁵⁹⁷

Gümüş Tavanlı Mekânlar ve Yüksek Merdivenler: Sanatsal ve estetik açıdan çekici süslerden sayılarak son derece değerli oldukları ifade edilmektedir.⁵⁹⁸

Kapılar: Estetik ve sanat açısından önemli bir rol üstlendiğine dikkat çekilen kapılar işlevsel kullanımının yanı sıra, gümüş, altın, cam süslemeler ya da ahşap oyma gibi çeşitli malzemelerle yapılan kapılar, evin giriş bölümünde veya çeşitli yerlerinde aksesuar olarak kullanıldığı ifade edilmektedir.⁵⁹⁹

Sütunlar: Ad kavmine ait İrem şehrinin görkemli mimarisi ve yüksek sütunlarının ihtişamı sanatsal ve estetik açıdan güzelliğine ve gösterişine yönelik bir anlam içermektedir.⁶⁰⁰

Mücevher İşlenmiş Tahtlar: Allah'ın razı olduğu kullarına verdiği bir mükafat olan cenneti anlatan âyetlerde geçen tahtlar; görünümüyle, kullanımıyla, sağladığı

⁵⁹⁵ el-A'râf 7/32.

⁵⁹⁶ Sâd 38/32-33.

⁵⁹⁷ et-Tûr 52/1-7.

⁵⁹⁸ ez-Zuhrûf 43/34-35.

⁵⁹⁹ ez-Zuhrûf 43/34.

⁶⁰⁰ el-Fecr 89/6-10.

rahatlığıyla⁶⁰¹ ve müreffeh oluşlarıyla cennet ehli için ideal oturma malzemelerinden olduğu,⁶⁰² anılan tahtların süslemelerle donatıldığı⁶⁰³ ve bu vesileyle daha ihtişamlı, daha estetik ve daha sanatsal bir hale getirildiği, cennet ehlinin koltuklara yaslanarak her türlü güzelliği istedikleri,⁶⁰⁴ bütün bu nimetlerin dünyada yapılanların karşılığı olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰⁵

Yüksek Döşekler ve Ağır İşlenmiş Atlastan Yataklar: Cennetteki yükseklere kurulmuş döşekler ve sedirlerin, alçak bir zemine yerleştirilenlere kıyasla daha sanatsal ve estetik oldukları,⁶⁰⁶ bu yönleriyle son derece ferahlatıcı bir özelliğe sahip oldukları ifade edilmektedir.⁶⁰⁷

Yeşil Yastıklar: Kur'ân'da söz edilen yastıklar ile insan ruhuna huzur ve rahatlık verdiği bugün bilim tarafından da onaylanan yeşil rengin önemine dikkat çekilerek sanatsal ve estetik bir görüntü ifade edilmiştir.⁶⁰⁸

Altın Tepsiler ve Testiler: Cennette ikram için kullanılan kapların bir sanat ve estetikle yaratıldığı ve bunların nefislerin arzu ettiği ve gözlerin lezzet aldığı nimetler olduğu ifade edilmiştir.⁶⁰⁹

Gümüştan Billur Kaplar, Kupalar ve Kadehler: Cennetteki altın tepsi ve testilerin yanında, kullanılacağı bildirilen bir başka ikram malzemesi de gümüştan yapılmış billur kaplar ve kupaların da olduğuna,⁶¹⁰ müminlere bu kadehler içerisinde yapılan ikrama dikkat çekilmektedir.⁶¹¹

Şüphesiz bütün bunlar cennete has olup dünyadakilerle asla kıyas edilemeyecek güzellikteki nimetlerdir. Ancak Allah, kullarına bu dünyada da cennettekileri andıran nimetler ve imkânlar sunmuştur. İnsanların genelde müminlerin ise özelde yapması gereken, kendisine verilen her türlü nimeti ve güzelliği takdir edip, ondan zevk almak ve sonsuz ikram sahibi olan Allah'a karşı boyun eğici ve şükredici olmaktır.

⁶⁰¹ el-İnsan 76/13.

⁶⁰² Yâsîn 36/55-56.

⁶⁰³ el-Vâkıa 56/15-16.

⁶⁰⁴ Sâd 38/50-51.

⁶⁰⁵ et-Tûr 52/19-20; el-Ğaşiye 88/13-16.

⁶⁰⁶ el-Vâkıa 56/28-34.

⁶⁰⁷ er-Rahmân 55/54-55.

⁶⁰⁸ er-Rahmân 55/76-77.

⁶⁰⁹ ez-Zuhrûf 43/71-72.

⁶¹⁰ el-İnsân 76/15-16.

⁶¹¹ es-Saffat 37/44-46.

2.2.4.16. İlim

Sözlükte bilmek, bilgi ve bilim anlamında kullanılır.⁶¹² Okumaya ve ilim elde etmeye büyük önem veren İslâm, mensuplarını yoğun bir şekilde ilme yönlendirir. Nazil olan ilk vahiy okumaktan, kalemden, eğitim ve öğretimden bahseder.⁶¹³ Kur’ân’da ilmin yoğun bir şekilde işlendiği görülür. İnsanlığın babası Hz. Âdem yaratılınca meleklerle takdim edildi. Akabinde kendisine isimler öğretildi. Bu sayede üstünlük kazanan insanoğlu ilim sıfatından dolayı halife vasfını kazandı.⁶¹⁴ İnsanın fitratına hitap eden İslâm, ilim öğrenmeyi Müslümanlara farz kılmıştır. Bundan dolayıdır ki her Müslümanın kulluk görevini yerine getirecek derecede malumat sahibi olması zorunludur. “*İlim öğrenmek, kadın ve erkek her Müslümana şarttır.*”⁶¹⁵

İlim; tanımak, bilmek ve gerçeği kavramaktır. Bundan dolayı ilim, insanı basiret sahibi yapar. Kâinatta var olan değişmez hakikatlerle ilişki kurmasına yol açar. İlmi öven Allah, bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığını açıkça ifade etmektedir.⁶¹⁶ İlmin, âlimin ve ilimle uğraşan insanların değerini yükselttiğini bildirir.⁶¹⁷ Allah’ın salih kullarının üstünlüğü, sahip oldukları ilimden ve ilimleriyle amel etmelerinden kaynaklanmaktadır. Kur’ân’da, ilim sözcüğünden gelen sözcüklerin hemen hemen yedi yüz elli yerde geçmesi, ilme verilen önemi göstermektedir. Kur’ân daha çok ilim kavramını ilahî bilgi ve vahiy anlamında kullanır. Müslümanları ilme teşvik eder.⁶¹⁸

İslâm tarihine bakıldığında ilim sözcüğü, ilk kez II. asırda kelamcılarca “ilmüd-din” (din ilmi) biçiminde bir ad tamlamasında kullanılmıştır. Buradan hareket ile daha sonra ilim kavramı, “din ilmi-dünya ilmi” biçiminde net bir bölünmeye değin gitmiştir. İlim kavramı Kur’ân’da gerçeklik (hak) ve adalet (adl) kavramları ile çok yakın bağları olan bir kavramdır. Gerçekliği yansıtmayan önermeler ilim olamaz ve ilmin olmadığı yerde de adalet olamaz.⁶¹⁹

⁶¹² Yûsuf Şevki Yavuz, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 22/ 109.

⁶¹³ el-Alak 96/1-5.

⁶¹⁴ el-Bakara 2/30.

⁶¹⁵ İbni Mace, “Mukaddime”, 17.

⁶¹⁶ ez-Zümer 39/9.

⁶¹⁷ el-Mücâdele 58/11.

⁶¹⁸ Hüseyin Yıldız, *Kur'an Toplumunun Özellikleri* (İstanbul: Dua Yayıncılık, 2015), 62-63.

⁶¹⁹ Şakir Kocabaş, “Kur'an'ın Aydınlığına Doğru, İslam ve Bilim”, *I. Kur'an Haftası Kur'an Sempozyumu*, 03-05 Şubat/1995, (Ankara: Fecr Yayınevi, 1995), 269-270.

Kur'ân'ın tarih, coğrafya, astronomi, tıp, madenler gibi birçok ilme işaret ettiğini ve bu ilimlerle meşguliyeti Müslümanlara farz kıldığını, “*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*”⁶²⁰ Âyetiyle âlimleri diğer insanlardan üstün tuttuğunu ifade etmiştir. “*Hiç düşünmüyorlar mı?*”,⁶²¹ “*Hiç akletmiyorlar mı?*”,⁶²² “*Hiç tefekkür etmiyorlar mı?*”⁶²³ gibi birçok âyette dikkat buyrulduğu üzere, Kur'ân hakikatlerinin toplum tarafından düşünülmesi, anlaşılması ve akledilmesi Allah tarafından emredilmiştir. Bu kadar hakikatle karşı karşıya bulunan İslâm milletinin ilimlere yabancı ve düşman kalması mümkün değildir. Bu sebeple Müslümanlar, zuhurlarını müteakip ilim ve ilmin tatbikatı demek olan sanayi ile meşgul olmaya başlayıp ilmî ve coğrafi keşiflerin tamamını Avrupalılar'dan önce yapmaya başlamışlardır.⁶²⁴

2.2.4.17. Kâinat

Kâinat sözcüğü Kur'ân'da hem âlem hem de özel olarak bireyler topluluğunu anlatmak için ve tümü de “âlemîn” biçiminde çoğul olarak yetmiş üç kez kullanılmıştır. Bunların kırk ikisinde “rabbü'l-âlemîn” terkihiyle bahsedilerek Allah Teâlâ'nın canlı cansız tüm mevcutların rabbi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca geçmişteki tüm insan çeşidi anlamında⁶²⁵ ilaveten, “*Size gönderdiğim nimeti ve sizleri âlemlere hâkim kıldığımı anımsayın*” ve “*çağın birey toplulukları*”⁶²⁶ anlamında da kullanılmıştır. Hz. Muhammed için kullanılan “*âlemler için rahmet*”⁶²⁷ ifadesindeki “âlem” sözcüğüyle tüm yaratıkların ifade edildiği yolunda genel bir düşünce mevcuttur.⁶²⁸

Kur'ân-ı Kerîm'de yüz yetmiş altı kez bir arada yinelenen “semâvât” ve “arz” sözcükleri beraber dikkate alındığında bu sözcüklerin âlemi, yani kâinatı belirttiği

⁶²⁰ ez-Zümer 39/9.

⁶²¹ el- Enâm 6/ 50; Yûnus 10/ 3; Hûd 11/ 24, 30; en-Nahl 16/ 17; el-Mü'minûn 23/ 85; es-Saffât 37/ 155, el-Câsiye 45/ 23.

⁶²² el-Bakara 2/ 44; Âl-i İmrân 3/ 65; el-En'âm 6/ 32; el-A'râf 7/ 169; Yûnus 10/ 16; Hûd 11/ 51; Yûsuf 12/ 109; el- Enbiyâ 21/ 10, 67; el-Mü'minûn 23/ 80; el-Kasâs 28/ 60; es-Saffat 37/ 138.

⁶²³ el-Bakara 2/219, 266; Âl-i İmrân 3/ 191; el-En'âm 6/50; el-A'râf 7/176,184; Yûnus 10/24; er-R'ad 13/ 3; en-Nahl 16/11, 44, 69; er-Rum 30/8,21; Sebe' 34/46; ez-Zümer 39/42; el-Câsiye 45/13; Muhammed 47/ 24; el-Haşr 59/21; el-Müddessir 74/18.

⁶²⁴ Zafer Çaylı, *Ahmet Mithat Efendi'nin Din-Bilim İlişisine Dair Görüşleri*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 98.

⁶²⁵ el-Ankebût 29/10.

⁶²⁶ el-Bakara 2/47

⁶²⁷ el-Enbiyâ 21/107

⁶²⁸ Süleyman Hayri Bolay, “Alem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 2/ 357-360.

görülür. Bu çeşit âyetlerde Allah Teâlâ'nın gök ve yeri yarattığı, bunların mânevî ve maddî tasarruflarını kendi idaresi altında bulundurduğu, semâvât ve arzın gizlerini yalnızca onun bildirdiği ve onlarda bulunan akıllı şeylerin kendine secde ettiği belirtilir.⁶²⁹ Kâinat (âlem) sözcüğü “tüm bireyler, müminler” anlamında ve “rabbü'l-âlemîn” biçiminde hadisler içinde de yer alır.

Kur'ân-ı Kerîm'de kâinatla alakalı hususlar yer alıp özellikle kâinatın oluşumuna işaret edilmiştir. Bu hususa ilişkin âyetlerde, her dönemin anlayışına seslenecek şekilde bir biçim kullanılmıştır.⁶³⁰ Kur'ân-ı Kerîm kâinatla ilgili şu âyetlerde ifadesi mevcuttur: “*İnkâr edenlerle yer bitişik iken bizim, o bireyleri birbirilerinden ayırdığımızı ve her yarattığımızı sudan meydana getirdiğimizi görüp düşünmezler mi? Buna karşın inanmıyorlar mı hiç?*”.⁶³¹

Bu bölümde şahsiyet inşâsının önemi üzerinde durulmuştur. İnşânın öncelikleri ve bu inşâyı oluşturacak yöntemler ile beraber inşâ sürecinde takip edilen yolu, ilgili âyetleri inceleyerek inşâ sürecini uygulama alanına taşımayı, toplumun tadrîcî bir şekilde inşâsını, inşâ sürecinde önceliklerin belirlenmesi, anlatım üslubunu, Kur'ân'ın nüzûl süreci ve davet metodundan hareketle insanı, toplumu ve cemiyeti yetiştirmeyi sağlamanın nasıllığını irdeledik. Bir sonraki bölümde ise cahiliye toplumu ile vahiy toplumu arasındaki mukayese ile beraber inşa edilen toplumun itikadî, amelî, kültürel, ekonomik ve siyasî özellikleri ele alınacaktır.

⁶²⁹ Süleyman Hayri Bolay, “Alem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 2/ 359

⁶³⁰ Celal Kırca, *Kur'an-ı Kerim ve Modern İlimler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1982), 130.

⁶³¹ el-Enbiyâ 21/30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN ESKİ TOPLUMLARA KARŞI TUTUMU

3.1. Hakikati Kabul Etmeyen Toplumun Yerine Başka Toplumun Gelmesi

Kur'ân'da, değişim ve sosyal değişim konu edinilebilecek çok sayıda kavram bulunmaktadır. Bunlar, öncelikle toplumsal değişime karşılık gelebileceğini düşündüğümüz “tağyîr” ile “tağyîr”in boyutları olarak “istibdâl, müdâvele, def‘, inkılâb, tahrîf, tasrîf, istihlâf, îrâs, izhâb, ityân ve temkîn” gibi kavramlardır. Zorunlu ve hep belirli bir yönde olmasa da Kur'ân'da toplumsal diyalektik sürecinden söz edilebilir. Buna göre söz konusu diyalektiğin yükseliş ve çöküş, zafer ve yenilgi diyalektiği olduğu ve Kur'ân'da bu olgunun “müdâvele” ve “def“ kavramlarıyla işlendiği söylenebilir. Biz, çalışmamız sınırları içerisinde “müdâvele”, “def“, “tağyîr”, “tebdil”, “tahvil” ve “inkılâb” kavramlarına yer vereceğiz.

3.1.1. Müdavele

(ل - و - د), kökü “*toprağı aktarmak, yerin altını üstüne (veya üstünü altına) getirmek, elden ele dolaşan şey ve (insanlar arasında el değiştirdiği için) devlet*” gibi anlamlara gelmektedir.⁶³² Kelimenin Kur'ân'da, aktardığımız sözlük anlamında kullanıldığını görmekteyiz. Haşr Sûresi 59/7. âyetinde savaş yapılmadan ele geçirilen ganîmetlerin (fey' gelirlerinin) Allah'a ve Resûl'üne, Hz. Peygamber'in akrabasına, yetimlere, miskinlere, yolculara ait olduğu; bu taksimin ganîmet gelirlerinin yalnızca varlıklı kişiler içinde gezen bir şey/devlet olmaması amacıyla bu şekilde yapıldığı belirtilmiştir. Böylece gelirin zenginlerin ellerinde toplanması engellenecek, gelir geniş halk kitlelerine yayılacak ve sosyo-ekonomik adalet sağlanacaktır. Anlaşılan o ki, âyet, devlet başkanına, servetin tabana yayılması ve dar gelirlilerin refaha kavuşturulması için meşrû tedbirleri alma yetkisini vermektedir.⁶³³ Âl-i İmrân Sûresi 140-141. âyetlerde Uhud Savaşı'nda (3/625) kayıplar veren Müslümanlara, daha önce Bedir'de (2/624) müşriklerin kayıp verdiği hatırlatılmakta; Allah Teâlâ'nın gerçek mümin kişileri ortaya çıkarması, şâhidler/şehîdler edinmesi, müminleri arındırıp kâfirleri yok etmesi amacıyla, (zafer) zamanlarını bireyler içinde nöbetleşe döndürmesi müdâvele kavramıyla anlatılmaktadır. Âyetlerden -zorunlu olmasa da- toplumlara zafer ve yenilginin diyalektik bir şekilde tattırıldığı anlaşılmaktadır.

⁶³² İsfahânî, “dvl”, 1/ 232; İbn Manzûr, “dvl”, 11/ 252.

⁶³³ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989), 9/350.

Müslümanların bunun farkında olması, değişimin kendisini⁶³⁴ değilse bile müdâvele “yasaının” bilincinde olup bunu “devlet” bilmeleri tavsiye edilmektedir.

3.1.2. Def

“Def”, kelimesi lügatte -Kur’ân’da da kullanılan- “vermek”,⁶³⁵ “savunmak”⁶³⁶ anlamlarına gelmektedir.⁶³⁷ Dilimizde “savunmak” ve “savmak” anlamında bu kökten türeyen “müdâfaa etmek”, “def etmek” deyimlerini kullanılmaktadır. Hac Sûresi’nin 22/38-40. âyetlerinde, Allah’ın inananları savunup hâinleri sevmediği; Allah’ın kendilerine savaş açılan, zulmedilen ve haksız yere yurtlarından sürülenlere yardım edeceği belirtildikten sonra; “...Eğer Allah insanları birbirleri ile savmasa idi; manastırlar, havralar, kiliseler ve Allah’ın ismini fazlaca zikredildiği mescidlere yıkılıp giderdi” buyurulmaktadır. Yine Bakara Sûresi 2/245-252. âyetlerde, kendilerine savaş açılan ve yurtlarından sürülen İsrâîloğulları’nın Tâlût liderliğinde Câlût’u yenilgiye uğratmasından sonra; “...Eğer Allah insanları birbirleri ile savmasaydı, yeryüzü(nün) fesâda uğrardı (düzeni bozulurdu)” denilmektedir. Görüldüğü gibi, her iki âyette zafer-yenilgi, yükseliş-çöküş, hâkimiyet-mahkûmiyet açılarından toplumlar arası bir diyalektik konu edilmektedir. Ancak burada da bunun icbârî ve determine edici bir diyalektik olmadığı altını çizmek gerekir. Ayrıca bunu “doğal seçim nedeniyle yapılan varlık savaşı” olarak nitelendirmek doğru olmasa gerektir.⁶³⁸ İki durumda da diyalektiğe zulüm, haksız yere savaş ve sürgün gibi siyâsî ve idârî problemlerin neden olduğu görülmektedir. Yine Allah’ın toplumları birbirleri sebebiyle defetmesi olmasaydı; yiyecekler, insanlar ve ibadet yerlerinin zarar göreceği belirtilmektedir.⁶³⁹ Bu da sonuçta yeryüzünün “dînî ve dünyevî fesâd”⁶⁴⁰ demek olacaktır. Seyyid Kutub, yukarıda zikredilen Bakara 251. ayetindeki kısmı şöyle yorumlamaktadır: “Allah kötü insanların kötülüğünü, başka insanlar aracılığıyla savıp önlemeseydi hayat bozulur

⁶³⁴ Bayraktar Bayraklı, *Kur’an’da Değişim Gelişim ve Kalite Kavramları* (İstanbul: MÜİF Yayınları, 1999), 189.

⁶³⁵ en-Nisâ 4/6.

⁶³⁶ Âl-i İmrân 3/167; el-Hac 22/38, 40; el-Mü’minûn 23/96; Fussilet 41/34; et-Tûr 52/8; el-Me’âric 70/2.

⁶³⁷ İsfahânî, “df”I, 227.

⁶³⁸ Rıza, Muhammed Reşîd, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Hakim- Tefsiru’l-Menâr*, (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-‘Âmme li’l-Kitâb, 1990), 2/394.

⁶³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/ 296; 3/ 360.

⁶⁴⁰ Rıza, Muhammed Reşîd, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Hakim*, 1/ 100.

ve yaşanmaz hale gelirdi. Bununla beraber insanlar arasında gerçekleşen fitrî yapılarının gereği olarak yeryüzünün kaynaklarını ortaya çıkarıp, onun gizli hazinelerini keşfedip kullanma çabasını harcar durumda olurdu. Bütün bunların görülebilmesi ancak sıkı dayanışma içerisinde çalışan yeryüzünde hakkı egemen kılmakla yükümlü olan insan topluluğuna bağlıdır.”⁶⁴¹ Def’i sadece bir iktidar değişikliği değil, bir medeniyetin ve değerler sisteminin değişmesi⁶⁴² olarak anlamak daha doğru görünmektedir.

3.1.3. Tağyîr

(ج - ي - ع) kökünden türeyen *tağyîr*, değiştirmek, başkalaştırmak ve bir şeyin gerçek formunu aslından başka yapmaktır.⁶⁴³ Ra’d 13/11. âyetinde iki kez geçen tağyîr kavramı, hem kavm, hem de enfüs kavramlarına izafe edilmektedir ki, bu durumda birindeki değişiklik, diğesinde meydana gelecek değişmeye bağlanmış olmaktadır.

“Tağyîr” kelimesi ile ifade edilen değişim iki şekilde olabilir. Biri, bir şeyi tümüyle ortadan kaldırıp diğeri ile değiştirmek ki buna *tebdil* denir; diğeri ise bir şeyi ortadan kaldırmayıp bir halden başka bir hale dönüştürmektir ki bu da *tahvîl* denir.

Toplumsal ıslahın temeli olarak “*tağyîr*” kavramıyla anlatılan ve itâatten imana, imandan inkâra, şükürden nankörlüğe yönelerek, ilâhî değerlerden uzaklaşmak şeklindeki değişimin Kur’ân’ın onaylamadığı; Allah’ın koyduğu ilkelere uymak ve bunu sürdürmek ile belirtilen durumların tersi yönündeki değişimin ise Kur’ân’ın istediği yöndeki değişim olduğu söylenebilir.⁶⁴⁴ Ayrıca iyi yöndeki toplumsal değişimden mutlak olarak iyi, kötü yöndeki toplumsal değişimden de kötü sonuçların doğacağını beklememek gerekir. Zira Kur’ân’a göre hayır ve şerrin hikmetine dair gerçek bilgi sadece Allah’ın elindedir.⁶⁴⁵

3.1.4. Tebdil:

Mutlak değişim için kullanılan “tebdil” sözlükte, bir şeyin başka bir şeyi başkalaştırması, başka kılması anlamında kullanılmaktadır. Bir şeyi kaldırıp, yerine

⁶⁴¹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli ‘l- Kur’ân*, 1/ 264.

⁶⁴² Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur’an’da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1982), 49.

⁶⁴³ Cevherî, “ğyr”, 2/776; İsfahânî, “ğyr”, 553.

⁶⁴⁴ Abdurrahman Kasapoğlu, “Kur’ân’da Tağyîr Olgusu -Bireysel ve Toplumsal Değişme”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2006, Yıl: X, Sayı 27, 51-64, 63.

⁶⁴⁵ el-Bakara 2/216.

başka bir şeyi koymak veya bir şeyin kendinde değişiklik yapmak şeklinde de tarif edilebilir.⁶⁴⁶

Kur'ân'da Bakara 2/59, 181 ve A'raf 7/95 âyetlerinde geçen “tebdîl” kavramı, bir şeyin yerine başka bir şeyi getirip yerleştirme anlamını taşımaktadır. Aynı zamanda Bakara 2/181 âyetinde, sadece dinin veya Allah'ın hükümlerinin bir başka din veya hükümlerle değiştirilmesi anlamlarına ek olarak, bizzat o din ve hükümlerde değişiklik yapmak da kastedilmektedir. Tebdil kavramını, kullanımlarında olumsuz bir anlamı taşıdığından dolayı negatif değişimleri ifade eden bir kavram olarak değerlendirmek mümkündür.⁶⁴⁷

3.1.5. Tahvil:

“Tahvil” sözlükte, bir şeyin, kendi dışındakinden değişip ayrılmasını ifade eder ki, bu bağlamda tahvilin “değiştirmek” anlamı olup; bu değiştirme, ya bizzat (pratik) ya da hükmen (teorik) olur.⁶⁴⁸ Tahvil de tebdil gibi değişim olgusunu negatif anlamda taşıyan bir Kur'ân kavramıdır.⁶⁴⁹ Kur'ân'da sadece bir yerde tebdil ve tahvil kavramları aynı âyet içerisinde bir arada kullanılmış olup,⁶⁵⁰ bu kavramlar “dikey ve yatay düzlemdeki (zamana ve mekâna bağlı) değişimler” anlamlarına gelmektedir.⁶⁵¹

3.1.6. İnkılap:

“İnkılap” sözlükte, “dönmek, vazgeçmek, çevrilmek ve bir şeyin ters yüz olarak değişmesi” anlamlarında kullanılmaktadır. Aynı şekilde tahvil ve tağyîr kelimeleri de bu kelimenin eşanlamları olarak değerlendirilebilir.⁶⁵² eş-Şu'arâ 26/227. âyetinde geçen “inkılap” kelimesi, bu kavramlarla ortak anlamları taşımaktadır. Aynı âyette geçen zulüm ise, Kur'ân'da menfi bir değer anlamına sahiptir ki, bu menfi anlamlar üç şeye taalluk ederek gerçekleşir.⁶⁵³ Bunlar: Allah'a karşı yapılan zulümdür ki, bunun en büyüğü, küfür ve şirkir.⁶⁵⁴ Başka insanları

⁶⁴⁶ Cevherî, “bdl”, 4/1632; İsfahânî, “bdl”, 51.

⁶⁴⁷ Celaleddin Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 59.

⁶⁴⁸ İsfahânî, “hvl”, 192,193.

⁶⁴⁹ Fâtır, 35/43;el-Ahzâb, 33/62; el-Fetih, 48/15, 23.

⁶⁵⁰ Fâtır, 35/43.

⁶⁵¹ Ömer Özsoy, *Sünnetullah, Bir Kur'ân ifadesinin Kavramlaşması*, (Ankara: Fecr Yayınları, 1994), 133-135.

⁶⁵² Cevherî, “klb”, 1/205; İsfahânî, “klb”, 620,621.

⁶⁵³ İsfahânî, “klb”, 471.

⁶⁵⁴ el-A'raf 7/103; el-Enfâl 8/54.

ilgilendiren zulümdür ki bu da haksızlık ve öldürmedir.⁶⁵⁵ Kişinin kendine yaptığı zulümdür ki, insanın kendisine hiç bir faydası olmayan ve acı veren/verecek fiillerde bulunmasıdır.⁶⁵⁶ Kısaca zulüm, “kişinin kendi sınırlarını aşması ve yapmaya hiç hakkı olmayanı yapması” anlamında adaletsizlikte bulunmasıdır.⁶⁵⁷

3.2. Kur’ân’ın İnşâ Ettiği Toplumun Özellikleri

Allah’ın gönderdiği ilahî kitapların en sonuncusu olan Kur’ân insanlık için farklı bir görünüm arz eden, etraflarındaki karanlıkları teker teker uzaklaştıran bir yaşam kitabı olarak nitelendirilir. İnsanlığın ne şekilde olacağını açıklayıp aynı zamanda ideal halkın ne şekilde oluşacağını tanımlayan Kur’ân-ı Kerîm, dünya üzerinde hayat buldukça canlılık ve dirilik halini koruyan ve tüm kişilere hitap eden ilahî bir mesajdır. Sadece indirildiği zamana değil, tüm zamanlara, tüm çağlara, tüm toplumlara ve tüm şartlara hitap eden bir özelliğe sahiptir. Bedevi bir topluluktan insanlık için en güzel medeniyet meydana getiren Kur’ân-ı Kerîm, cehaletin kol gezdiği Yesrib’ten Medine-i Resûlullah’ı meydana getiriyordu. Bu kısa bilgiden sonra Kur’ân’ın inşâ ettiği toplumun özellikleri değişik açılardan incelenecektir.

3.2.1. İtikadî ve Amelî Özellikleri

Kur’ân toplumu, Allah’ın sevdiği, içerisinde şek ve şüphenin olmadığı, iman sahibi bir topluluktur. İmanî ve amelî konularla ilgili âyetler oldukça fazladır.⁶⁵⁸

Allah (cc) tarafından gönderilen kitaplarda insanların hayat bulduğu en güzel bir sistemi tasarlamıştır.⁶⁵⁹ Yeryüzü belli bir düzen ve intizam üzere bina edilmiştir.⁶⁶⁰ Anlamsız ve boş şeylerden eser bulunmaz.⁶⁶¹ Kur’ân toplumunun inanç prensiplerinin kapsamı, Kur’ân-ı Kerîm’le belirlenmiştir. Yol belirlenmiş, usul de tespit edilmiştir. Belirleyici olan Allah’tır. Müminler Allah’ın emirlerine uymakla yükümlüdürler. “*Kur’ân’a sıkı sarılan kişilere ve namazı doğru olarak eda edenlere gelince, kuşkusuz biz, iyilik etmeye gayret eden kişilerin ödülünü boşa*

⁶⁵⁵ el-İsrâ 17/33.

⁶⁵⁶ el-Bakara 2/35; el-A’râf 7/19.

⁶⁵⁷ Toshihiko Izutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, çev. Selahattîn Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 1991), 222.

⁶⁵⁸ el-Bakara 2/3-4, 136, 285.

⁶⁵⁹ el-A’râf 7/157; el-Mü’minûn 2/58.

⁶⁶⁰ el-Bakara 2/22.

⁶⁶¹ er-Rûm 30/58.

*çıkarmayız.”*⁶⁶² Allah (cc) müminlerden iman edip, salih amel işlemesini, Kur’ân’ın hükümlerine uymalarını, Allah’tan hakkıyla korkmalarını, bunları yaparlarsa merhamet edeceğini haber vermektedir. *“Bu (Kur’ân) da bizim indirdiğimiz bereket kaynağı bir kitaptır. Artık ona itaat edin ve Allah’a muhalif olmaktan sakının ki size merhamet olunsun.”*⁶⁶³ Zira Kur’ân’ın hükümlerine bağlılık dünyada da ahirette de mutluluğa vesiledir. Müminler, Hz. Peygamber’in emirlerine uymakla yükümlüdür. *“De ki: “Şâyet Allah’ı seviyorsanız bana itaat edin ki, Allah da sizleri sevip günahlarınızı affetsin. Zira Allah çok affedicidir, çok merhamet edendir. De ki: “Allah’a ve Peygamber’e uyun.” Şâyet yüz çevirirler ise kuşku yoktur ki Allah kâfirleri sevmez.”*⁶⁶⁴ Allah ve Resûlünü sevmek, emirlerine ve nehiyelerine külliye uymayı gerektirir. Peygamber’in ve Allah’ın koyduğu ölçü ve hususlara uymayanların Allah’ı ve Peygamber’i sevdiklerini söylemeleri boş bir sav ve iddiadan başka bir şey değildir. İnsanların Allah tarafından sevimlerinin yolu da Hz. Peygamber’in getirdiği tüm öğretilere iman etmeyi, hayatını da bu düsturlar çerçevesinde şekillendirmeyi, hayatın her alanında bu düsturlara sıkıca sarılmayı gerektirir. Âyette ifade edildiği üzere, *“De ki, eğer Allah’ı seviyor iseniz bana uyun ki, Allah da sizi sevsin...”*⁶⁶⁵ düsturu Hz. Peygamber’in anlayışına bağlı olmayı ve ifade edilen kıstaslara sıkı olarak bağlanmayı ortaya koyar. Yaşamını Allah’ı ve Resûlünün tavsiyelerine uygun olarak sürdüren, Kur’ân ve sünneti kendine kıstas kabul eden ve bu kıstastan başka kıstas tanımayan, ortam ve koşullar ne olursa olsun Allah ve Resûlullah’ın kıstasından ayrı gitmeyen kurtuluşa erer. Öyle ki onlar Allah’a ve Peygamberine itaati herşeye tercih etmek ile İslâm anlayışı ve yaşantısını tek seçenek tanımak ile bu özelliği sağlamışlardır.⁶⁶⁶

Müminler, Allah’ın belirlediği sınırları gözetmekle yükümlüdür. Kim Allah’a ilişkin hudutları aşarsa o kişiler zalimlerdenidir.⁶⁶⁷ Anılan sınırları aşmak, Kur’ân toplumunun düşüncesi ve kimliği ile bağdaşmaz. Allah’ın koyduğu sınırları ve

⁶⁶² el-A’râf 7/170.

⁶⁶³ el-En’âm 6/155.

⁶⁶⁴ Âl-i İmrân 3/31-32.

⁶⁶⁵ Âl-i İmrân 3/31.

⁶⁶⁶ Hüseyin Yıldız, *Kur'an Toplumunun Özellikleri*, 15-21.

⁶⁶⁷ el-Bakara 2/229.

ölçüleri çiğnemek yasaklanmış, Allah’a rağmen buna yeltenenler ise zalim olarak değerlendirilip cehennem azabı ile tehdit edilmektedir.⁶⁶⁸

3.2.2. Kültürel Özellikler

Kur’ân’ın inşâ ettiği toplumun özelliklerinden biri de kültürel özelliklerdir. Bu özellikler kısaca şöyle izah edilebilir:

a) *Eğitim*: Eğitim, bir toplumda yürürlükteki değerlerin, bilgi ve hünerlerin yetişen kuşaklara iletilmesi ve kazandırılmasıdır.⁶⁶⁹ Eğitim, küçük yaşlardan başlayan ve bir ömür devam eden bir süreçtir. Allah’ın birliğinin ve büyüklüğünün ilanı olan ezan ve kametin henüz yeni doğmuş bebeğin kulağına okunmasıyla başlayan eğitim süreci son nefese kadar devam eder. İnsanın, insan olma nedeniyle kendisini yüceltme, geliştirme ve olgunlaştırması için öğrenmesi gerekiyor.⁶⁷⁰

“Kur’ân” kelimesinin bir anlamı da “okumak” demektir. Hz. Peygamber’e ilk inen âyetin de “*Oku!*”⁶⁷¹ emri olduğunu düşünürsek cehaletin üzerine ne büyük bir ışık saçıldığını kolayca anlarız. Kur’ân-ı Kerîm’in “*Hiç bilen kişiler ile bilmeyen kişiler bir olur mu?*”⁶⁷² manalı sorusu ile insanların açıkça bilim yarışı içinde olmalarını istemektedir. Buna dayalı olarak Hz. Peygamber de, “*İlim bütün erkek ile kadın üzerine farzdır*”⁶⁷³, “*Allah (cc) beni sizlere bir muallim (öğretici) olarak gönderdi.*”⁶⁷⁴ buyurarak kendisinin de insanları eğiten bir öğretici olduğunu belirtmiştir.⁶⁷⁵

b) *Kardeşlik*: Bireyler içinde en kuvvetli, en güçlü ve en sağlam insanî bağlantı kardeşliktir. Bu güzel huy Kur’ân toplumunun bağlılarına verilen büyük bir hediyedir.⁶⁷⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de mümin kişilerin sosyal yaşamlarındaki en belirgin özelliği kardeşliktir.⁶⁷⁷ Âyetler Kur’ân toplumuna “*Ey İman edenler*” biçiminde hoş

⁶⁶⁸ en-Nisâ 4/14.

⁶⁶⁹ Hayri Erten, *Model Müslüman Toplumun Sosyolojisi*, 170.

⁶⁷⁰ Bayraktar Bayraklı, “Kur’an’da İnsan Hakları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Sayı, 5, İstanbul, 1998, 18.

⁶⁷¹ el-‘Alak 96/ 1-5.

⁶⁷² ez-Zümer 39/9.

⁶⁷³ İbn Mace, “Mukaddime”, 17.

⁶⁷⁴ İbn Mace, “Mukaddime”, 229.

⁶⁷⁵ Fahri Kayadibi, “Kur’an’ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* S. 14, Yıl/ 2006, 3.

⁶⁷⁶ el-Hucurât 49/10.

⁶⁷⁷ el-Hucurât 49/11.

bir seslenmeyle hitap etmekte,⁶⁷⁸ iman kardeşliği latif sözlerle harekete geçirilmekte, tersine davrananların haliyse, tiksindirici bir şekilde -kardeşinin etini yiyen bir kardeşin sahnesi- ortaya çıkmaktadır.⁶⁷⁹

c) *İyilik ve takvada yardımlaşmak*: Bu husus Kur'ân toplumunun en önemli vasıflarından olup, hayatlarını kuşatmış, davranışlarının ruhuna nüfus etmiş önemli bir özellik ve gönüllerini okşayan bir merhamet abidesidir. Kur'ân toplumunun bu en bariz özelliğine işaret eden Allah, müminleri buna riâyet etmeye davet etmektedir. *“İyilik ve takva ile yardımlaşın. Ancak günah ve hasımlık üzerine yardımlaşmaya girmeyin.”*⁶⁸⁰

d) *Kirlerden ve iffetsizliklerden temizlenme*: Konuya hassasiyetle yaklaşan Kur'ân, bu gerçeği birçok âyet ile izah etmektedir: *“Onlar, büyük günah ve fena işlemlerden uzak duranlar, kızdıklarında affedenlerdir.”*⁶⁸¹ *“Onlar ki, namaz kıldıklarında derin saygıdadırlar. Faydasız işlemlerden ve fuzuli laflardan yüz çevirirler. Zekâtı öder, namuslarını muhafaza ederler.”*⁶⁸² Kirlerden temizlik ve iffetli olmak Kur'ân toplumunun temel özelliklerindedir.⁶⁸³

e) *Ahlâk toplumunun oluşumu*: Kur'ân toplumu aynı zamanda ahlâk toplumudur. *“Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.”*⁶⁸⁴ Beyanıyla, Hz. Peygamber'in müminler için örnek olan ve kıyamete değin insanlığın geleceğinin önünü açacak bir ışık olduğunu belirtmektedir. En yüce ve en yüksek ahlâka Hz. Peygamber'in yerleşmesi müminler adına latif bir model olarak tanıtılmıştır. *“Yemin olsun, Allah'ın Resûlünde sizlere; Allah ve ahirete ulaşmayı bekleyen, Allah'ın adını çokça anan kişilere hoş bir örnek mevcuttur.”*⁶⁸⁵

f) *Şahsiyet oluşumu ve arınma*: Bu insanlar, eğitimden ve nefsi arınmalarından geçip halkı biçimlendirme ve sosyal sahada düzeltme çalışmaları ile ilgili olurlar. Buradaki hedef insanın eğitilmesidir. Eğitim ile beraber ilerletilmesi ve

⁶⁷⁸ el- Hucurât 49/1.

⁶⁷⁹ el- Hucurât 49/12.

⁶⁸⁰ el-Maide 5/2.

⁶⁸¹ eş-Şûrâ 42/37.

⁶⁸² el-Mü'minûn 23/1-5.

⁶⁸³ el-Furkân 25/63-66.

⁶⁸⁴ el-Kalem 68/4.

⁶⁸⁵ el-Ahzâb 33/21.

olgunluğa doğru istikamet almasıdır. Durum açık ve net bir biçimde Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılmaktadır.⁶⁸⁶

g) *İ'tidal*: Kullarından itidal üzere bir hayat sürdürmelerini isteyen Allah, insanoğlunun yaradılışında da itidal üzere olduğunu ifade eder.⁶⁸⁷ İfrat ve tefrit hududunu korumayıp yaradılış çizgisinden uzaklaşan insan, istenmeyen alanlara sapmaktadır.⁶⁸⁸ Bazı insanlar vasat yolda yürümeyi tercih etmiş, neticesinde itidali yakalamış, bazıları ise itidalden uzaklaşmışlar.⁶⁸⁹

3.2.3. Ekonomik Özellikler

Kur'ân toplumunun bir özelliği de kıstası Kur'ânca belirlenen iktisadî hayattır. Bu husus, iki esas üzerine inşâ edilmiştir. Birincisi, kalkınma ve açılım; diğeri ise adalettir. Açılım ve ilerlemeye ilişkin pek çok âyet bulunur.⁶⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm, Müslümanları dünyayı mamur etmeye çağırır.⁶⁹¹ Adillik peygamberlerin elçilik amaçları ve özelliklerinde bahsedilir. Kur'ân-ı Kerîm'de ekonomik sahada adaletin işletilmesiyle alakalı açıklamalar çokça ifade edilir.⁶⁹² Kur'ân, Hz. Şuayb'ın ekonomi ile ilgili tavsiyelerinden bahseder.⁶⁹³ Kur'ân, Hz. Şuayb'ın ekonomik alandaki çağrılarını ile yetinmeyip genel anlamda Kur'ân-ı Kerîm toplumuna davette bulunarak ekonomik etkinliklerinde adalete dikkat etmelerini emretmektedir.⁶⁹⁴

Ekonomi ile ilgili âyetlerin bir kısmının Mekke'de nazil olduğunu görüyoruz. Diğerleri ise Medine'de nazil olmuştur. İslâmî tebliğin başlangıcı ile nazil olmaya başlayan ekonomiyle ilgili âyetlerin hedefi, hakka uyulması, adaletin uygulanması, haksızlık ve zulümden kaçınılmasıydı. Müslümanlar her sahadaki gibi iktisadî sahada da Kur'ân-ı Kerîm'in hükümlerine itaat etme mecburiyetindedir. Kur'ân toplumunun ekonomik durumunu irdelerken zekâtın söz etmemek olmazdı. Zekât, Allah'ın, zengin Müslümanları mallarından bir miktarını Kur'ân'da zikredilen sınıflara

⁶⁸⁶ eş-Şems 91/1-10.

⁶⁸⁷ el-İnfitar 82/7.

⁶⁸⁸ en-Nahl 16/9.

⁶⁸⁹ el-Bakara 2/143.

⁶⁹⁰ el-Hicr 15/19-20; en-Nahl, 16/13-14; el- Enfâl, 8/60-61 vd.

⁶⁹¹ Hûd 11/61.

⁶⁹² Eş-Şu'arâ 26/181, 182; er-Rahman 55/ 8, 9; el-Mutaffifin 83/ 1, 2, 3.

⁶⁹³ el-A'râf 7/ 85, Hûd, 11/ 84-88.

⁶⁹⁴ el-İsrâ 17/35, el-En'âm, 6/152, el-Bakara, 2/279, er-Rahman, 55/7-9; el-İsrâ 17/ 29; el-Furkân 25/63, 67.

vermelerini farz kıldığı bir ibadettir.⁶⁹⁵ Kur'ân'da yirmi bir yerde geçen zekâtla ilgili âyetlerin sekiz tanesi Mekkî,⁶⁹⁶ diğerlerinin ise Medenî olduğu bilinmektedir.⁶⁹⁷ “Mallarında (yardım) talep eden ve (iffeti nedeniyle isteyemeyip) yoksun olanlarda bir hak vardır.”⁶⁹⁸ Mekke'de nazil olan bu âyetlerde zekâtın miktarı hakkında bir açıklama bulunmamaktadır. Zekâtın çerçevesini çizen ve kimlere verilmesi gerektiğini belirten âyetler ise Medine'de nazil olmuştur. Mekkî âyetler Kur'ân toplumunu eğitmeye ve zekâta alıştırmaya yöneliktir. Medenî âyetler ise zekâtın genel çerçevesi çizilmiş taşlar yerine yerleştirilmiştir. Zekâta kimi zaman sadaka denildiği görülmektedir.⁶⁹⁹ Seyyid Kutub, Zariyat Sûresi 19. ayeti şöyle yorumlar: “Takva ehli insanlar, istedikten sonra kendisine verilen dilenci ile, susup haya eden ve dolayısı ile de mahrum kalan yoksulun paylarını ayırırlar. İki tarafın payını da mallarında farz kılınan bir hak olarak telakki edip bu görevi gönüllü olarak yaparlar. Bu durum, sûrenin gönülleri ihtirasın esaretinden, cimriliğin yükünden ve rızıkla meşgul olmanın kötü akıbetinden korumak için rızık ve mülk konusunu ele almasına uygun düşmekte ve müttakilerin niteliklerini ve iyi davrananların tablolarını canlandırmaktadır.”⁷⁰⁰

Zekâtın Medine'de farz kılındığını ve bir müessese olarak kurumsal hale getirildiğini görüyoruz. Allah, birçok âyette namaz ile zekâtı birlikte zikretmektedir. Bu âyetlerde önce namaz ardından zekâta yer verilmesinin bir manası bulunur. Genellikle tefsirciler bu sıralamada bir değer sıralamasının olduğu ve bunların, namaz kılmanın zekât vermekten daha üstte olduğunu ifade ederler. Ancak bu durumun işaret ettiği bir başka tarafa da dikkatleri yöneltmek gerekir. Bu ibadetlerden ilki, yani namaz kılmak insanın maneviyatına, ikincisiyse maddî tarafına muhataptır. Yine ilk ibadet kişiyi gayb âlemine, yükselere bağlarken, ikinci ibadet o kişiyi yaşama, etrafına ve topluma eklemektedir. Böylelikle anılan iki ibadeti ifa

⁶⁹⁵ et-Tevbe 9/60.

⁶⁹⁶ el-A'râf 7/156-157; el-Mü'minûn 23/4; en-Neml 27/1-3; er-Rûm 30/38, 39; Lokmân 31/4; Fussilet 41/6-7

⁶⁹⁷ el-Bakara 2/43, 83,110, 177; en-Nisâ 4/ 77,162, el-Mâide 5/12, 55; et-Tevbe 9/ 5, 11, 18, 71, el-Kehf 18/ 81, Meryem 19/13, 31, 55, el-Enbiyâ 21/73, el-Hac 22/41,78, en-Nûr 24/37,56; el-Ahzâb 33/33; el-Mücâdele 58/13; el-Müzzemmil 73/20; el-Beyyine 98/ 5.

⁶⁹⁸ ez-Zariyat 51/19.

⁶⁹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 2/ 933.

⁷⁰⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 6/ 3377.

etmekle kişi, gayb âlemiyle müşahede âlemi arasında bir bağlantı oluşturmaktadır. İnsanı değerli ve yeryüzü halifesi yapan da aslında o kişinin bu tarafıdır.⁷⁰¹

3.2.4. Siyasi Özellikler

Kur'ân'ın inşâ ettiği toplumun özelliklerinden biri de siyasi özelliklerdir. Bu özellikler kısaca şöyle izah edilebilir:

a) *Velâyet*: “Velâyet”, sözlükte “yakın olmak, yakınlık, sevmek, yardım etmek, yönelmek, bir işin mesuliyeti kendi üzerinde olması” anlamlarındadır.⁷⁰² Aynı zamanda bir işi yüklenme, emirlik, riyaset, destek işini üstüne almak, yardımcı olmak, muhabbet ve sevgi göstermek, yakınlık hissetmek, hüküm altına alıp tasarrufunda olmak ve idare etmek manasında da kullanılır.

Kur'ân'da velâyet konusu beyan edilmiş, müminlerin velisinin ancak ve ancak Allah, Resûlü ve müminler olduğu belirtilmiştir.⁷⁰³ Bunların dışında veli edinenler apaçık bir sapıklık içerisindedir. Bu, Kur'ân toplumunun en önemli siyasi ilkelerinden biridir. Müminler kimi veli edindiklerini bilmelidirler. Özellikle Müslümanlardan görünüp özde düşmanları olan sistemleri, rejimleri ve yöneticileri iyi teşhis etmeli, Kur'ân ve sünnet çizgisine uymayanlarından uzak durmalıdır. Müminlerin, kimlerin velâyetine girebileceklerini Kur'ân ortaya koymaktadır.⁷⁰⁴

Hayat düsturu Kur'ân-ı Kerîm, bizleri birey olarak yaşama hazırladığı gibi, toplumu da inşâ ve ihya eder. Birçok kişinin zannettiği ve iddia ettiği üzere Kur'ân, sadece vicdanları inşâ etmez, sadece kişileri inşâ etmez. O, sosyal ve siyasal yaşama da müdahildir. Onun sosyal ve siyasal yaşama ilişkin de evrensel prensipleri bulunur. Kur'ân'ın saliklerine vaat ettiği dünya ve ahiret cennetine ulaşabilmek amacıyla Kur'ân'ın tüm bu alanlara ilişkin prensipleri bir bütünlük içinde yerine getirilmelidir. Üstelik Kur'ân, bu hususta muhtemel yanlış anlamalara dikkat çekmekte birçok âyetlerinde ikazlarda bulunur.⁷⁰⁵

⁷⁰¹ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2016), 242-244.

⁷⁰² Hacı Yûnus Apaydın, “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 42/ 15.

⁷⁰³ el-Mâide 5/55.

⁷⁰⁴ Âl-i İmrân 3/28; el-Mâide 5/51, 55, 78-79; el-A'râf 7/99; et-Tevbe 9/71.

⁷⁰⁵ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 146.

b) *Vahdet*: “Vahdet”, sözlükte, “bir ve tek olmak, tek kalmak, birlik, teklik, bütünlük” anlamlarında kullanılmaktadır.⁷⁰⁶ Kur’ân toplumunu vahdete davet eden Kur’ân, müminlerin Allah’ın bu büyük nimeti olan birlik ve beraberliğe sıkıca sarılmasını istemektedir.⁷⁰⁷ Müslümanların bir bünye benzeri bütünleşmesi ve aynı zamanda her çeşit aykırılıktan da uzaklaşmaları istenmektedir.⁷⁰⁸ Kur’ân toplumu, Allah’a, Peygamberine ve idarecilerine uyan topluluktur. Meselelerini, dertlerini, sorunlarını ve olumsuzluklarını Allah ile Peygamberine ulaştırarak çözümlerini İslâmî alan içinde ararlar.⁷⁰⁹

c) *Meşveret*: “Meşveret” lügatte, “görüş alışverişinde bulunma, danışma, danışan kişiye görüşünü iletip onu yönlendirme ve şura” anlamlarına gelir.⁷¹⁰ Allah (cc) Kur’ân toplumunun niteliklerini sayarken “*Onların işlemleri, içinde meşveret iledir*”⁷¹¹ ifadesiyle müminlerin bu latif davranışa malik olduklarını bildirir. Kur’ân toplumunun bu hoş özelliğini anlatan bu âyet, İslâmî toplumun doğmasında meşveret müessesesinin bütün taraflarını yaşama aktarılması zorunluluğu anlaşılmaktadır.⁷¹²

Allah (cc), Hz. Peygamber’in müminlerle istişarede bulunmasını,⁷¹³ müminlerin özelliklerini zikrederken de kendi aralarında meşverette bulduklarını bildirilir.⁷¹⁴ Âyette “*Rablerinin çağrısına icabet ederler ve namazlarını kılarlar*” ayetinin hemen ardından “*Onların işleri, aralarındaki şura iledir*” söylemiyle son hususu ortaya koyar.⁷¹⁵

d) *Cihad, direniş ve şehadet kültürü*: Cihad, direniş ve şahadet kültürü Kur’ân toplumunda iç ya da dış düşmanların riski hissedildiğinde hemen girişimde bulunulur. Kur’ân toplumu düşmanlarını yeterince tanımalıdır. Cihadın kime karşı

⁷⁰⁶ Ali Durusoy, “Vahdet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 42/ 430.

⁷⁰⁷ Âl-i İmrân 3/103.

⁷⁰⁸ Âl-i İmrân 3/105.

⁷⁰⁹ en-Nisâ 4/59.

⁷¹⁰ Talip Türcan, “Şûra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 39/ 230.

⁷¹¹ eş-Şûrâ 42/38.

⁷¹² el-Bakara 2/30,32.

⁷¹³ Âl-i İmrân 3/159.

⁷¹⁴ eş-Şûrâ 42/38.

⁷¹⁵ eş-Şûrâ 42/ 38; Hüseyin Yıldız, *Kur'an Toplumunun Özellikleri*, 185-192.

verilmesi gerektiğini bilmelidir. Âyetlerde bu düşmanlar Allah'a düşman olanlar, müminlere düşman olanlar veya sizin düşman olanlarınız biçiminde ifade edilir.⁷¹⁶

Kur'ân toplumuna yapılan hücumlara ne şekilde bir cevabın verileceği de Kur'ân-ı Kerîm'de net olarak ortaya koyulmaktadır. Hücum hangi türde ise o biçimde cevap ile karşılık verilmesi istenmektedir. Mesela kültürel saldırı ve hücumsa kültürel bir tarzda tepki verilmelidir. Batı kültürüne Allah Teâlâ'nın "*Kâfirlere boyun eğme ve tüm kuvvetini kullanıp o kâfirlere karşı Kur'ân ile mücadelede bulun*"⁷¹⁷ fermanı ile "dur" denilip kültürel savunmada bulunulmalıdır. Kur'ân-ı Kerim, peygamberlerin savunmalarında kültürel cihadı ön plana çıkarıp tevhid kültürünün artırılmasına çalıştıklarını bildirir.⁷¹⁸

Kur'ân toplumu bireylerinin ulaştığı en yüksek merteye şahadettir. Allah'ın istediği, arzu ettiği ve övdüğü hususlardan biri de şahadettir.⁷¹⁹ Bu yürüyüşte zafer ve şahadet iki büyük sermaye ve güzelliştir. Müslüman'ın erişeceği sonuç da ikisinin birisi olacaktır. İkisi de hayır ile sonuçtur ve bireyin önüne iyilikleri açan kapısıdır.⁷²⁰ Kur'ân toplumunun en önemli özelliği şahadeti istemektir. Ölümü öldüren silah budur.

e)Özgürlük: Özgürlüğe büyük önem veren Kur'ân bu konuyu birçok âyette dile getirmektedir.⁷²¹ Kur'ân, özgürlüğü değişik tarzlarda nakletmektedir. Allah Teâlâ birçok âyette hürriyete ilişkin bizi bilgilendirmektedir. Firavun zulmünde olan, köle haline getirilen ve tüm hakları kendilerinden alınan İsrailoğullarına Allah Teâlâ: "*Hani Mûsâ kavmine, "Allah'ın size olan nimetlerini anın. Hani Mûsâ sizi, Firavununun ailesinden kurtarmıştı. Onlar sizleri işkencenin en şiddetine maruz bırakıyorlar, çocuklarınızı öldürüp kadınlarınızı sağ tutuyorlardı. İşte burada sizlere Rabbinizden büyük bir sınav bulunur"* demişti."⁷²² Firavun zulmü anlatılırken, hürriyetin genel yasası belirtilir. "*Biz ise, istiyorduk ki dünya üzerinde ezilmekte olan kişilere lütuf verelim, onları liderler yapalım ve onları varisler kılalım.*"⁷²³

⁷¹⁶ el-Mâide 5/82; el-A'raf 7/129; el-Enfâl 8/60.

⁷¹⁷ el-Furkân 25/52.

⁷¹⁸ el-Ahzâb 33/39; el-A'raf 7/62,93.

⁷¹⁹ et-Tevbe 9/52.

⁷²⁰ Âl-i İmrân 3/169-173.

⁷²¹ el-Bakara 2/ 178; Âl-i İmrân 3/ 35; en-Nisâ 4/ 24, 25, 92; el-Maide 5/5, 89; el-Mücâdele 58/ 3; el-Beled 90/ 13.

⁷²² İbrâhîm 14/6.

⁷²³ el-Kasas 28/5.

Kur'ân toplumu Allah'ın verdiği fırsatları değerlendirip gerekli bedeller ödeyip özgürlüğü elde ederler.⁷²⁴

f) *Eşitlik*: İnsanoğlu fitratı gereği adalet ve eşitlik kavramlarını kabullenip, zulmü ve eşitsizlik durumlarını ret eder. Eşitsizlik karşısı eşitlik Kur'ân toplumunun en önemli özelliklerindedir. Toplumlari, dilleri, topluma ilişkin özellikleri, yoksul, varlıklı; kadın, erkek; doğulu, batılı gibi özelliklerle bütün insanlar toplumsal, politik, iktisadî ve kültürel yönden bireysel veya sosyal olanaklardan yararlanmada da eşit durumdadır. Bu gerçek Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle izah edilmektedir. “Ey insanlar! Kuşku yok ki, biz sizleri bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirilerinizi bilmeniz için sizleri boy ve kabilelere böldük. Allah indinde en kıymetli olanınız, Allah'a muhalif olmaktan en çok uzak duranızdır. Kuşkusuz Allah hakkı ile bilen, hakkı ile haberi olandır.”⁷²⁵ İnsanların yaratılışta da eşit oldukları Kur'ân'da defalarca zikredilir.⁷²⁶ Kur'ân konuyu açıklıkla zikredip bu alanda son noktayı koyar. “Ey insanlar! Sizleri bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden pek çok erkek ve kadın yayan Rabbinize karşı gelmekten korunun. Kendisi namuna birbirinizden istekte bulunduğunuz Allah'a muhalif olmaktan ve hısımlık bağlarını koparmaktan kaçının. Kuşkusuz Allah üstünüzde bir gözetleyicidir.”⁷²⁷ Yaratılış şekli itibariyle Hz. Peygamber'in de başka kişiler gibi olduğu ifade edilir. “De ki ben sadece sizlerin gibi bir insanım”⁷²⁸ Keramet ve fazilet açısından insanların aynı olduğu ileri sürülmektedir.⁷²⁹

Netice itibariyle, Kur'ân'ın sosyal ve siyasal yaşama ilişkin söyleyeceği birçok şey bulunur. İnsanlık Kur'ân'ın bu söylemlerini bütün olarak alıp uygularsa dünyası da cennete döner, ahirette de cenneti hak eder. Kur'ân'ın sosyal ve siyasal söylemleri de madde-mana, dünya-ahiret bütünlüğü içindedir. Onun bu alandaki en esas prensibi adalet, en büyük hedefiyse fertlerin mutlu olmalarıdır. Yine onun prensiplerine göre liyakat sahibi fertler işbaşına gelir ve onlar da idari işlerini istişareyle yürütürler.⁷³⁰

⁷²⁴ el-A'râf 7/157; Hüseyin Yıldız, *Kur'an Toplumunun Özellikleri*, 240-256.

⁷²⁵ el-Hucurât 49/13.

⁷²⁶ Sâd 38/71-72; en-Necm 53/45; el-Mürselât 77/20-23; Abese 80/18.

⁷²⁷ en-Nisâ 4/1.

⁷²⁸ el-Kehf 18/110.

⁷²⁹ el-İsrâ 17/70.

⁷³⁰ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 152.

3.3. Kur'ân'ın İnşâ Ettiği Toplum İle Cahiliye Toplumunun Mukayesesi

Çalışmamızın bu bölümünde Kur'ân toplumu ile cahiliye toplumu arasında inanç, ibadet, aile, ekonomi, hukuki uygulamalar, yiyecek ve içecekler yönünden mukayese yapılacaktır.

3.3.1. İnanç Yönünden

Kur'ân'ın inşâ ettiği toplum ile câhiliye toplumu arasında yapılacak olan mukayesede öncelikli olarak inanç açısından mukayesenin yapılmasının uygun olacağı değerlendirilmiştir. Öncelikle Allah inancı konusunda değerlendirme yapılacaktır. Câhiliye Arap toplumlarının Allah'a inandıklarını Kur'ân'daki âyetlerden net olarak görülmektedir.⁷³¹ O dönemdeki Arap toplumları, Allah'ın mevcudiyetini kabul ediyor ama Allah'a müdahalesi kısıtlı bir mevcut olarak düşünüyorlardı. Onlar, Allah'ı, yeryüzündeki birçok şeyin yaratıcısı, mühim bir şey için O'na yemin edilen,⁷³² güç hallerde olduğunda O'ndan yardım talep edilen, dinin yalnızca O'na özgü olduğu varlık⁷³³ ve Kâbe'nin Rabbi⁷³⁴ kabul ederlerdi. Âyette de belirtildiği üzere Allah'ı, Kâbe'nin maliki (Rabbu'l-Kâbe), evin maliki (Rabbu'l-Beyt) ve Mekke'nin maliki (Rabbu Mekke) olarak kabul ederler ve bu ifadelerden de en fazla Rabbu Mekke kavramını kullanırlardı. Üstelik bu kavram, yalnızca Mekke'de değil Mekke'ye yakın çevrelerde de kullanılırdı.⁷³⁵

Câhiliye döneminde yaşayan Araplar arasında, Allah Teâlâ ve diğer tanrılar arasında hiyerarşik bir düzen mevcuttu. Bu düzende Allah, hiyerarşinin en tepe yerindeydi. Hiyerarşinin en üstünde olan Allah, rutin yaşamla alakalı hususlarda rahatsız edilmez, onun yerine hiyerarşinin en altında olduğu zannettikleri öteki tanrılara başvururlar idi. O dönemdeki Arap toplumları bu tür bir görüşe götürense tanrıların, Allah indinde şefaet yetkisinin olduğuna dair inancıydı.⁷³⁶ Ayrıca anılan dönemdeki insanlar Allah'ı kral gibi düşünüyorlardı. Zira krala varmakta araya farklı kimseler konulduğu gibi Allah'a erişmekte de Allah ile kendileri arasına bu çeşit tanrıların bulunması gerektiği yönündeki inançlarıydı. Böylelikle tanrılara iyi davranışta bulunurlarsa o sayede Allah indinde üst bir dereceye çıkabilirdi. Hac

⁷³¹ ez-Zümer 39/38; ez-Zuhruf 43/9; el-Ankebût 29/61; Lokmân 31/25.

⁷³² el-Mâide 5/ 53; el-En'âm 6/109, en-Nahl 16/38, el-Fâtır 35/42.

⁷³³ Lokmân 31/32.

⁷³⁴ Kureyş 106/3-4.

⁷³⁵ Izutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, 132.

⁷³⁶ Yûnus 10/18.

dönemlerinde “Lebbeyk, Allahümme lebbeyk” biçiminde telbiye getirmeleri o andaki hiyerarşide Allah’ın ayrıcalıklı durumunu göstermesi yönünden önemliydi. Ancak Kâbe’yi tavaf anında “Lebbeyke lâ şerîke leke. Sadece bir şerîk hariç, o senin şerîkindir, sen ona da onun sahip olduklarına da sahipsin” diye telbiye getirirlerdi.⁷³⁷ Bu bilgiler, Arap toplumların Allah’ı yüce olarak kabullendiklerini, erişilmesi güç olan Allah’a yakınlaşmada aracı tanrılara gitmek sûretiyle şirke uğradıklarını göstermektedir.

Câhiliye dönemindeki Araplarda Allah inancı olmasına rağmen birtakım âyetlerde de onların, Allah’ı yani Rahman’ı inkâr ettiği net olarak ifade edilmektedir.⁷³⁸

Araplar, gündelik hayatlarında Allah’ı pasif bir pozisyona getirirken güç bir durumla karşılaştıklarında öteki tanrılarını yana bırakarak Allah’ı yeniden aktif duruma getirme gayretine giriyorlardı. Bu durumda yakarış ve yardım isteme yerini yalnızca Allah’a özgü kılmaktaydılar.⁷³⁹ Kur’ân’da bu halin, yalnızca Arap toplumlarına özgü bir nitelik olmadığını genelde tüm insanların zorda kaldıklarında Allah’ı daha çok anımsayarak O’ndan yardım diledikleri bildirilmektedir.⁷⁴⁰ Ancak Araplar Allah’ın varlığını kabullenmelerine karşın O’na ortaklar koşuyorlardı, yani Allah’la beraber yardımcı tanrılar da kabul ediyorlardı.⁷⁴¹ Kur’ân Mekkeliler’in, Allah ve kendi taptıkları putlar adına kurban kestiklerini ve bu kurbanlarını hiyerarşik inanç sistemlerine uygun olarak Allah ile putları arasında bölüştürdüklerini de ifade eder.⁷⁴²

İslâm’a göre Allah inancına baktığımız zaman şu hususlar göze çarpmaktadır: Kur’ân’a göre, insan, fitratı gereği inanma gereksinimi içindeki bir varlıktır. Bu ihtiyacın doyurulması, insanın varlık şartlarının başında gelir. Böyle bir ihtiyaç, insanın kendi sorumluluğunu, sınırlılığını, dolayısıyla bağımlılığını idrak etmesinden ve düşüncesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁴³

⁷³⁷ Müslim, “Hac”, 22.

⁷³⁸ er-Râ’d 13/5, 30.

⁷³⁹ el-En’âm 6/40-41; el-Ankebût 29/ 65; Lokmân 31/32.

⁷⁴⁰ Yûnus 10/12; ez-Zümer 39/8,49.

⁷⁴¹ el-Bakara 2/165; Yûsuf 12/106.

⁷⁴² el-En’âm 6/136.

⁷⁴³ Fâtır 23/15.

Kur'ân, Allah'ın varlığıyla ilgili âyetlerde ispat metodu kullanmaz. Allah-insan ilişkisinden söz ederken genellikle “bilgiden değil, gayba imandan” bahseder. O'nun var olup-olmadığı konusunda insan karar verirken zorunluluk ilkesine göre değil kendi iradesiyle karar verir. Bu nedenle tarihte hep olduğu gibi Allah'a inananlar olduğu gibi inanmayanlar da vardır. Aslında Allah'ın kendisini direk varlığıyla insana sunmaması, insana kendisi tarafından verilen iradenin garantisidir. Çünkü eğer her şeyin yaratıcısı olan, her şeye gücü yeten varlık olarak kendisini insana bilgi objesi olarak sunsaydı, insan mutlak itaate zorlanmış olacağından, bu dünyanın da cennet ve cehennem de anlamı olmayacaktı. Ancak bu söylediklerimizden Allah'ın var olmadığı sonucu da çıkarılamaz. Kur'ân, Allah'ı anlatırken insanlar arasında kullanılan ve bilinen kavramları kullanır.⁷⁴⁴

Hız. Peygamber, İslâm'ı davete başlaması ile Arap toplumlarına o zamana kadar hiç duymadığı yüce bir varlığın adından ve niteliklerinden söz etmiş değildir. Aslında müşrikler İslâm'a Allah'ın varlığına inanan kimseler olarak karşı olup, bu muhaliflikleri ile de tevhid inancını yok etmeye gayret ederler.⁷⁴⁵ Allah, Kur'ân'da ortak koşanların, taptıkları nesnelere ilahlık konumunda olmadıklarının farkına varmalarına rağmen yanlış daldıklarından ve atalarının yoluna saplantı derecesinde bağımlı hale geldikleri için gerçeği görmeye yanaşmadıklarını ifade eder.⁷⁴⁶ Onlar Allah'la birlikte onun haricinde put ve eşlere tapmışlardır. Oysaki onlar, Allah'ın yarattığı, yetiştirilmişleri ve yapılmışlarıdır. Hiçbir şeye malik olmayıp ne fayda ne de zarar verebilir, kendilerine tapınanlara yardım edemezler. Tersine onlar cansız, hareketsiz, işitemez, göremezlerdi. Onlara tapınanlar; gözleri, kulakları, güçleri ve kuvvetleriyle onlara göre mükemmeldir.⁷⁴⁷

Kur'ân, Araplardaki aracı tanrılar ile yüce tanrı anlayışı yerine, âlemi yoktan var eden, eşi ve benzeri olmayan, insanlara doğruyu ve yanlış gösteren (peygamberler ve onlara ilettiği vahiy yoluyla) Allah fikrini getirmiştir. Bu aynı zamanda, insanda ve evrende, bir düzen ve amaç fikri uyandırmaktadır.

Câhiliye toplumu ile Kur'ân toplumunda Allah inancı konusundaki değerlendirmemizden sonra aynı minval üzere peygamber inancını değerlendirmek

⁷⁴⁴ et-Tîn 95/8; el-Mü'minûn 23/14.

⁷⁴⁵ ez-Zümer 39/3; el-Bakara 2/168; el-Enbiyâ 21/22.

⁷⁴⁶ el-Enbiyâ 21/62-67.

⁷⁴⁷ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, 7/ 3193.

istiyoruz. Yahudi ve Hristiyan geleneğinin etkileri, Araplar'da bir Mesih beklentisi şeklinde kendisini göstermiştir. Yahudiler, peygamberleri olan Hz. Mûsâ'yı, Hristiyanlar da peygamberleri olan Hz. Îsâ'yı kabul etmedikleri halde, kendilerinden bir peygamber eğer gelirse ona uyacaklarını iddia ediyorlardı.⁷⁴⁸

Câhiliye Arapları kendilerine gelecek peygamberin kendi kültürel motiflerini taşımalarını istiyorlardı. Kur'ân, Araplar'ın bahanelerini bertaraf ederek inanmayanların kendi kibirlerinden ve atalarının dinine bağlılıktan inanmadıklarını ifade etmiştir.⁷⁴⁹ Araplar bir peygamber beklentisi içindeydiler ancak bekledikleri peygamberi insandan farklı bir varlık (melek) olarak tasavvur ediyorlardı.⁷⁵⁰ Vahyin insana değil, bir meleğe indirilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.⁷⁵¹ Melek beklentisinin sadece Mekke müşriklerine ait olmadığını, daha önce gönderilen peygamberlere de bu şekilde karşı çıktığını Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁷⁵² Ayrıca onlar eğer bir insan peygamber olarak gelecekse bunun mevki sahibi ve zengin olan birisinin olması gerektiğini düşünüyorlardı.⁷⁵³

Kur'ân'dan anladığımıza göre müşriklerin ferdi hayattaki konumunu ve değer ölçüsünü belirleyen husus zenginlik ya da bulunduğu makam oluşturur. Bu nedenle kendilerini, yetim olarak büyüyen ve onlardan daha az mal sahibi olan Hz. Peygamber'in peygamberliğine yanaşmamışlardır. Çünkü onlar zenginliklerinden ve buldukları konumlarından ötürü, kendilerini vahye daha layık görüyorlardı. Yine Araplar'ın, peygamberin söylediklerini vahiy olarak algılamadıklarını onu daha çok başkalarından öğrendiği diğer milletlerle ilgili masallar olarak algıladıklarını Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁷⁵⁴

İslâm'a göre Peygamber inancına baktığımız zaman şu hususlar göze çarpmaktadır: Allah tarih boyunca her bir kavme peygamber göndermek suretiyle onlara sürekli telkinlerde bulunmuştur. Kur'ân'ın peygamberler ile ilgili âyetlere baktığımızda, peygamber gönderilmesinin sebebinin insanların doğruyu bulma hususunda, ahlâkî yetersizlik ve irade zayıflığı olduğunu görmekteyiz. İnsanoglu her

⁷⁴⁸ Fâtır 35/42.

⁷⁴⁹ Fussilet 41/44; eş-Şu'arâ 26/198-199.

⁷⁵⁰ el-Îsrâ 17/94.

⁷⁵¹ el-Furkân 25/7.

⁷⁵² el-Mü'minûn 23/24-25.

⁷⁵³ ez-Zuhruf 43/31.

⁷⁵⁴ el-Furkân 25/4; el-Enfâl 8/31.

zaman kolay olanı ve hoşuna gideni tercih etmeye meyyal olduğunu bilmekteyiz. Doğruları bulmak ve neticesinde iyi olmak bize bazı yükümlülükler getirmektedir. Bunların başında, bireyin bilgi vasıtalarının etkin kullanılması ve tercihini bu istikamette yapması gerekmektedir. İşte peygamberler Allah'ın desteklediği vahiy ile insanların bu zorlukları aşmasına yardımcı olmuşlardır.⁷⁵⁵

Kur'ân, peygamberlerin insanları doğruya sevk etmek ve yanlıştan sakındırmak için gönderildiklerini ifade etmektedir.⁷⁵⁶ Ayrıca gönderilen her peygambere, gönderildikleri milletin diliyle vahiy indirildiğini ifade etmektedir.⁷⁵⁷ Gönderilen her peygamberin mesajının evrensel olduğunu ve bütün milletlere peygamber gönderildiğini de yine Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁷⁵⁸

Mekkelilerin peygamber melek olmalıydı eleştirisine karşılık, Kur'ân, yeryüzünde yaşayanların insan olması hasebiyle, onlara gönderilecek elçinin de aynı özellikleri taşıması gerektiğini vurgular. Çünkü peygamber Allah'tan aldığı emirleri ilk başta kendisi uygular ve daha sonra insanlara açıklar.⁷⁵⁹

Peygamberlerin Allah'ın bildirdikleri dışında gaybtan haber veremeyeceklerini de Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁷⁶⁰ Yani peygamber Allah'ın emir ve yasaklarının uygulanabilir olduğunu kendi şahsında insanlara gösterir. Bu şekilde insanlar bu emir ve yasakların insan açısından uygulanamaz olduğunu iddia edemeyeceklerdir; çünkü peygamber de bir insandır- hem de bu şekilde- emirlerin nasıl uygulanacağını bilemiyorduk diyemeyeceklerini Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁷⁶¹

Peygamberler Allah'tan aldıkları vahyi insanlara iletmelerinin yanında onların medenîleşmesini ve kültürel olarak ilerlemesine de katkıda bulunurlar. Hz. Davud'un kendi kavmine demiri işleme sanatını öğretmesi bu kabildendir.⁷⁶²

Allah'ın yarattıklarından her gruba, birbirilerini davet etsin hem konuşma hem de soru sorma konularında birbirilerinden yararlanmaları olanaklı olsun diye kendilerinden peygamberler göndermesi, Allah'ın yarattıklarına rahmetindedir.⁷⁶³

⁷⁵⁵ Ömer Özsoy - İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an* (Ankara: Fecr Yayınları, 2003), 196.

⁷⁵⁶ el-Bakara 2/213.

⁷⁵⁷ İbrâhîm 14/4.

⁷⁵⁸ en-Nahl 16/36.

⁷⁵⁹ el-İsrâ 17/95.

⁷⁶⁰ el-Cin 72/26-27.

⁷⁶¹ el-Ahkâf 46/9.

⁷⁶² Sebe' 34/10-11.

⁷⁶³ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, 7/ 2576.

Câhiliye toplumu ile Kur'ân toplumunda Peygamber inancı konusundaki değerlendirmemizden sonra aynı minval üzere ahiret inancını değerlendirmek istiyoruz.

Araplar genelde ahiret inancına sahip değillerdi. Onlar, bu dünyada yaptıklarıyla kalacaklarına inanıyorlardı. Aynı zamanda kendilerini diriltten ve öldürenin zaman (dehr) olduğu inancını benimsiyorlardı.⁷⁶⁴ Seyyid Kutub bu tür düşüncede olanlar için şöyle bir yorum getirmektedir: “Onlara göre hayat, bu dünyada gözlerinin gördükleridir. Düşüncelerine bakılırsa ölüm onlara ulaşmıyor, sadece günler geçiyor, zaman dürülüyor. Onları öldüren zamandır. Şüphesiz bu yüzeysel bir görüştür. Mademki, hayatlarına son veren zamandır, peki bu hayat nereden geldi? Geldikten sonra kim alıp, götürüyor hayatlarını? Halbuki yaşlılar ve çocuklar da ölüyor, hastalar ve sağlıklılar da ölüyor, zayıflar ve kuvvetliler de ölüyor. Öyleyse konuyu dikkatlice eşeleyen, sebeplerin gerçek mahiyetini bilmek, kavramak isteyen biri açısından ölümü zaman olgusu ile açıklamak mümkün değildir.”⁷⁶⁵

Araplar câhiliye devirlerinde ve câhiliyetleri sebebiyle dünya hayatının ötesinde farklı bir yaşamın, bu âlemden başka bir âlemin olduğu inancından uzaktılar. Birey meziyetinin şu göz ile bakılan kaynak ötesindeki ebediyete ulaştığını ve hudutsuz ufuklarına aldığını da bilmiyorlardı. Hayvanî fikir ve duygulara denk olan bu fikir ve duygularıyla; çağımız aydınlarının ısrarlı bir şekilde adlandırdıkları şu “sözüm ona okumuş aydınlar” yeni câhiliyet döneminin onlar tam bir örneğiydiler.⁷⁶⁶

Müşrikler Allah'ı inkâr etmemekle birlikte ahiret hayatına inanmazlar. Onlara göre öldükten ve kemikler çürüyüp toprağa karışarak yok olduktan sonra bir kısım insanın kemiklerinin tekrar bir araya getirilerek diriltilmesi imkânsız bir şeydir. O nedenle onlar için yaşanması gereken tek hayat vardır ve o da dünya hayatıdır. Yeniden dirilişi inkâr ettiklerini Kur'ân'dan öğreniyoruz.⁷⁶⁷

Kur'ân'ın inşâ ettiği toplum açısından ahiret inancının değerlendirilmesi ise şöyledir: Ahiret yaşamı, Allah Teâlâ'nın adaleti icabı ve bireyin tecrübesinin gerekli neticesidir. Gayesiz ve neticesiz bir tecrübe manasız olur. Kur'ân-ı Kerîm'de

⁷⁶⁴ el-Câsiye 45/24.

⁷⁶⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 5/ 3232.

⁷⁶⁶ İbn Kesir, *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri*, 2602.

⁷⁶⁷ el-En'âm 6/29; ed-Duhân 44/35.

devamlı olarak, insanın, küfrü ve imanı, salih ameli ve günahının, cehennem ya da cennetle karşılık göreceği işaret edilerek, dünyada yapacağı seçim ve davranışlara etki etmeye uğraşmaktadır. Üstelik pek çok âyet içinde peygamberlerin yegâne vazifeleri fena amellere karşılık olarak cehennem ile ikaz etme ve güzel amellere karşı ise cennet ile müjdeleme- inzar ve tebşir- olarak ifade edilmektedir.⁷⁶⁸

Araplar'ın ahiret inancına sahip olmadıklarını Kur'an'dan öğreniyoruz.⁷⁶⁹ Âyet, Araplar'ın bu inançlarının doğru olmadığını ve sadece bir zanna dayandığını ifade eder. Yani Kur'an, inanmanın bilgi temeline dayanması gerektiğini belirttikten sonra, körü körüne bağlanmayı da eleştirmektedir.⁷⁷⁰

Ahiret, ötede olan yani burada olmayan anlamındadır. Kur'an sık sık insana, ahiret için bir şeyler hazırlamasını emreder. Kur'an müşrik Araplar'ın yaşamı sadece bu dünya hayatından ibaret saymalarına karşılık, insanın bu dünyada yapıp ettiklerinin hesaba çekileceği ve ona göre mükâfat ya da cezalandırılacağı günden bahsetmektedir.⁷⁷¹

Kur'an, dünya hayatının gelip geçici olduğunu ve bu gelip geçiciliğe aldananların, Allah'ı ve ahireti unuttuklarından dalalette olduklarını belirtir. Yine ahiret, gelip geçici olan dünyanın tamamlayıcısı, insana içgüdülerinden kurtulma ve daha yüksek değerleri göz önünde bulundurarak bu dünyada yüksek gayeye uygun ahlâkî bir toplum oluşturmanın gereği olarak sunulur. Kur'an, câhiliye Araplar'ını eleştirirken bu yüksek gayeyi göz önünde bulundurmadıkları için eleştirir.⁷⁷² Onların dünyaya daldıklarını ancak ahirete inanmadıklarından yüksek gayeye matuf davranışlar sergilemediklerini bu yüzden ziyanda oldukları ifade edilmiştir.

Kur'an bütün eylemlerin değerlendirileceği bir gün, bir son günün geleceğini ve dünyada yapılanlarla yüz yüze kalınacağını belirttikten sonra herkesin kendisine verilecek cezayı zorunlu olarak kabul edeceğini belirtir. Kur'an-ı Kerim bu nedenle ahireti hesaba katanlarla, inanmayanların davranışlarının sonuçlarını tasvir etmektedir.⁷⁷³ Sonuçta kazananların Allah'a ve ahirete inananların olduğunu "*Sonuç*

⁷⁶⁸ Özsoy - Güler, *Konularına Göre Kur'an*, 243.

⁷⁶⁹ el-Câsiye 45/24.

⁷⁷⁰ el-Kıyâmet 75/20-21.

⁷⁷¹ el-A'lâ 87/16-17.

⁷⁷² er-Rûm 30/7; el-Kehf 18/103-104.

⁷⁷³ İbrâhîm 14/18; Nûr 24/39.

*Allah'a karşı gelmekten sakınanlarıdır.*⁷⁷⁴ ayetiyle dile getirir. Bu da bize ahiret inancının takvanın hayata yansması olduğunu gösterir.

Allah'ın vekili olarak dünyanın idare edilmesi yetkisini O'ndan alan, Allah'ın gücünün bir yansıması olan güçlerini O'nun iradesine uygun bir şekilde kullanmak zorunda olan Müslüman, bu dünyada var olanları küçük görmeye ve onları görmezden gelmeye özendirilmez. Bu dünyada yaşanan hayat, öteki dünyaya bir sıçrama tahtasıdır. Son saat, mahşer ve kıyamet gününü takiben gelecek öteki dünya daimî olacaktır. Orada iyiler ödüllendirilecek ve mutlak olana karşı olanlar cezalandırılacaktır.⁷⁷⁵

3.3.2. İbadetler Yönünden

Kur'an'ın inşâ ettiği toplum ile câhiliye toplumu arasında inanç açısından mukayeseden sonra ibadet açısından mukayese yapılacaktır. Kur'an insanın akıl ve sorumluluk sahibi olduğunu bu nedenle diğer varlıklardan üstün olduğunu, diğerlerine verilmeyen nimetlerin Allah tarafından insana verildiğini ifade eder.⁷⁷⁶ Aynı zamanda, insanın ferdiyetini önemle belirttikten sonra insanın, Allah tarafından seçilen en iyi yaratık olduğunu da ifade eder.⁷⁷⁷ İnsanın yaratılış gayesini ve Allah'ın verdikleri türlü nimetlere karşılık, insanın başıboş bırakılmayacağı da Kur'an'da ifade edilir.⁷⁷⁸

İbadet kişilerde dînî bir atmosfer oluşturur. Bu atmosferin defalarca yaşanması ile dînî bilinç bireyde kökleşir. Benimsenen inancın fertte yapılanması, sürekli tekrarlanan ibadetlerle gerçekleşir. İbadet Allah'a bağlılığını, samimiyet ve şükran duygularıyla O'na yönelişini simgeler. İbadetler, ferdin iç dünyasında gerçekleşen inancın dışa dönük sonucudur. Çünkü ibadetlerle hem kişinin inancıyla tutarlılığı hem kendisini disipline etmesi hem de çevresine karşı duyarlılığını gösterir. Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. Çünkü O Sameddir.⁷⁷⁹ İbadetlerle hedeflenen kişinin bu dünyadayken üstün hedeflere yönelmesini sağlama (ahsen-i takvim) hedeflenir. İbadet belirli biçimsel hareketleri sergilemekten ibaret değildir. İbadet Allah'la kurulan içten diyalogun, toplumsal ve ahlâkî boyuta uzantısıdır. Bu

⁷⁷⁴ el-A'râf 7/128.

⁷⁷⁵ Hakan Yurdakul, *Birlik Medeniyetinin Kökleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 21-22.

⁷⁷⁶ el-İsrâ 17/70.

⁷⁷⁷ Tâhâ 29/122.

⁷⁷⁸ ez-Zâriyât 51/56.

⁷⁷⁹ el-İhlâs 112/2.

nedenle Kur'ân ibadeti biçimsel hareketlerden sayan ve Allah'la kurulan diyalogun toplumsal-ahlâkî boyuta uzantısını sağlayamayan bireyleri eleştirmektedir.⁷⁸⁰

Allah'a, ahirete, meleklerle, peygamberlere, kitaplara inanan, Allah rızası için mal mülkünü muhtaçlara dağıtan, namaz kılan, sözüne sadık kalan, sıkıntılara sabreden, adil olan ve Rabbine karşı sorumluluğunun bilincinde olanlar Kur'ân'da dindar olarak isimlendirilmektedir.⁷⁸¹

Sosyal bütünleşmede ibadetlerin rolü yadsınamaz. Özellikle toplu ibadetlerde, ibadetler aracılığıyla bir araya gelen bireyler aynı gaye ve idealleri paylaşarak bireysel benliklerden, kolektif benliğe geçiş yaparlar. Bu yönüyle ibadetler sınıflar arası tabakalaşmalardan doğan eşitsizlikleri de asgariye indirir. İslâm açısından baktığımızda zekât ibadeti zengin ile fakir arasındaki dengesizliği gidermeye yöneliktir. Aynı şekilde cemaatle kılınan namazlarda ve hac esnasında bir araya gelen farklı dil, farklı ırk, farklı renk, farklı ekonomik statülere sahip bireyler arasında düşmanlık yerine dayanışma olgusu gelişir.

İbadetler kişinin kendisini denetleme mekanizmalarıdır. Bu yönüyle ibadetler ahlâkî bir birey oluşturarak, ahlâk ilkelerine uygun davranışların sergilenmesini sağlar. Aslında ibadetler bireyin, Allah'ı görüyormuşçasına (ihsan) hareket etmesini sağlayan araçlardır. İbadetler, dinin emir ve yasaklarının ete kemiğe bürünmüş şekli olan peygamber örnek alınarak yerine getirilir. Kelime-i şهادet insanın asla bütünüyle vakıf olamayacağı metafizik anlamları da vardır, ancak bununla birlikte insana en önemli türden bir kesinlik de getirmektedir: Yani ilahî mutlakın peygamberi mesaj vasıtasıyla insanlar için erişilebilir kıldığı türden bir kesinliktir. Allah'a uymak ve itaat etmek için, Allah'ın Resûlünün işaret ettiği yolu izlemekten daha iyi bir yol yoktur.⁷⁸²

İbadetler açısından mukayese incelemesi hac ve kurban ibadeti örnek olarak verilerek değerlendirilecektir:

Câhiliye açısından Hac: Câhiliye döneminde Hz. İbrahim tarafından insanların güvende olacakları ve güven içinde ziyaret edecekleri kutsal bir mekân olarak yapılan Kâbe'nin ziyaret edilme uygulamasını görmekteyiz.

⁷⁸⁰ el-Maûn, 107/4-7.

⁷⁸¹ el-Bakara, 2/177.

⁷⁸² Hakan Yurdakul, *Birlik Medeniyeet-Tînin Kökleri*, 14.

Hız. Peygamber, Kâbe’de namaz için gittiğinde müşrikler onu rahatsız etmek ve engellemek amacıyla el çırparak alkış tuttıkları ve ıslık çaldıkları, parmaklarını birbirine geçirerek Kâbe’yi çıplak (erkek-kadın) olarak tavaf ettikleri rivâyet edilir. Konu âyette de izah edilmektedir.⁷⁸³

Araplar hac vazifesini Arafat’tan başlatırlar. Arafat sonrasını yürümekle Müzdelife’ye ulaşırlardı. Medineliler’in bir kısmı, Menat putuna telbiye edip ihrama girerken, bir kısmı da deniz yönünde olan Naile ve İsaf isimli putlara ihrama girerlerdi. İhramdan çıkmak için tıraş olduklarını, bir kısmının Safa ve Merve arasında say’ ettikten sonra tıraş olduklarını, Evs ve Hazrecliler’in ise tavafı bitirdikten sonra Menat putunun yanına gelip burada tıraş oldukları, tıraş olmaksızın haccın tamamlanamayacağını kabul ediyorlardı. Kâbe’nin Mekkeliler’in sattıkları özel bir ihram elbisesiyle tavaf ettiklerini, bu elbiseden alamayanların çıplak tavaf yaptıkları rivâyet edilir.⁷⁸⁴

Câhiliye dönemindeki insanlar sevap kazandıkları düşüncesiyle kestikleri kurbanların kanlarını Kâbe duvarlarına sürerlerdi. Kureyş kabilesi kendi arzularına göre hac merasimlerini ortaya koyuyordu. Haccın toplu ibadet yeri olan Arafat’a gitmiyorlardı. Bütün Arap kabileleri Arafat’a gittikleri halde “biz harem sınırının dışına çıkamayız, bu bizim sülalemize hakaret olacağı için sadece Müzdelife’ye kadar gider, orada bekleriz” diyorlardı. Kureyş dışındaki Araplar, Arafat’ta toplanıyor ve oradan hareket ederek Müzdelife ve Mina’ya geliyorlardı.⁷⁸⁵

Mekke İslâm’dan önce de hürmet gösterilen bir yer olup burası için haram tabiri kullanılırdı. Aynı isim İslâmî dönemde de devam etmiştir. İslâm Mekke’de kan dökülmesini yasaklamıştır. Telbiye, câhiliye devrinde de bulunan bir uygulamaydı.⁷⁸⁶

İslâmî açıdan Hac: İslâm’ın esas şartlarından olan hac, hicretin dokuzuncu senesinde farz kılınan, akıllı, maddî durumu iyi olan, hac ibadetini yapmasını engelleyecek herhangi bir sağlık sorunu bulunmayan Müslümanların yerine getirmekle sorumlu oldukları bir ibadettir.⁷⁸⁷

⁷⁸³ el-Enfâl, 8/35.

⁷⁸⁴ Ali Osman Ateş, *İslam'a göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab örf ve adetleri* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 136-139.

⁷⁸⁵ Nu'manî, Mevlâna Şibli, *Son Peygamber Hz. Muhammed*, çev. Yûsuf Karaca (İstanbul: İz Yayıncılık, 2005), 464-465.

⁷⁸⁶ el-Butî, Muhammed Said, *Fıkhü's- Sireet-Tîn Nebeviyye*, (Dimeşk: Darü'l Fikr, 2006), 39.

⁷⁸⁷ Âl-i İmrân 3/97.

Her devletin veya uzak yakın birçok kişinin iştirak ettiği toplantıları bulunur. Böylelikle birbirilerini bilmelerini, kendi hallerini öğrenmeleri, sembollerini saygı ile yüceltmeleri hedeflenir. Hac Müslümanların yıllık kongresi durumundadır. Hac kuvvetlerinin sergilendiği, askerlerinin toplandığı, dinlerinin ulaştırıldığı bir bünye gösterisidir.⁷⁸⁸

İslâm dini, insanlar arasında inanca dayalı bir bağ kurmuş ve bu bağ güçlü bir birliktelik oluşturmuş, bu birlikteliğin görüldüğü en güzel yer hac olmuştur. Hacda giyilen ihram, insanlar arasındaki mevki-makam gibi farklılıkları ortadan kaldırmıştır. Müşriklerin hac döneminde ticaret yapmayı hoş görmemelerine karşılık Kur'ân bunu yasaklamamıştır.⁷⁸⁹

Câhiliye açısından Kurban: Câhiliye devrinde kurban âdetinin varlığını görüyoruz. Kurbanlar putların yanında kesilirdi. Büyük payı putlara, küçük payı da Allah'a bıraktıkları Kur'ân'da bahsedilir.⁷⁹⁰ Câhiliye döneminde Araplar kabirlerin başlarında kurbanını keserlerdi. Ayrıca cinler için kurban kestikleri, cömertlik için kurban kestikleri ve canlı hayvandan et parçaları kopardıkları rivâyet edilmektedir.⁷⁹¹

Hz. Muhammed (s.a.v.) İslâm dinini yaymaya başladığında, Kureys'in en büyük putu Hubel idi. Hubel'in yanında kurbanı kesmeye özgü bir hazne vardı. Hubel putunun namına kesilecek kurbanın kanı bu hazneye dökülürdü. Yine Uzza putunu ziyaret eder, ona armağanlar sunarlar ve yanında kurban adarlardı. Hatta Uzza'ya esirlerin kurban olarak sunulduğu rivâyet edilir. Kimisi de İsaf ve Naile adlı putlarına kurban keserlerdi.

Ayrıca çocuğun doğumunun yedinci gününde saç tıraş edilip adına kesilen bir kurban çeşidi vardır ki buna da akika denir. Akika câhiliye devrinde mevcut uygulamalardan birisidir. Akika, çocuğun başındaki ana tüyü demektir. Çocuk için kesilen kurbanın kanı çocuğun tıraş edilen başına sürülmekteydi.⁷⁹²

İslâmî açıdan Kurban: Kurban, maddî durumu iyi olan Müslümanların, Allah'ın rızasını kazanmak için yerine getirmeleri gereken bir ibadettir. Kurban geleneği hemen hemen her inanç sisteminde bulunur. Buna Kur'ân'da işaret

⁷⁸⁸ Dihlevî, Şah Veliyyulah, *Hüccet'ül Baliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003), 2/ 160.

⁷⁸⁹ el-Bakara 2/198.

⁷⁹⁰ el-En'âm 6/136.

⁷⁹¹ Ali Osman Ateş, *İslam'a göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab örf ve adetleri*, 245.

⁷⁹² Ali Osman Ateş, *İslam'a göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab örf ve adetleri*, 216

edilmektedir.⁷⁹³ Mekkelilerin putlar için hayvan kesilmesi geleneği eleştirilmektedir. Çünkü İslâm'a göre kurban sadece Allah adına yerine getirilmelidir. Kur'ân, kurban emrini, İslâm'ın sosyal bir fonksiyonu olarak görür, Allah hiçbir unsura ve hiçbir bireye muhtaç olmayıp ancak bu ibadet ilah olarak kabul edilen Allah'ın yüceliğini ve O'nun verdiği nimetlerin karşılığı olarak bir şükür, emirlerine bağlılığın göstergesi olarak diğer insanlara karşı sorumluluğun yerine getirilmesidir. Kur'ân'da bu durum izah edilmektedir.⁷⁹⁴

Kurban ibadeti insana atası olan Hz. İbrahim'in Allah'a bağlılığını hatırlatan, kişiyi bencillikten kurtaran, toplumda dayanışma ve kardeşliği artıran, sınıfsal farklılıklardan doğan eşitsizlikleri ve uzaklığı gidermeye yönelik bir ibadettir. Kur'ân bu durumu şöyle ifade etmektedir: “...Onlardan gerek kendiniz yiyin gerekse de gereksinimini saklayan ve saklamayan yoksullara yedinin...”⁷⁹⁵ Bu ibadetle Müslüman'ın maddeye bağımlılığı yerine maddeye egemenliği sağlanır.

3.3.3. Aile Yönünden

Kabilede en küçük birim ailedir. Aile, içinde barındırdığı bireylerin sayısı bakımından isimlendirilmiştir. Aile evlilik temeli üzerine kurulduğu için o dönemin evlilik çeşitleri (nikâh türleri)'nden bahsedilmesi konuyu daha da aydınlatacaktır. Nikâhın dini bir boyutu yoktu. Çok farklı türlerde nikâhlara rastlamaktayız. Mut'a (müddetli nikâh), nikâh-ı istibda' (bir erkekten çocuğu olmak için eşini ona verme), nikâh-ı bedel (eşleri karşılıklı olarak değiştirmek), nikâh-ı makt (büyük oğlu babasının ölümünün ardından üvey annesi ile evlenebilmesi), nikâh-ı şigar (başlık ve mehir vermemek için kızlarının değiştirilmesi) gibi çeşitli nikâh türleri yaygındı.⁷⁹⁶

Evlilik erken yaşlarda yapılırdı. Havanın sıcak olması sebebiyle kızlar sekiz ile on yaşlarına geldiklerinde evlendirilirlerdi. Kadın kocasını kendi seçiyordu. Evliliğin temel şartı, kızın babasının rızası ve gelinin masraflarının ödenmesiydi.⁷⁹⁷

İki kız kardeşi bir anda nikâh altında bulundurma, gelenekleşmiş, meşrulaştırılmış bazı fuhuş türleri, üst üste kız doğuran kadınla ilişkiye girmeme yemini anlamındaki “iylâ” gibi nahoş uygulamalara da rastlanmaktadır. Erkek,

⁷⁹³ el-Hac 22/34.

⁷⁹⁴ el-Hac 22/37.

⁷⁹⁵ el-Hac 22/37.

⁷⁹⁶ Ramazan Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye* (Konya: Ribat Yayınları, 1990), 196-197.

⁷⁹⁷ Buhârî, “Nikâh”, 133-134.

cariyeleriyle ilişkide bulunabilir; ancak sonucuna katlanmak zorundadır. Erkeğin bazı durumlarda metresi olabildiği gibi kadının -özellikle ehli kitap ve cariye olan kadının- da dostu olabilirdi. Bunun yanında kimi cariyelerin zinaya zorlandıkları da bilinmektedir. Yetim kalan zengin çocukların, özellikle kızların velileri tarafından birtakım haksızlıklara uğradıkları bazı durumlarda mallarına göz dikildiği için kimseyle evlendirmek istemedikleri de bilinen uygulamalar arasındadır.⁷⁹⁸

Bir erkek talep ettiği sayıda kadın alabiliyordu. Sayının hududunu erkeğin malik olduğu maddî olanak belirlerdi. Bu sebeple varlığa bağlı, evlenen kadın sayısı da değişiklik gösteriyordu. Gaylan b. Seleme isimdeki bireyin Müslüman olduğunda 10, Kays b. Haris'in ise 8 eşi vardı. Arap toplum yapısı kabilecilik üzerine kuruludur ki bu da kabile bireylerinin çok olmasına bağlıydı. Bu nedenle Araplar için evlilikteki amaç birey sayısı olarak çoğalmaktır. Bu nedenle doğurgan kadınların konumlarının doğurgan olmayan kadınlara göre daha iyi olduğunu anlıyoruz. Çünkü câhiliyede doğurmayan (kısır) kadın sevilmez ve uğursuzluk alameti olarak damgalanırdı. Kısırlık boşanma nedenlerinin başında gelirdi. Onlara göre fiziki bağlamda doğuran güzel olmayan kadın, doğurmayan güzel kadına göre hayırlı sayılırdı.⁷⁹⁹ Miras yoluyla kadına sahip olmak için oğlunun ya da yakınının kendi abasını kadının üzerine atması yeterlidir.⁸⁰⁰

Kız çocukları Kur'an'ın da açıkça belirttiği gibi fakirlik ve şeref sebebiyle diri diri toprağa gömülürdü.⁸⁰¹ Bu gelenek genelde Esed ve Temim oğulları kabileleri arasında yaygındı. Kızları gömmenin bir nedeni de kızların savaştı olamamaları ve düşman kabilelerin eline düşmesi ihtimalidir. Boşanma esnasında kadına verilmiş olan her şey zorla geri alınabilirdi. Esir kızlar sahipleri tarafından metres olarak kullanılabilirdi. Kız çocuklarını o değin çirkin ve acı bir biçimde toprağa gömerdi ki, çok az kurtulanlar olurdu. Kızın babasının savaşta olması ya da meşguliyeti nedeniyle bazen gömme eylemi ertelenebilirdi. Bu nedenle çocuk büyür ve akli başına gelirdi. Böyle olanlardan kişiyi figana sevk edecek kadar acı öyküler verilirdi.

⁷⁹⁸ Mehmet Yolcu, *Kur'an'ın Zihniyeti Değiştirmesi* (İstanbul: Denge Yayınları, 2005), 157.

⁷⁹⁹ Ramazan Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 40.

⁸⁰⁰ Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 197.

⁸⁰¹ en-Nahl 16/59.

Bazı kimselerde kızlarını bu hale gelince bir uçurum kenarından aşağı atar ve yuvarlarlardı.⁸⁰²

Gömmek istemedikleri diğer kız çocuklarına ise deve veya koyun çobanlığı yaptırarak onları cemiyetten tecrit ederlerdi.⁸⁰³ O dönemde, kadının tamamen düşük görüldüğü hükmünü çıkartmamalıyız. Bazı ileri gelenlerin ve kabile reislerinin kızları kabile içerisinde birçok erkekten daha muteber idiler. Diğer taraftan iş hayatında değişik meslekleri icra eden kadınların varlığı da söz konusudur. Mekke’de kozmetik ürünler satan “itr-ı menşim” lakaplı menşim, kuaför kadın “el-meş” kadınları süsleyen “el-minkaş” ve ekmek fırını olan “el-havla” isimli bir kadından bahsedilmektedir.⁸⁰⁴

Câhiliye döneminde aile mevzusunu izahtan sonra İslâm’da aile konusunda ise şunlar ifade edilebilir: Amacı sağlam bir toplum kurmak olan İslâm, aileyle ilgili prensipler belirlerken, temele adaleti, sorumluluk ve dayanışmayı koyup, sosyal yaşama huzur getirme amacını taşır. İslâmiyet câhiliye döneminin aksine aile mefhumunu oldukça önemsemiş ve bunu aile bireylerinin ortak sorumluluğuna vermiştir.⁸⁰⁵

İslâm dini aile konusunda hem devrim niteliğinde hem de iyileştirme niteliğinde düzenlemeler getirmiştir. Devrim niteliğinde câhiliye toplumunda bulunan evlenme şekillerini kaldırmakla işe başlamıştır. Bu evlenme şekillerine câhiliye döneminde aile kısmında değinilmiştir.

İslâm dini, erkek yönüyle akrabalık bağı olan asabeye bağımlılıktan kurtarmış, ona yeni bir kimlik kazandırmıştır. Câhiliye döneminde bulunan doğal akrabalık ile toplumsal akrabalığı iyileştirerek birleştirmiştir. Hukukça konumu olmayan kadını aileye katmış ve hukukla desteklemiştir. Kadına daha önce verilmeyen miras İslâm ile birlikte verilmiştir. Kadına evlilik sırasında verilen para (mehir) kızın velisine değil, doğrudan evlenen kişiye verilmiştir.⁸⁰⁶ Bu para kadını ekonomik yönden bağımsızlaştırmaya yöneliktir. Kadının rızası dışında evlenmeyi yasaklamıştır. Baba öldüğünde üvey anneyle evlenmeyi yasaklamış, evlilikte devleti

⁸⁰² Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 4/ 2178.

⁸⁰³ Salih Suruç, *Peygamberimizin Hayatı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2006), 180.

⁸⁰⁴ Altıntaş, *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, 186-187.

⁸⁰⁵ et-Tahrîm 66/6.

⁸⁰⁶ en-Nisâ 4/4.

işin içine sokarak kamu hukukuna yer vermiştir. İslâm üvey anneyle evlenmeyi yasaklamış, bunu yerine anneye karşı evlatlık görevlerini yerine getirmesini emretmiştir.⁸⁰⁷ Ailenin en önemli yapı taşı olan kadın İslâm’la birlikte hak ettiği yere kavuşmuş ve meta olmaktan kurtulmuştur. Konu ile ilgili âyetlere bakıldığında İslâm öncesi kadının çok vahim bir durumda olduğu görülecektir.⁸⁰⁸ Canlı olarak toprağa gömülen kızları, zorla fuhuşa zorlanan kadınlar, saygı gösterilmeyen, horlanarak aşağılanan ve birey yerine konmayıp şeytan ile eş tutulan bir zihniyet hâkimdi. Bu anlayış sadece Arap toplumlarında değil aynı dönemdeki diğer bazı toplumlarda da hâkimdi. İşte bu dönemde İslâm, kadının yardımına yetişip onun kötü şansını tersine çevirdi. Güzelliğin ve çirkinliğin, zenginliğin ve fakirliğin, erkekliğin ve kadınlığın ya da bu ırka veya şu ırka ait olmanın hiçbir şekilde üstünlük nedeni olmadığını Kur’ân-ı Kerîm’den öğreniyoruz.⁸⁰⁹

Kadın ve erkek arasında insan olma ve inanılacak esaslar bakımında hiçbir fark yoktur. Her ikisi de Müslüman olabilmek için aynı şeylere inanmak mecburiyetindedir. Kadın ve erkek Allah’ın emirlerine ve yasaklarına uydukları müddetçe Allah katında değerlidirler. Aksi takdirde aralarında cinsiyetten kaynaklanan hiçbir üstünlük olmadığı gibi bir eşitsizlik de yoktur.⁸¹⁰

İslâm’a göre kadın ve erkek İslâm davasını yaşama ve yaşatma noktasında birbirlerinin yardımcılarıdır.⁸¹¹

İslâm toplumunda ne erkek ve kadın rekabeti ne de erkek ve kadın çatışması vardır. Kadın ve erkek arasında imanda, İslâm’da, ahlâkta, sorumlulukta hiçbir farklılık yoktur. Kadının ne erkekten aşağı olması ne de ondan üstün olması söz konusudur. Birbirlerine nazaran yüksek, alçak ve eşit parçalar değildirler. İslâm meseleye aile olarak bakmaktadır. Erkek ve kadını ayrı ayrı muhatap alması, iktisadî, hukuki hürriyetler ve sorumluluklar tanınması da yine aile içindir. Aile fertleri önce birer ferttirler ve ferdin bütün hak ve hürriyetlerine sahiptirler. Fakat toplum üyelerinin kendi hak, hürriyet ve sorumlulukları ile birlikte, daha da fazla, insan

⁸⁰⁷ el-İsrâ 17/23-24.

⁸⁰⁸ el-Ahzâb 33/33, 58-59.

⁸⁰⁹ el-Hucurât 49/13.

⁸¹⁰ el-Ahzâb 33/35.

⁸¹¹ et-Tevbe 9/71.

neslinin sağlıklı olarak devamı, ferdin sosyalleşmesi ve kendi cinsinin yüksek özelliklerini kazanması için gerekli bir müessese olarak bakmaktadır.⁸¹²

Kur'ân-ı Kerim, erkeklerin kadınlar üzerinde, kadınlarinsa erkeklerin üzerindeki haklarının olması,⁸¹³ kadına miras hakkı verildiğini,⁸¹⁴ erkek ve kadınlara ait kazançlarından kendileri için birer hisse olduğunu⁸¹⁵ vurgulayarak kadına mülkiyet hakkı tanımıştır.

İslâm, erkek egemen bir aile yapısını teslim alıp günümüzde bile halen varılmamış modern bir aile yapısı oluşturmuştur. Câhiliye geleneklerinden nahos hareketleri kaldırıp yerlerine makul çözümler getirildi. Aile sınırlarını belirleyip yasal olmayan evlilikleri iptal etti. Câhiliye devrinde birtakım haklardan yasaklanan kadına hukuksal, toplumsal vb. haklarını geri verip eş kısıtlamasına gitmiştir.⁸¹⁶ İslâm dininin getirdiği bütün bu öğretiler, aile fertlerini oluşturan erkek ve kadınlarda karşılıklı sevginin ve istikrarın temini ve temel taşlarını barışın meydana getirdiği bir yuva kurmaya yönelik olmasıydı.

3.3.4. Ekonomi Yönünden

Câhiliye döneminde Arabistan'da geçim kaynağı hayvancılık, ticaret, az da olsa tarım ürünleri ve yağmacılıktı. Ancak, burada daha çok o dönemde var olan sosyo-ekonomik adaletsizlik üzerinde durulacaktır. Hayvancılık, bedevi toplumunun temel geçim kaynağı idi. Besledikleri develerden, koyunlardan ve keçilerden çok taraflı fayda sağlardı. Etlerini yiyip, sütlerini içip, yünlerinden de elbise ve çadır yapıp, ihtiyaçlarından fazla kısmını satıp öteki mecburi gereksinimlerini karşılardı. Onların servetleri hayvan sürüleriyle ölçülürdü.⁸¹⁷

Kur'ân, câhiliye döneminde insanların yetiştirdikleri hayvanların ve toprak mahsullerinin bir kısmını putlar için, bir kısmını da Allah için ayırdıklarından bahsetmektedir.⁸¹⁸

Mekke, her şeyden önce bir ticâret merkezi idi. Mekke çorak ve çöl toprağından, kuru ve çok sıcak ikliminden dolayı zengin ve müreffeh bir ziraatı

⁸¹² Sezen Yumni, *Sosyoloji Açısından Din* (İstanbul: İfav Yayınları, 1993), 162.

⁸¹³ el-Bakara 2/228.

⁸¹⁴ en-Nisâ 4/7.

⁸¹⁵ en-Nisâ 4/32.

⁸¹⁶ en-Nisâ 4/3.

⁸¹⁷ İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, 44.

⁸¹⁸ el-En'âm 6/136.

olmamasına rağmen, iki imtiyazla donatılmıştı. Birinci imtiyaz, baharat yollarının keşiştiği kavşakta kurulmuştu. Güney Arabistan'ı, kuzeye bağlayan kervan yolları üç hat oluşturuyordu. Birinci hat, Necran'dan geçerek Mekke'ye, oradan Medine kanalıyla Şam'a ulaşıyordu. İkinci hat, merkezi orta platodan Mekke üzerinden Dicle'ye uzanıyordu. Üçüncü bir hat ise Yemame vasıtasıyla Necran'ı Hire'ye bağlıyordu. İkinci imtiyaz ise, bağrında, bütün Araplar'ın saygı gösterdiği Kâbe'ye sahip oluşudur.⁸¹⁹

Mekke'ye dışarıdan gelen herkesten bir vergi alınıyordu. Bilhassa yabancı tüccarlar, Mekke'ye ithal ettikleri malları üzerinden belli bir gümrük vergisi diyebileceğimiz bir para ödüyorlardı. Mekkeliler hâkim oldukları yerlerde, özellikle yakın ve komşu fuarlarda bu parayı topluyorlardı. Toplanan bir para iki sarf kalemine ayrılıyordu. Bunlardan biri, hacılara müşterek toplu bir yemek hazırlığı için, diğeri ise imkânları olmayan yabancılar hayrına ulaşım kolaylıkları sağlamak için ayrılırdı.⁸²⁰ Diğer yandan Kur'ân öncesi Mekke'de ticaretin adalet ilkesiyle işlemediğini Kur'ân'dan anlıyoruz. Bu nedenle Kur'ân onları adil ve doğru olmaya geçmişten bir örnekle çağırıştır. *"Medyen halkına da kardeşleri Şuayb'ı gönderdik, onlara şöyle dedi: "Ey milletim! Allah'a kulluk edin, O'ndan başka tanrınız yoktur. Rabbinizden size bir belge geldi. Ölçü ve tartıyı tam yapın, insanların eşyasını eksik vermeyin, düzelttikten sonra yeryüzünde bozgunculuk etmeyin; inanyorsanız bilin ki, bunlar sizin için hayırlıdır."*⁸²¹

İslâm Allah Teâlâ'nın verdiği rızık ve nimetten geçimini temin ederken, israf ile lüksten uzak durmayı, her vakit ölçülü hareket edip, normal davranmayı da koşul sayar.⁸²² Bu koşul Allah'ın müminlere helal saydığı hoş nimetlerden faydalanma konusunda da vardır. Ama bu durumda Müslümanların mal konusundaki gereksinimleri, ölçüsü sınırında kalabilir. Sağlanan rızık kalanı zekât görevi ve sadakaya kalır. Özellikle mümin malını çoğaltmak, ilerletmek ile yükümlüdür.⁸²³

İslâm'ın kurallarında, öteki yönden kazanç sağlarken başvurduğu araç ve amacın temiz olması, güdülen niyetin ve çalışma biçiminin doğru olması emredilir.

⁸¹⁹ Şerafettin Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 78-79.

⁸²⁰ Gölcük, *Kur'an ve Mekke*, 82.

⁸²¹ el-A'râf 7/85, Hûd 11/85, eş-Şuarâ 26/181-182.

⁸²² el-Furkân 25/67.

⁸²³ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 5/ 2578.

Müslümanın üzerine vazettiği kayıplarla kazanç sağlamakta bireylerin vicdan ve ahlâklarını rencide eden ve toplum yaşamını ve mevcudiyetini yaralayıcı usullere başvurmaktan katiyetle nehyeder.⁸²⁴ Resûlullah (s.a.v.) şu şekilde emretti: “*Altını altınla satmayın, ama her ikisi denk miktar olarak satın. Gümüşü de gümüş ile satmaya kalkışmayın, ama her ikisini denk miktar olarak satın. Altın gümüşle gümüş de altınla nasıl isterseniz o şekilde satın.*”⁸²⁵

3.3.5. Hukuki Uygulamalar Yönünden

Bugün yeryüzünde hayat süren farklı ulusların ve kurulmuş olan devletlerin, farklı hukuk düzenleri bulunur ve her devletin hukuk sistemiyle ötekilerinden ayrı tutulur. Çünkü devlet bir hukuk sistemini temsil eder.⁸²⁶ Ama bir realite mevcuttur ki; hukuk, her toplulukta toplumsal sistemin muhafazasını amaçlar. Hukuk, topluma ait hakları olduğu gibi, evvela kişinin haklarını muhafaza amacıyla inşa edilmiş bir düzendir.⁸²⁷

İslâm hukuku yargılama terimini belirtmekte, “kaza” (el-kadâ) terimini kullanır.⁸²⁸ “Kaza” kelimesi, sözlükte; bireyler arasında hüküm etmek, bir olayı fasl ve kat’ edip neticelendirmek, bitirmek, infazını sağlamak, yürürlüğe sokmak, eda etme benzeri manalara gelmektedir.⁸²⁹ İstilahta ise haklı olanı haksız olandan ayırt etme, davalarını görmek, davalarını hükme bağlamak, kadılık vazifesi, kadı tarafından hükmün verilmesi, yargı organı, yargılamaya ilişkin hukuk ve yargının kararları manalarındadır.⁸³⁰ Hüküm ve hâkimlik manalarında da olan kazâ sözcüğü,⁸³¹ bireyler arasında oluşan niza ve anlaşmazlıkları bitirme,⁸³² zâlim

⁸²⁴ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 5/ 2579.

⁸²⁵ Buhârî, “Buyu”, 1999.

⁸²⁶ Süleyman Aydemir, “İşçi-İşveren İlişkileri Mukayeseli Sistem Analizi”, *Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, (İstanbul: İlmi Neşriyat, 1990), 2.

⁸²⁷ Ahmet Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev. Haluk Songur (İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999), 23.

⁸²⁸ Talip Türkan, *Devletin egemenlik unsuru ve egemenlikten kaynaklanan yetkileri: İslâm ve Batı hukuk düşüncesi bağlamında bir inceleme* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), 192.

⁸²⁹ Cevherî, “kdy”, 5/2463-2464; İbn Manzûr, “el-kadau” XV, 186.

⁸³⁰ Fahrettin Atar, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları* (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2017), 15.; ez-Zuhaylî, Muhammed, *Târihu'l-Kazâ fi'l-İslâm* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995), 11-12.; el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*, tahk. Emîn Sâlih Şa'bân, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 9/ 3.

⁸³¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâmî Adliyye*, (Matbaatü Osmâniyye Yayınları, 1300), 636, md., 1784.

⁸³² el-Aynî, *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*, 9/ 3; İbn Âbidîn, Muhammed Emîn Ömer İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr alâ Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîrü'l-Ebsâr* tahk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd-Ali

tarafından yapılan zulmü engelleme,⁸³³ düşmanlar arasında anlaşmanın temini,⁸³⁴ benzeri anlamları da içerir. Bu nedenle bireyler arasında adâleti temin etmek, hakkı açığa çıkarmak, onların hukuklarını, mal, can ve şereflerini muhafaza etmek, kazâ ameliyyesinin amaçlarındandır.⁸³⁵

Kadınların, içinde davaları incelediği yer ve makama, kamu hizmeti özelliğindeki yargılama salahiyetinin kullanılmasında, bir mahkemeye gereksinim bulunur. Duruşma yapılacak mekana ilişkin kati ve bağlayıcı bir şer'î hüküm olmayıp, konu geleneklere ve devlet yapılanması evrelerine göre, belirli bir gelişim süreci takip etmiştir.⁸³⁶ Câhiliye devrinde, hâkime ait ev ve öteki birtakım mekanlar, mahkemenin salonu olarak kullanılmaktayken,⁸³⁷ Hz. Peygamber devrinde de asil olarak davaların görülmesinde belirli bir mekan tahsisi olmamış,⁸³⁸ Hz. Peygamber, bilhasa Medîne devrinin ilk senelerinde, yaşamın her sahasında,⁸³⁹ cami, konut, pazar yeri, konaklama sahaları⁸⁴⁰ benzeri yerlerde davalara bakıp, ardından bu işi mescide ayırmış ve buraları mahkeme salonu niyetiyle kullanmışlardır.⁸⁴¹

Öte yandan mescitlerin, insanlara açık olması yönüyle, Hz. Peygamber'in yerine getirdiği yargılama işlerinde saydamlık yönünü de önemseydiği neticesine ulaşılabilir. Üstelik bu husus, ileriki vakitlerde bir yargı ilkesi olarak yorumlanmış, hatta mahkeme saydamlığı hukuk literatürüne de girmiştir.⁸⁴² Üstelik Müslümanlardaki anlaşmazlıklar ve davalar mescide taşınmış, Hz. Peygamber de bu davaların bazısını mescitte görmüştür. Buhârî de, mescidin ara sıra Hz. Peygamber tarafından mahkeme yeri olarak kullanılmış olduğunu ifade etmek üzere, “*mescitte hüküm verme*” biçiminde bir bab oluşturmuştur.⁸⁴³ Üstelik Ka'b b. Mâlik, İbn Ebû Hadred'den olan alacağı tahsil için sert biçimde çıkışta bulunarak, yaşanan tartışma gürültüleri, Hz. Peygamber'ce işitilmiş ve bizzat kendisi mescide gelerek bu

---

Muhammed Muavviz, (Riyâd: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 2003/1423), 8/ 20; Zeydan, Abdulkерim, *Nizâmü'l-Kadâ fi 'ş-Şer'ati'l-İslâmîyye* (Riyad: Mektebetu'l-Beşair, 2011), 12.

⁸³³ el-Aynî, *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*, 9/ 3.

⁸³⁴ İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr alâ Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîrü'l-Ebsâr*, 8/ 20

⁸³⁵ ez-Zuhaylî, *Târîhu'l-Kazâ fi'l-İslâm*, 13.

⁸³⁶ Fahrettîn Atar, *İslam Yargılama Hukukunun Esasları*, 117.

⁸³⁷ Cevad Ali, *el-Mufasssal fi Tarihi'l-Arab Kable'l-İslam*, 5/ 506.

⁸³⁸ ez-Zuhaylî, *Târîhu'l-Kazâ fi'l-İslâm*, 58.

⁸³⁹ Buhârî, “Ahkâm”, 10.

⁸⁴⁰ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/ 934; Buhârî, “Ahkâm”, 18, 19.

⁸⁴¹ ez-Zuhaylî, *Târîhu'l-Kazâ fi'l-İslâm*, 58; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/ 934.

⁸⁴² Ahmed Cevdet Paşa, *Mecelle-i Ahkâmi Adliyye*, 592-593, md., 1688.

⁸⁴³ Buhârî, “Ahkâm”, 18, 19.

anlaşmazlığı çözmüştür.⁸⁴⁴ Aynı biçimde mescitte olduğu bir esnada gelen ve bir kadın ile zina yaptığı itirafında olan Mâiz b. Mâlik el-Eslemî'ye, Hz. Peygamber, gerekli soruşturmayı yapmasının ardından, cezasını da o mescitte verip anılan ceza, Medine'nin Harre⁸⁴⁵ diye bilinen taşlık mahallinde infaz edilmiştir.⁸⁴⁶

Haksızlık ve düşmanlık, yaşamın her kesiminde ortaya çıkabilecek bir konsepttir. Şüphesiz ki bu anlaşmazlıkların olmaması ya da minimuma indirilmesi, amaçlanan ve istenilen bir konudur. Ama yaşanan anlaşmazlıklara, devletin derhal el koyması, hakkı sahip olana verilmesi, haksız olana ceza verilmesi, konuyla ilgili başka bir hasasiyet noktasıdır. Çünkü meşhur söylemiyle, “geciken adâlet, adâlet değildir.”

3.3.6. Yiyecek ve İçecekler Yönünden

Her bir topluma ait inanç, o topluma ait sofranın kültürünü de kapsayarak örf ve geleneğine müdahalede bulunmuştur.⁸⁴⁷ Bu kapsamda İslâm uygarlığının çekirdeklerinin meydana gelişinde ilk kaynak niteliğinde olan Kur'ân, toplumda yeme içmeye ait birtakım usuller ve esaslar getirmiş, evvela temiz ve helâl şeylerden yenmesini,⁸⁴⁸ haramlardan uzak durulmasını⁸⁴⁹ ve nimetlerin de ziyan edilmemesini⁸⁵⁰ emretmiştir. Anılan bu ilkeler, yemek ve yemeğe ait, İslâm topluluğunu öteki topluluklardan ayıracak bir kültürün meydana gelmesinde, esas özellik sunmuştur. Çünkü medenî hal ve eylemler, incelikler ile doludur ve eğitimli bireylerin yemek yemeleri, oturmalar ve kalkmaları dahil belirli esaslara göredir.⁸⁵¹ Hz. Peygamber de bu ilkeler karşısında etkinlikler göstermiş, ziyana kaçmamak ve

⁸⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, 6/ 90; Dârimî, “Buyû””, 49; Buhârî, “Salât”, 71, 83, “Husûmât”, 4, “Sulh”, 14; Müslim, “Müsâkât”, 20; İbn Mâce, “Sâdakât”, 18; Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 12; Nesâî, “Âdâbü'l-Kudât”, 20.

⁸⁴⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 5/ 36; Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Harre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 16/ 244-245.

⁸⁴⁶ Ahmed b. Hanbel, 1/ 140; 2/ 453; 5/ 99, 216, 262, 265; Buhârî, “Hûdûd”, 22, 29, “Ahkâm”, 19; Müslim, “Hûdûd”, 16, 22, 23; İbn Mâce, “Hûdûd”, 9; Ebû Dâvûd, “Hûdûd”, 25.

⁸⁴⁷ Zeki Tan, “Kur'ân-ı Kerîm'in Sofra Kültürümüze Kattığı Değerler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt,13, sayı 2, 2011, 232.

⁸⁴⁸ el-Bakara, 2/168; el-Mâide, 5/5, 88; el-A'râf, 7/32; en-Nahl, 16/114; el-Mü'minûn, 23/51; 172.

⁸⁴⁹ el-Maide, 5/3; rî- En'âm, 6/121; el-A'râf, 7/157. 195 Ahmed b. Hanbel, 2/ 181; Buhârî, “Libâs”, 1; İbn Mâce, “Libâs”,23; Nesâî, “Zekât”, 66.

⁸⁵⁰ el-En'âm, 6/141; el-A'râf, 7/31.

⁸⁵¹ İsmet Özel, *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma* (İstanbul: Çıdam Yayınları, 1988), 95.

gösterişten uzak durmak şartıyla yemenin ve içmenin zorunlu bir ihtiyaç⁸⁵² olduğunu belirterek, söz konusu kültüre ait kıstasları onaylamıştır.

Bünyesine olan zarar başta olarak, başka birçok hasarı nedeniyle fazla yeme ve içme İslâm'ın da nehy ettiği endir.⁸⁵³ Çünkü içmek ve yemek bir gaye olmayıp gerek ibadet gerekse de toplumsal yaşamın sürmesinde bir araçtır.⁸⁵⁴ Hz Peygamber, bireylerin midesinden daha fena bir kabı doldurmadığını belirterek, yaşamını sürdürecekt miktarda yemenin kafi olacağını, buna dayanılmazsa, midenin üçte biri yiyecek, üçte biri içecek ve geri kalan üçte biriye nefes alabilmek amacıyla boş kalmasını önermiştir.⁸⁵⁵ Bu nedenle Hz. Peygamber, yemek yediği zaman da, ölçülü olmak gerekliliğini, canı istediği her bir yiyeceği yemenin israf olduğunu⁸⁵⁶ ifade etmiştir. Böylelikle gerektiğinden çok yemeden sakınarak, açlığı azaltacak miktarda yemek teşvik etmiştir. Çünkü çok aşırı yeme, bireyin sağlığı bakımından zarar verdiği gibi, onun görevlerini yapmasına da manidir.⁸⁵⁷ Bu konuda titiz olan Hz. Peygamber, yanında fazla yemek yemesi nedeniyle geçiren kimseye, yanlarında geçirmemesi ve çok yememesi hususunda o kişiyi ikaz etmiş, kıyamette en çok acıkan kişinin, dünya yaşamında çok yemek yiyenler olacağını belirtmiştir.⁸⁵⁸ Yine Hz. Peygamber, müminin itidâl çizgileri dâhilinde, kâfir bir kimsenin ise haddi aşarak⁸⁵⁹ yediğine dikkat çekmiş,⁸⁶⁰ böylece müminin dünya nimetlerine karşı kanaatkar tavrını, buna karşın inanmayanların, dünyaya olan hırsını ve düşkünlüğünü⁸⁶¹ ortaya çıkarmıştır.⁸⁶²

Özetle Hz. Peygamber, yeni bir toplum inşâsında, yenilecek yiyeceklerin belirlenmesinden, yemeğin evvelinde yapılacaklara, yemek yeme biçiminden, yemek ardından dikkat edilecek noktalara değin birçok yeme kültürü meydana getirmiştir. Bir yemekte, yenecek yiyeceğin helâllığı, yemeğe Allah Teâlâ'nın adının

⁸⁵² Ahmed b. Hanbel, 2/ 181; Buhârî, "Libâs", 1; İbn Mâce, "Libâs",23; Nesâî, "Zekât", 66.

⁸⁵³ Karadavi, *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, 254.

⁸⁵⁴ el-Cezâirî, Bekir Câbir, *Minhâcü'l-Müslim* (Kâhire: Dâru's-Selâm, trs.), 99.

⁸⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, 4/ 132; İbn Mâce, "Et'ime", 50; Tirmizî, "Zühd", 47.

⁸⁵⁶ İbn Mâce, "Et'ime", 51.

⁸⁵⁷ İbn Mâce, "Et'ime", 50; Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 37.

⁸⁵⁸ İbn Mâce, "Et'ime", 50; Tirmizî, "Sıfatü'l-Kıyâme", 37.

⁸⁵⁹ el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 21/ 41 Ahmed b. Hanbel, 2/ 375; Buhârî, "Et'ime", 12; Müslim, "Eşribe", 186; Tirmizî, "Et'ime", 20.

⁸⁶⁰ Buhârî, "Et'ime", 12; Müslim, "Eşribe", 182-186; İbn Mâce, "Et'ime",3; Tirmizî, "Et'ime", 20.

⁸⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 9/ 539; el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 21/ 41.

⁸⁶² Ahmed b. Hanbel, 2/ 375; Buhârî, "Et'ime", 12; Müslim, "Eşribe", 186; Tirmizî, "Et'ime", 20.

zikredilerek başlanması, yemeğin beraber yenilmesi, yemek ardından ise verilen nimetler nedeniyle Allah Teâlâ'ya hamd edilmesi biçiminde sıralayacağımız dört unsurun bir araya gelmesinde, yemekle alakalı her şey tamam olmuş,⁸⁶³ böylelikle Hz. Peygamber'in yemeye ait oluşturmak istediği kültürün kodları yerine getirilmiş olmaktadır.

Bu bölümde cahiliye toplumu ile vahiy toplumu arasındaki mukayeseyi ele aldık. Hakikati kabul etmeyen toplumların başına gelen musibetleri ayetler ışığında serd ettik. Vahiy ile inşa edilen toplumların genel özellikleri incelendi. Son bölümde de Kur'ân'ın inşa sürecindeki öncelikler, kullandığı yöntemler, rol model olarak sunduğu şahsiyetler, bu meyanda sunduğu genel ilkeler, Mekke ve Medine'deki toplumsal yapı ile beraber bu yapının inşası ve genel bir analiz yapılacaktır.

---

⁸⁶³ en-Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, tahk. Hasan Nûriddîn, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trs.), 3/ 310.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KUR'ÂN'IN TOPLUMU İNŞÂ SÜRECİNİN GENEL ANALİZİ

4.1. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Sunduğu Öncelikler

Kur'ân hem insanı hem de toplumu inşâ etme hedefiyle nazil olan bir kitaptır. Bu inşâ bütün yönleri kapsamaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'in esas amaçlarından birisi de bireylerin ve toplumların ahlâkî yapısını inşâ etmektir. Kur'ân'ın asıl hedefi, toplumu inşâ etmektir. Bu nedenle hayatı ve toplumu inşâ etme sürecinde sunduğu öncelikleri kısaca zikretmek gerekir. Allah'ın merkeze alındığı bir hayat anlayışı bu önceliklerin değerlerin zirvesini oluşturur. Hemen akabinde ise zulümden kaçınmak ve her hususta adaletli olma şuuru gelmektedir. Zira tevhid ve adalet bir kuşun iki kanadı gibi olup, biri kırık olduğu zaman öteki ile tek başına uçmak yeterli olmayacaktır. İyilik Allah'ın iyi dediğidir. İyiliğe karşılık iyiliktir. Kötülüğü de en güzel şekilde savmak iyi olmanın gereğidir. Bu nedenle iyiliği emretmek ve kötülükten sakındırmak yani ilahî bir vazife olan nehyi ani'l-münker ve emri bi'l-ma'ruf görevi gerek bireysel gerekse de toplumsal bir sorumluluktur.

Kur'ân olaylara peşin bir hükümle yaklaşmaz. Güzelin ve doğrunun koruyup sürdürülmesini emredip, bozulmuş olanı da ıslah eder. Kötüyü ve çirkini kaldırıp yerine güzel olanı yerleştirir. Kur'ân'ın nazil olduğu dönemdeki insanların kullanabilecekleri veya kullanmak istedikleri bir argüman da “babalarımızdan ve atalarımızdan öyle gördük” anlayışıdır. Kur'ân bu anlayışı eleştirip uyulması gereken şeyin Allah'ın indirdiği vahiy olduğunu ifade etmektedir.⁸⁶⁴ Câhiliye döneminde var olan atalar kültüne dayalı çok tanrılı anlayış kaldırılmış, yerine tek tanrılı ve inanca dayalı tevhid inancı öncelenmiştir. Kötü bir iş işlendiği zaman “bunu bize Allah emretti” diyen bir değer sisteminin yerine “Allah kötü işi emretmez!” anlayışını hâkim kılan bir değer sistemine geçilmiştir. Sadece güçlüleri ve zenginleri değerli gören ve üstün kılan bir hayat felsefesinden, kadına değer veren, yetimi ve zayıfı ezdirmeyen, köleye özgürlüğünü kazandırmak için işlenen hatayı bile fırsat bilen bir hayat anlayışına sahip bireyler ve toplumlar inşâ etmenin adımları öncelenmiştir.⁸⁶⁵

⁸⁶⁴ el-Bakara 2/170; ez-Zuhruf 43/22-24.

⁸⁶⁵ Abay, “Kur'an'ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlaki Değerler”, 686-700.

Kur'ân öncelikler konusunda bizlere ilginç veriler sunmaktadır. Peygamberler ile ilgili olarak bilip düşündüğümüz birçok ayrıntı Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamaktadır. Hz. İbrahim'in hadisesi Kur'ân'da uzun bir şekilde anlatılıyor, ancak hadisenin cereyan ettiği ve kendisiyle tartıştığı kişinin kimliği açıklanmıyor. İbadetler konusunda da durum aynıdır. Namaz kılmak için olmazsa olmaz olarak bilinen abdestin nasıl alınacağı konusu gayet detaylı olarak Kur'ân'da anlatılır ancak, asıl ibadetin kendisi olan namazın nasıl kılınacağı anlatılmaz. Miras hükümleri, oranları ile birlikte Kur'ân'da zikredilir de hayatta olan insanların tümünü ilgilendiren zekâtın oranı anlatılmaz. Aynı şekilde hacda, başında yara olan bir kişinin hac ibadeti esnasında mazeretinden dolayı başını tıraş etmeyebileceği gibi bir bilgi zikredilir, ancak haccın detayları anlatılmaz. Bu örnekleri çoğaltabiliriz. Kur'ân tarafından önceliklenen şeylerle, bugün Müslümanların öncelik kabul ettiği şeyler arasında farklar bulunmaktadır. Daha açık bir ifade ile Kur'ân-ı Kerîm'in önceliği olan hususlar olarak gördüğü ve önem verdiği şeyler ile bireylerin önem verdiği şeyler başkalaşmıştır. Halbuki Kur'ân, işi baştan özetlemiştir. *“De ki, ‘Bu Kur'ân, büyük bir haberdir.”*⁸⁶⁶ Yani, bütün bilgilerinde birey için en mühim haber budur. Kur'ân'da zikredilen ve bildirilen önceliklerle, atalar dininin öncelikleri birbirini tutmamaktadır. Uydurma din ve inançların belirlediği veya belirlemek istediği öncelikler, insanlar nezdinde Kur'ân'ın önceliklerinden daha cazip görünmektedir.

Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu önceliklerinde, ana konularında ve esas amaçlarının sayımında farklı tarifler olsa da bu tariflerin birçoğunda, ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'in açıklamak istediği dinin ve Hz. Peygamber'in Mekke devrindeki tebliğinin de esasını oluşturan şu üç ana unsur ve ilke mevcuttur: “Tevhit, nübüvvet ve ahiret”. Diğer deyişle bu unsurları ve ilkeleri Kur'ân-ı Kerîm'in esas amaçları ve öncelikleri olarak isimlendirmek veya nitelendirmek de olasıdır. Bu üç esas husus, unsur ve ilke İslâmî fikir ve tefsîr geleneği içinde neredeyse tüm âlim ve tefsîrcilerce, Kur'ân-ı Kerîm'in usul ve temel konuları olarak benimsenmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan diğer konular ve meselelerin ise, asıl ve esas olan bu umdelere ve unsurlara tabi olduğu hususu ifade edilmektedir.⁸⁶⁷

⁸⁶⁶ Sâd 38/67.

⁸⁶⁷ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 7/ 7-10.

Allah'ın bir hidâyet kaynağı olarak bütün insanlığa bahsettiği Kur'ân-ı Kerîm, çok değişik konulara yer vermekte, ancak sürekli üstünde durduğu ve ötekilerine kıyasla daha fazla bahsettiği ve öncelediği ilahî mesaj yönünden esas amaç olarak saptadığı hususlar, ilke ve esas olarak kabul edilen bu temel konulardır. Kur'ân her fırsatta ve her ortamda temel ve ilke sayılan bu esas ve öncelikli hususları tüm yanlarıyla incelemekte, detaylı bir biçimde, ciddiyetle üstünde durmakta ve izah etmektedir. Diğer mevzuları, konuları ve sorunlarıysa belirttiğimiz üzere bu esas amaçlara ve temel esaslara destek vermeleri, izahları, kıssa ve darb-ı mesellerle çok iyi anlatmaları, örnek vermeleri ve anlatımlarında dolaylı olarak bahsetmektedir.⁸⁶⁸ Bu üç esas ve temel konu, Kur'ân-ı Kerîm'in neredeyse birçok sûresinde bulunmakta, icmalî veya tafsilî olarak anlatılmaktadır. Kur'ân'ın her sûresinde erişilmek ve varılmak istenen amaç, ahiret, tevhid, nübüvvet, salih amel, ibadet, muamelat, ahlâk, hak, adalet ve takvadır. Netice itibariyle Kur'ân-ı Kerîm'in tüm sûrelerinde, Kur'ân-ı Kerîm'in tümünde sayılan bu esas ve temel amaçları bazen açık bir şekilde bazen de işaretle temas edilen bir tarzda bulmak mümkündür.⁸⁶⁹

İslâm'ın ilk yıllarında Mekke döneminde şirk ve putperest bir Arap toplumu varken, hicretten sonra Medine'de ilk defa bir Yahudi toplumuyla karşılaşmış, diğer taraftan zaman içinde Hristiyan toplumla da temaslar başlamıştır. Bu nedenle ilk Medenî sûrelerin âyetlerinde, Yahudilere, Hristiyanlara ve genel anlamda ehl-i kitap olanların tarihlerine epeyce bir yer ayrılmıştır.⁸⁷⁰ Bu kapsamda Medenî sûrelere baktığımızda birçok yerinde hem bilgi verme hem de tenkit etme amacıyla ehl-i kitaptan bahsedilmekte, onların inanç ve icraatları, alakalı âyet ve sûrelerde tenkit edilmektedir.⁸⁷¹

Toplumun inşâ sürecinde Kur'ân'ın sunduğu öncelikler, müminlerin inancı gereği sahip olduğu/olması gerektiği ve değer arz ettiği değerler/vermesi gerektiği ve bu değerler kapsamında gerçekleştirmek istediği/gerçekleştireceği hedeflerdir. Önceliklerden en önemlisi yeryüzüne geliş amacı Allah Teâlâ'ya kul olma kişi ve

⁸⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l- Ğayb*, 1/ 141.

⁸⁶⁹ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 1/ 39.

⁸⁷⁰ el-Bakara 2/62,105,109,120,135; Âl-i İmrân 3/75,113-115,199; en-Nisâ 4/51,171; el-Mâide 5/17, 69,72-75,82-85,116-118; el-A'râf 7/80,171; Yûnus 10/75,93; Meryem 19/1,61; el-Ahzâb 33/26; el-Hadîd 57/27; el-Haşr 59/2-7.

⁸⁷¹ Ömer Faruk Harman, "Kur'an ve Kitâb-ı Mukaddes", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 26/ 412-414.

toplumların öne alması gereken sorun tevhit, Allah Teâlâ'dan başka tanrı olmamasına iman etmek ve Hz. Muhammed (sav)'in Allah Teâlâ'nın Resûlü olduğu hususunda şahitliktir. Tevhit, dinimizin temelini meydana getirir. Bu sebeple büyük önem ve önceliği vardır. Diğer taraftan vahyin inme sırası Kur'an'ın sunduğu üstünlüklerini tespitinde asıl ölçüdür. Kur'an-ı Kerim'i bu biçimde değerlendirdiğimizde şunu fark ederiz: Alak Sûresinde “*Yaratan rabbinin adıyla oku*” âyeti⁸⁷² bizlere tevhit esas olan “rububiyet tevhidi”ni açıklar ve yaratan Allah, “hüküm veren de Allah'tır” der ve dini konularda bize yanılmaz doğru bilgilerin tek membağının Allah Teâlâ olduğunu gösterir.

Toplumun inşâ sürecinde Kur'an'ın sunduğu öncelikleri maddeler halinde sıralayıp konu ile ilgili ikişer âyet zikredip diğerlerini ise dipnot olarak vereceğiz.

a) İman ve Tevhid: Allah'ın var ve bir olduğu başta gelmek üzere isimleri, sıfatları ve yaratıcılığı Kur'an-ı Kerim'in birinci önceliklerindedir. “*Sizin ilâhınız bir tek ilâhtır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, Rahmân'dır, Rahîm'dir.*”⁸⁷³, “*De ki: “Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?” “Allah'tır” de. De ki: “O'nu bırakıp da kendilerine (bile) bir faydası ve zararı olmayan dostlar (mabutlar) mı edindiniz?” De ki: “Kör ile gören bir olur mu? Ya da karanlıklarla aydınlık bir olur mu? Yoksa Allah'a, O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma ile Allah'ın yaratması onlara göre birbirine mi benzedi?” De ki: “Her şeyin yaratıcısı Allah'tır. O, birdir, mutlak hâkimiyet sahibidir.*”⁸⁷⁴ Konuya ilişkin âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁷⁵

b) Nübüvvet: Başta Hz. Peygamber olmak üzere peygamberler ve peygamberlik, melekler ve kitaplara ilişkin iman esasları Kur'an-ı Kerim'in önceliklerindedir. “*Ey iman edenler! Allah'a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği kitaba ve daha önce indirdiği kitaba iman edin. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve ahiret gününü inkâr ederse, derin bir sapıklığa düşmüş olur.*”⁸⁷⁶, “*İnkâr edenler grup grup cehenneme sevk edilirler. Cehenneme vardıklarında oranın kapıları açılır ve cehennem bekçileri onlara şöyle derler: “Size*

⁸⁷² el-Alak 96/1.

⁸⁷³ el-Bakara 2/163.

⁸⁷⁴ er-Ra'd 13/16.

⁸⁷⁵ Âl-i İmrân 3/62,64,95; el-Mâide 5/117; el-A'râf 7/85; et-Tevbe 9/31,129.

⁸⁷⁶ en-Nisâ 4/136.

içinizden, Rabbinizin âyetlerini size okuyan ve bu gününüze kavuşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?” Onlar da, “Evet geldi” derler. Fakat inkârcılar hakkında azap sözü gerçekleşmiştir.”⁸⁷⁷ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁷⁸

c) Ahiret (Kıyamet): Ölümden sonra yaşamın olduğu, mizan ve hesaplara ilgili iman esasları, ilgili âyetlerde ifade edildiği gibi Kur’ân’ın önceliklerindedir. *“Sonra yine muhakkak siz, kıyamet gününde (tekrar) diriltileceksiniz.”⁸⁷⁹, “Kesin gerçekleşecek (olan Kıyamet) koptuğu zaman, onun kopuşunu yalanlayacak kimse olmayacaktır.”⁸⁸⁰ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁸¹*

d) Cennet ve Cehennem (vaad ve vaîd): Allah’u Teâlâ’nın emirlerine itaat eden ve yasaklarından sakınanların cennet ile ödüllendirileceği, Allah’a asi olanların da cehennem ile cezalandırılacağı ile ilgili iman esasları Kur’ân’ın önceliklerindedir. *“Cennet, Allah’a karşı gelmekten sakınanlara yaklaştırılacak.”⁸⁸², “Şüphesiz “Rabbimiz Allah’tır” deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: “Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) va’dedilmekte olan cennetle sevinin!”⁸⁸³ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁸⁴*

e) İbadetler: Mümin tarafından yapılmakla sorumlu olunan namaz, hac, oruç, zekât benzeri ibadetlerle ilgili dinin esasları Kur’ân’ın önceliklerindedir.” *“Şüphesiz Allah, benim de Rabbim, sizin de Rabbinizdir. Öyleyse O’na ibadet edin. İşte bu, doğru yoldur.”⁸⁸⁵, “Ey Muhammed! De ki: “Şüphesiz benim namazım da, diğer ibadetlerim de, yaşamam da, ölümüm de âlemlerin Rabbi Allah içindir.”⁸⁸⁶ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁸⁷*

f) Muamelat (İslâm Hukuku): Birey, toplum ve devlet ilişkilerini ayarlayan bazı hükümler, hukuk kaideleridir. Alışveriş, bağış, emanet, miras, vasiyet,

⁸⁷⁷ ez-Zümer 39/71.

⁸⁷⁸ Yûsuf 12/110; en-Nahl 16/35; el- Enbiyâ 21/41; er-Rûm 30/9,47.

⁸⁷⁹ el-Mü’minûn 23/16.

⁸⁸⁰ el-Vâkıa 56/1,2.

⁸⁸¹ el-En’âm 6/12; Yûnus 10/60; el-Mümtehhine 60/3; el-Hâkka 69/15; el-Kıyamet 75/6.

⁸⁸² eş-Şuarâ 26/90.

⁸⁸³ Fussilet 41/30.

⁸⁸⁴ el-Bakara 2/25; en-Nisâ 4/57,122; et-Teğâbun 64/9; el-Ğaşiye 88/8-16.

⁸⁸⁵ Âl-i İmrân 3/51.

⁸⁸⁶ el-En’âm 6/162.

⁸⁸⁷ el-Mâide 5/72; el-Mü’min 40/60; Fussilet 41/37; ez-Zuhruf 43/20.

aile yaşamı, nikâh ve boşanma benzeri esas hükümler ile ilgili dinin esasları Kur'ân'ın önceliklerindedir. “Vasiyet edenin hataya meyletmesinden ve günaha girmesinden korkan bir kimse, (tarafların) aralarını düzeltirse ona hiçbir günah yoktur. Şüphesiz Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁸⁸⁸, “Ey iman edenler! Birinizin ölümü yaklaştığı zaman, vasiyet sırasında aranızda şahitlik (edecek olanlar) sizden adaletli iki kişidir. Yahut; seferde olup da başınıza ölüm musibeti gelirse, sizin dışınızdan başka iki kişi şahitlik eder. Eğer şüphe ederseniz, onları namazdan sonra alıyorsunuz da Allah adına, “Akraba da olsa, şahitliğimizi hiçbir karşılığa değişmeyiz. Allah için yaptığımız şahitliği gizlemeyiz. Gizlediğimiz takdirde, şüphesiz günahkârlardan oluruz” diye yemin ederler.”⁸⁸⁹ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁹⁰

g) Ukubat (İslâm Ceza Hukuku): Topluma ait nizamı bozan, esas hak ve özgürlükleri tehlikeye sokan ve birey haklarını ihlal eden bireylere verilecek cezalarla ilgili dinin esasları Kur'ân'ın önceliklerindedir. “Âyetlerimizi yalanlayanlar ve o âyetlere uymayı kibirlerine yediremeyenler var ya, onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler! Biz suçluları işte böyle cezalandırırız.”⁸⁹¹ “Onlardan sonra, namazı zayi eden, şehvet ve dünyevî tutkularının peşine düşen bir nesil geldi. Onlar bu tutumlarından ötürü büyük bir azaba çarptırılacaklardır.”⁸⁹² Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁹³

h) Ahlâk: Bireyin her vakit ve mekanda uymak zorunda olduğu, anne babaya saygı, diğer kişilere iyi davranış, haramlardan, kötülüklerden sakınma, doğru olma, merhametli olma gibi hususlar ile ilgili dinin esasları Kur'ân'ın önceliklerindedir. “İnsana da, anne babasına iyi davranmasını emrettik. Annesi, onu her gün biraz daha güçsüz düşerek karnında taşımıştır. Onun süttten kesilmesi de iki yıl içinde olur.(İşte onun için) insana şöyle emrettik: “Bana ve anne babana

⁸⁸⁸ el-Bakara 2/182.

⁸⁸⁹ el-Mâide 5/106.

⁸⁹⁰ el-En'âm 6/98; el-Enfâl 8/27; eş-Şuarâ 26/83; el-Kasas 28/27; ez-Zâriyât 51/53.

⁸⁹¹ el-A'râf 7/40.

⁸⁹² Meryem 19/59.

⁸⁹³ Âl-i İmrân 3/87; Yûnus 10/13,52; er-Ra'd 13/6,13; İbrâhîm 14/51; en-Nahl 16/126.

şükret. Dönüş banadır.”⁸⁹⁴, “Biz, insana anne babasına iyi davranmayı emrettik. Annesi onu ne zahmetle karnında taşıdı ve ne zahmetle doğurdu! Onun (anne karnında) taşınması ve süttten kesilme süresi (toplam olarak) otuz aydır. Nihayet olgunluk çağına gelip, kırk yaşına varınca şöyle der: “Bana ve anne babama verdiğin nimetlere şükretmemi, senin razı olacağın salih amel işlememi bana ilham et. Neslimi de salih kimseler yap. Şüphesiz ben sana döndüm. Muhakkak ki ben sana teslim olanlardanım.”⁸⁹⁵ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁹⁶

i) Nasihat ve öneriler: Allah’ı, ahireti, hesabı unutmamayı, dünyaya bağlanmamayı vb. hususlardaki öneriler ile ilgili dinin esasları Kur’ân’ın önceliklerindedir. “Bunlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah’a ve ahiret gününe de inanmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır.”⁸⁹⁷, “Dünya hayatını ahirete tercih edenler, (insanları) Allah yolundan çevirip onu eğri ve çelişkili göstermek isteyenler var ya, işte onlar derin bir sapıklık içindedirler.”⁸⁹⁸ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁸⁹⁹

j) İlmi gerçek ve tefekkür: Zihnimizi kullanma, tefekkür, kâinattaki gerçekleri arama emirleriyle ilgili dinin esasları Kur’ân’ın önceliklerindedir. “Allah, hikmeti[77] dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.”⁹⁰⁰, “O, size âyetlerini gösteren, sizin için gökten bir rızık indirendir. Ancak O’na yönelen, düşünüp ibret alır.”⁹⁰¹ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁹⁰²

k) Geçmişteki ulusların kıssaları: Eski zamanlarda yaşayan peygamberler, fenalık liderleri ve farklı toplumlardan söz eden vakalar ile ilgili dinin esasları Kur’ân’ın önceliklerindedir. “Andolsun, Mûsâ’ya Kitab’ı (Tevrat’ı) verdik. Ondan sonra ard arda peygamberler gönderdik. Meryem oğlu İsa’ya mucizeler verdik. Onu Ruhu’l-Kudüs (Cebrail) ile destekledik. Size herhangi bir peygamber, hoşunuza gitmeyen bir şey getirdikçe, kibirlenip (onların) bir kısmını yalanlayıp bir

⁸⁹⁴ Lokmân 31/14.

⁸⁹⁵ el-Ahkâf 46/15.

⁸⁹⁶ el-En’âm 6/151; en-Neml 27/19; en-Necm 53/32; el-Mücâdele 58/2; Nüh 71/28; Abese 80/35.

⁸⁹⁷ en-Nisâ 4/38.

⁸⁹⁸ İbrâhîm 14/3.

⁸⁹⁹ el-Bakara 2/4; Âli İmran 3/ 22; el-A’râf 7/45; el- Enfâl 8/67; Yûnus 10/64; Tâhâ 20/127.

⁹⁰⁰ el-Bakara 2/269.

⁹⁰¹ el-Mü’min 40/13.

⁹⁰² el-En’âm 6/50,80,126; Yûnus 10/3; en-Nahl 16/17; Tâhâ 20/113; Furkân 25/62; es-Secde 32/4.

kısmını da öldürmediniz mi?”⁹⁰³, “Andolsun, senden önce de birçok peygamberle alay edildi de içlerinden alay edenleri, o alaya aldıkları şey kuşatıverdi.”⁹⁰⁴ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁹⁰⁵

l) Dua ve zikir: Allah’la bağlantısını sürekli tutacak dua ve O’nu zikretme ifadeleri ile ilgili dinin esasları Kur’ân’ın önceliklerindedir. “*Hani İbrahim, İsmail ile birlikte evin (Kâbe’nin) temellerini yükseltiyor, “Ey Rabbimiz! Bizden kabul buyur! Şüphesiz sen hakkıyla işitensin, hakkıyla bilensin” diyorlardı.*”⁹⁰⁶, “*Orada Zekeriya Rabbine dua etti: “Rabbim! Bana katından temiz bir nesil bahşet. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin” dedi.*”⁹⁰⁷ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁹⁰⁸

m) Cihad ve şehadet: Dinsel ve kutsal olanı muhafazaya dönük, devamlı canlı olma, hazırlık halinde olup gerekirse Allah yolunda canımızı teslim etmemiz dinin esaslarından ve Kur’ân’ın önceliklerindedir. “*Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez.*”⁹⁰⁹, “*Bedevilerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağırılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğratar.*”⁹¹⁰ Konuyla ilgili âyetlerden bazıları dipnotta yer almaktadır.⁹¹¹

n) Adalet: Toplumun inşâ sürecinde Kur’ân’ın sunduğu önceliklerden biri de adalettir. “*Allah, size, emanetleri mutlaka ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Doğrusu Allah, bununla size ne güzel öğüt veriyor! Şüphesiz ki Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.*”⁹¹², “*Şüphesiz Allah, adaleti, iyilik yapmayı, yakınlarla yardım etmeyi emreder; hayâsızlığı, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size*

⁹⁰³ el-Bakara 2/87.

⁹⁰⁴ el-Enbiyâ 21/41

⁹⁰⁵ Hûd 11/59; Yûsuf 12/110; İbrâhîm 14/6; Sebe’ 34/45; Fâtır 35/4,25; Sâd 38/14; ez-Zümer 39/71.

⁹⁰⁶ el-Bakara 2/127.

⁹⁰⁷ Âl-i İmrân 3/38.

⁹⁰⁸ el-Enbiyâ 21/7; el-Mü’min 40/54; el-Kâf 50/8; et-Talâk 65/10; et-Tekvîr 81/27.

⁹⁰⁹ el-Bakara 2/ 190.

⁹¹⁰ Fetih 48/16.

⁹¹¹ Âl-i İmrân 3/ 157; el- Hucurât 49/ 9; el-Mümtehîne 60/8.; es-Saf 61/44; et-Tahrîm 66/9.

⁹¹² en-Nisâ 4/ 58.

öğüt veriyor.”⁹¹³ Kur’ân’ın nazarında adalet, yalnızca insan davranışlarıyla ilgili bir ilke değildir. Bütün evrenin üzerinde inşâ olduğu kozmolojik bir ilkedir. Evrenin düzeni adalet ile kurulmuştur. Bu nedenle insanlar da bireysel ve toplumsal ilişkilerinde adaleti esas almalıdırlar. Evrene hâkim olduğu gibi insan toplumuna da adalet hâkim olmalıdır. Konu ile ilgili âyetler dipnotta yer almaktadır.⁹¹⁴

o) Özgürlük: Toplumun inşâ sürecinde Kur’ân’ın sunduğu önceliklerden biri de temel hak ve özgürlüklerdir. Bu vesileyle can, mal, akıl, namus, din gibi temel hak ve özgürlükler garanti altına alınmıştır. Her insanın hayatının dokunulmaz olduğunu ve haklı bir gerekçe olmaksızın kimsenin hayat hakkına müdahale edilemeyeceği ifade edilmiştir. *“Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı. Hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edilir. Ancak öldüren kimse, kardeşi (öldürülenin vârisi, velisi) tarafından affedilirse, aklın ve dinin gereklerine uygun yol izlemek ve güzellikle diyet ödemek gerekir. Bu, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir. Bundan sonra tecavüzde bulunana elem dolu bir azap vardır.”*⁹¹⁵, *“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.”*⁹¹⁶ Konu ile ilgili âyetler dipnotta yer almaktadır.⁹¹⁷

p) İnsan ve Değeri: Kur’ân-ı Kerîm, bütünlük itibariyle değerlendirildiği zaman, âlemin insan üzerinden kurgulandığı görülecektir. Konumu itibariyle halife olarak belirlenmesi onun âlemin merkezine oturtulmasına en büyük alametlerdendir. *“Hani, Rabbin meleklere, “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” demişti. Onlar, “Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.” demişler. Allah da, “Ben sizin bilmediğinizi bilirim” demişti.”*⁹¹⁸, *“Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik. Sonra da meleklere, “Âdem için saygı ile eğilin” dedik. İblis’ten başka hepsi saygı*

⁹¹³ en-Nahl 16/90.

⁹¹⁴ el-Bakara 2/282; Âli İmran 3/18; el-Mâide 5/8; el-En’âm 6/106; el-A’râf 7/29; el-Enfâl 8/58.

⁹¹⁵ el-Bakara 2/178.

⁹¹⁶ en-Nisâ 4/29.

⁹¹⁷ el-Mâide 5/32,99; el-En’âm 6/108; el-A’râf 7/32,85; Yûnus 10/99,100; en-Nahl 16/35.

⁹¹⁸ el-Bakara 2/30.

ile eğildiler. O, saygı ile eğilenlerden olmadı.”⁹¹⁹ Konu ile ilgili âyetler dipnotta yer almaktadır.⁹²⁰

q) İnsan Hakları: Allah Teâlâ, insanoğluna yaratılıştan gelen bir takım maddî ve manevî haklar -hayat hakkı, mülkiyet hakkı, din hürriyeti, şeref ve haysiyetin dokunulmazlık hakkı- vermiş ve bunların ihlalini zulüm olarak kabul etmiştir. İslâmî hükümlerdeki gayelerin çoğu, insan haklarını korumaya yöneliktir. Hak kelimesinin Kur’ân’da iki yüz kırk yedi defa geçmesi,⁹²¹ bunun Kur’ân kültüründe ne derece önemli olduğunu ortaya koymaktadır. “Yetimlere mallarını verin. Temizi pis olanla (helâli haramla) değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahdır.”⁹²², “De ki: “Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin.”⁹²³ Konu ile ilgili âyetler dipnotta yer almaktadır.⁹²⁴

r) Çalışmak: Kur’ân, yeryüzünde insan onuruna yaraşır bir şekilde hayat sürmesini istemiş ve bu amacı gerçekleştirmenin yollarından en önemlisinin de çalışmak olduğunu ifade etmiştir. “(Ey Muhammed!) De ki: “Amelce en çok ziyana uğrayan; iyi iş yaptıklarını sandıkları hâlde, dünya hayatındaki çabaları kaybolup giden kimseleri size haber verelim mi?”⁹²⁵, “O, geceyi size bir örtü, uykuyu istirahat zamanı ve gündüzü de hareket ve çalışma vakti yapandır.”⁹²⁶İslâm’ın, diğer alanlarda olduğu gibi, iktisadî/malî konularla ilgili esas öğretileri de Kur’ân’ın değişik yerlerinde zikredilmiştir.⁹²⁷

s) Helal ve Haram Kazanç: Allah, dünyayı ve içindeki sayısız nimetleri yaratıp insanların istifadesine sunmuş ve bunlardan helal dairesinde istifade etmeyi de emretmiştir. Aranacak olan çok olan değil, iyi temiz ve helal olan kazançtır. “O, yeri sizin için döşek, göğü de bina yapan, gökten su indirip onunla size rızık olarak çeşitli ürünler çıkarandır. Öyleyse siz de bile bile Allah’a ortaklar koşmayın.”⁹²⁸,

⁹¹⁹ el-A’râf 7/11.

⁹²⁰ el-Hicr 15/3; el-İsrâ 17/9; el-Kehf 18/54; Tâhâ 20/55; el- Enbiyâ 21/37; el-Hac 22/3.

⁹²¹ Muhammed Fuâd Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-Müfrehes li-elfâzi’l Kur’ân’l- Kerîm*, 208 vd.

⁹²² en-Nisâ 4/2.

⁹²³ el-Kehf 18/29.

⁹²⁴ el-Mâide 5/8,32; en-Nahl 16/90; el-Hac 22/41; el- Hucurât 49/11, 13.

⁹²⁵ el-Kehf 18/103, 104.

⁹²⁶ el-Furkân 25/47.

⁹²⁷ eş-Şuarâ 26/20; el-Kasâs 28/73,77; en-Necm 53/34,39,40,41,42; el-Cuma 62/9; el-Leyl 92/4.

⁹²⁸ el-Bakara 2/22.

“Orada hem sizin için, hem de sizin rızık vermediğiniz kimseler için geçimlikler meydana getirdik.”⁹²⁹ Konu ile ilgili bazı âyetler dipnotta yer almaktadır.⁹³⁰

4.2. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur’ân’ın Kullandığı Yöntemler

İnsanları hidâyete ve doğru yola iletme gayesi ve hedefiyle nazil olan Kur’ân, tertip, düzen ve hukuk tanımayan sorumsuzlukta nam kazanmış olan fert, birey ve toplumlardan, dünya hayatı süresi boyunca tüm bireylere emsal olacak, derin bir hukuk zekasına sahip, tertip, düzen ve beşerî olarak her türlü övgüye mazhar olan bir topluluğun meydana gelmesi için yirmi üç senelik bir zamanda, tarih içinde benzeri olmamış bir devrim olmuştur. Bu derece kısa bir zamanda olan bu değişikliklerde en büyük etken, hiç kuşkusuz ki, Kur’ân-ı Kerîm’in içeriği, tarzı, metodu, hakkı, hakikati sunuş biçimi, irşad ve tebliğ metodu ve gönüllerin eşsiz derinliklerine kadar etki eden deruni manasından kaynaklanmaktadır. Kur’ân’ın insanlara getirmek istediği/getirmiş olduğu evrensel esasları ve mesajları ne derece yüce ne derece ulvi ve ne derece değerli olsun, muhatabı olan bireylere uygun bir yol ve üslupla tarif edilemezse istenilen yarar sağlanamaz. Zira bir ilaç ne derece tesirli ve etken olsa da hastaya elverişli bir miktarda verilmez ise o ilacın hasta üzerinde herhangi bir faydası görülmez.⁹³¹

Kur’ân, toplumu inşâ sürecinde başarıyı elde edebilmek amacı ile kullandığı metotları ve yöntemleri nasıl kullanmıştır? Az bir zamanda böyle bir başarıyı sağlayabilmesi için, câhiliye döneminin en kaba, en gaddar ve en zalim insanlarını Allah Teâlâ’nın mevcudiyeti ve bir oluşunu benimsetmeye nasıl ikna etmiştir? Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerîm’de irşad ve tebliğ konusunda koyduğu ilkeleri bireylere kabul ettirirken acaba ne tür bir usul, bir metot ve yöntem izlemiştir? Bu konuda Kur’ân’ın ortaya çıkardığı ispatlar nelerdir? İşte bütün bu hususları, hakkı ve hakikati dönemin insanlarına ulaştırmadaki metotları ve yöntemleri âyetler ışığında kısaca açıklamaya çalışacağız.

Kur’ân’ın irşad ve tebliğ metodu: Kur’ân-ı Kerîm’in irşad ve tebliğ usulünün en esaslı bir biçimde ifade edildiği âyette Allah (cc) şöyle buyuruyor: “(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmet ile, güzel tavsiyeyle davet et ve onlar ile en iyi

⁹²⁹ el-Hicr 15/20.

⁹³⁰ Âli İmran 3/50; en-Nisâ 4/5; el-Mâide 5/3; el-A’râf 7/32, el-Enfâl 8/4; el-İsrâ 17/31.

⁹³¹ Mehmet Soysaldı, “Kur’an’da Tebliğ Yöntemleri ile ilgili Kavramların Analizi”, *Diyanet İlmî Dergi*, Temmuz, Ağustos, Eylül, 2003, C. 39, S. 3, 43-44.

biçimde mücadele yap. Kuşkusuz, senin Rabbin kendi yolundan sapan kişileri en iyi bilendir. O, doğru yolda olan kişileri de en iyi bilendir."⁹³² Kur'ân, tüm kişileri hidâyete ulaştırmak amacıyla gönderilmiş ilahî bir kitap olduğu için tüm kişiler bu emrin muhatabıdır. Allah Teâlâ'nın yoluna hikmet ve latif tavsiyeyle çağırıp ve bu uğurda en iyi şekilde mücadele etmeyi emreden bu âyet, toplumu inşâ sürecindeki en önemli yöntemlerden biri olan İslâm'da tebliğ metodunu ortaya koymaktadır.

Şefkat ve merhameti elden bırakmayarak davet metodunu kullanmak: İnşâ sürecinde Müslümanların merhametli olması, Kur'ân'ın emrettiği hususlardandır. Bundan dolayıdır ki inşâ ederken, merhametli olmak zorunluluğu bulunmaktadır. Zira şefkatli ve merhametli olmayan bir kişi, başkasının iyiliğini isteyemez.⁹³³

Yumuşak söz söyleyerek muhatabı güzellikle savmak sûretiyle davet metodunu kullanmak: İnanç ve fikirlerin değiştirilmesinde insanları etkileyen en önemli unsurlardan birisi de hoş söz ve latif dildir. İnsanların hoş sözlere ve güleryüze zaafı vardır. Bundan dolayıdır ki güleryüzlü ve hoş sözlü kişiler toplumda her daim sevilen ve sayılanlardır. Kur'ân, davet ehlinde muhatabı için kullanacak olduğu dil hoş olmasına özen göstermesini istemektedir.⁹³⁴ Zira davetçilerin inkâr ehli ile yumuşak sözler söyleyerek güzel konuşmaları, olması ihtimal olan fenalıkların giderilmesinde gereklidir. İnkâr ehline karşı yumuşak sözlerle hoş konuşulmasını talep eden Kur'ân-ı Kerîm, başka bireylere karşı daha yumuşak ve daha hoş konuşulmasını öncelikli olarak arzu etmektedir. Zira tatlı, yumuşak ve hoş sözler, yüreklerdeki hastalıkları tedavi edip, sertlikleri uzaklaştırır. Onları saygı ve sevgi etrafında toplar.⁹³⁵

Müjdeleyerek (tebşir) davet metodunu kullanmak: Kur'ân-ı Kerîm'de müjdeleme eylemi, Allah Teâlâ'ya ve Kur'ân-ı Kerîm'e dayanılarak kullanılması benzeri, gerek geçmişteki peygamberler gerekse de Peygamberimiz için de kullanılmıştır. Genel olarak peygamberler, insanlara Allah'ın rahmet ve nimetine ilişkin müjde verirler; inanmayan kimseleriye Allah Teâlâ'nın azabı ile tehdit

⁹³² en-Nahl 16/125.

⁹³³ Şevki Saka, *Kur'an-ı Kerim'in Davet Metodu* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1991), 78.

⁹³⁴ el-İsra 17/53.

⁹³⁵ Seyyid Kutub, *Fî Zılâli'l- Kur'ân*, 4/ 2234.

ederler.⁹³⁶ Bu kullanım tarzına hadislerde de rastlamak mümkündür.⁹³⁷ Davetçilerin de tebliğ ve irşad yaparken insanları nefret ettirmeden hikmetle, yumuşaklıkla ve nezaketle sorumluluklarını ve davet görevlerini ifa etmeleri gerekir. Zira Peygamberimizin bir hadisinde: “*Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin!*”⁹³⁸ buyurmuştur.

Korkutarak, sakındırarak ve uyararak (inzar) davet metodunu kullanmak: İnzar sözcüğü, Kur’ân-ı Kerîm’de kırk beş yerde geçmekte, korkutucu, uyarıcı ve sakındırıcı anlamında olup peygamberlerin sıfatı olarak ifade edilmektedir.⁹³⁹

Temsil metodu: Temsil, iki şeydeki benzerlikten biriyle ilgili verilmiş bir hükümü, öteki hakkında da verilmesidir. Temsil metodunun insanlar üzerinde büyük bir etkisi vardır. Tebliğ ve irşatta temsilin büyük bir önemi vardır. Kişiler hassas gerçekleri ve büyük gizlilikleri daha fazla karşılaştırma yöntemi ve temsil metodu ile öğrenirler. Temsil metodu Kur’ân-ı Kerîm’in parlak bir aynasıdır. Kur’ân-ı Kerîm de en ulu mürşit durumundadır. İrşadın tam, eksiksiz, etkili ve yararlı olmasının en önemli koşulu muhatabın düzeyine inmektir. Bireylerin çoğu halktan olup gerçekleri ilk etapta ve gerçek yönleri ile göremez. Kur’ân, yüksek hakikatleri adeta temsillerin dürbünü ile insanların anlayışlarına yakınlaştırır ve gerçekleri görmelerine vesile eylemiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de temsil metodu şu şekilde belirtilmiştir. “*And olsun, öğüt alsınlar diye biz bu Kur’ân-ı Kerîm’de kişilere her çeşit örneği verdik.*”⁹⁴⁰

Davette ve tebliğde samimiyet: Kur’ân’da vurgulanan samimiyet, câhiliye toplumundakinden farklıdır. Kişinin öncelikli olarak, anlattığı şeylere kendisinin inanması gerekir. Anlattıklarına inanmayan, Allah Teâlâ’nın önerilerini yapmayan birinin söylemindeki içtensizlik, anlatım şeklinden de rahatlıkla anlaşılacaktır. Söylediklerine kalpten inanan ve bunları yaşamaya çalışan kişinin hali değişiktir. Mesela, ahiretin var olduğuna kesinlikle inanan bir kişi, cehennemi kesin bir gerçekten söz ettiğini bilip anlatır. Anlatır iken hissettiği, yüzünden, ses tonundan, gözünden ve davranışlarından hissedilir. Bu durumsa, muhatabın da

⁹³⁶ el-Mâide 5/19.

⁹³⁷ Buhari, “Tefsir”, 48; “Tevhid”, 20.

⁹³⁸ Buhari, “Cihad”, 164.

⁹³⁹ el-Müddessir 74/2; eş-Şu’arâ 26/214; Yâsîn 36/6; Nûh 71/2; el-Hicr 15/89; el-Ahkâf 46/9.

⁹⁴⁰ ez-Zümer 39/27.

cehennemi benzer hakikat ve korku ile algılamasını temin eder. Yoksa cehennemini mevcudiyetini daha kendisi anlayamayan bir kişinin söylemi, onu dinlemekte olan kimsede de menfi tesir bırakabilir. Bu sebeple, bireyin söyledikleri bütün davranışları, ahlâk ve yaşam biçimiyle destekler nitelikte olmalıdır. Konu ile ilgili birçok âyet vardır. Fazla uzatmamak için birkaç ayeti zikrederek konuya açıklık getirilecektir. *“Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı hâlde insanlara gösteriş olsun diye malını harcayan kimse gibi, sadakalarınızı başa kakmak ve gönül kırmak suretiyle boşa çıkarmayın.”*⁹⁴¹, *““Şüphesiz Rabbimiz Allah’tır” deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de.”*⁹⁴²

Yüreği dine yakınlaştıracak olan kişilere güzel sunumlarda bulunmak:

Gerçekte bu yöntem, mümin kişilerin tabii hayatları içinde bütün bireylere yönelttikleri bir davranıştır. Zira Kur’ân ahlâkı, inananlara, karşısındaki birey bir yabancı dahi olsa ona nezaketli olmayı öğretir. İbrahim (a.s.) evine giden konuklara, daha evvel hiç bilmediği ve fark etmediği bireyler olmasına rağmen, hemen ikramda bulunmuştur.⁹⁴³ Allah Teâlâ başka bir âyette, sadakaların kim için olduğu açıklanırken, bunlar arasında “yüreklere dine yakınlaştırılacak olanları” da saymıştır.⁹⁴⁴

Dış görünümünün güzelliği ve etkili oluşu: İnananlar fiziki ve dış görünüşleriyle de Kur’ân ahlâkını yaşadıklarını gösterir. Allah Teâlâ Kur’ân’da estetik, beden temizliği, temiz giysilere dikkatleri vermiş ve iyi ahlâkın bir zorunluluğu olarak mümin kişilerin bu öğütlere de titiz olarak uyması emrini vermiştir.⁹⁴⁵ İşte Kur’ân ahlâkından bahseden mümin kişinin bu hususta da Allah Teâlâ’nın bütün emir ve öğütlerini yerine getirmesi karşı yönde müspet bir tesir bırakır.

Cenneti ve nimetlerini tasvir ederken zenginlik ve ihtişam modelinin kullanılması: Kur’ân’da, toplumu inşâ süreci bağlamında davet ve tebliğde varlıklı

⁹⁴¹ el-Bakara 2/264.

⁹⁴² el-Ahkâf 46/13.

⁹⁴³ ez-Zâriyât 51/24-27.

⁹⁴⁴ et-Tevbe 9/60.

⁹⁴⁵ et-Tîn 95/4; el-Mü’minûn 23/14; Kâf 50/6; es-Sâffât 37/6; Fussilet 41/12; el-Hicr 15/16, 19; el-Hucurât 49/7; el-Kamer 54/49; er-Ra’d 13/4,8; el-Furkân 25/2; et-Talak 65/3; el-A’lâ 87/2-3; et-Tür 52/20; el-Ğâşiye 88/1; ez-Zümer 39/20; el-İnsân 76/21.

ve muhteşem bir çevrenin tercih edilmesinin müspet tesirine dikkat cebzetmiştir. Böylece dini yeni tanıyacak olan kişi de müminlerin yaşam biçimini, refah düzeyini ve sonradan yaşayacakları ortamdaki cennet özelliklerini ve içerisinde sunulacak nimetleri görebilmelidir ki, kalbi dine kolayca ısınabilsin. Bir âyetle konuyu izah edersek daha iyi anlaşılabilir olacaktır. “*Ona ‘köşke gir’ dedi. Köşkü gördüğünde onu (zeminini) derin bir su zannetti ve eteklerini topladı. Süleyman ona ‘Bu, (zemini) billurdan döşenmiş bir köşktür’ dedi. Belkıs, ‘Ey Rabbim! Kuşkusuz ben nefisime zulüm etmişim. Şimdiyse Süleyman’la beraber âlemlerin Rabbi Allah’u Teâlâ’ya teslim oldum’ dedi.*”⁹⁴⁶

İslâmî davetin kavmin önde gelen inkârcılarının buldukları yerlere yapılması: Esas yerleşim yerleri Kur’ân’da dikkat verildiği gibi genellikle kavmin önde olan inkârcı kişilerinin oldukları yerdir. Kavmin önde olanlarını dine çağırma hususunda Kur’ân’dan verilecek en önemli model belki de Allah Teâlâ’nın Hz. Mûsâ’yı ilk önce Firavun’a göndermesidir. “*(Ey Muhammed!) Mûsâ’nın haberi sana geldi mi? Hani, Rabbi ona kutsal Tuvâ vadisinde şu şekilde seslenmişti: ‘Haydi Firavun’a git! Zira o azmıştır. Ona de ki: İster misin (küfür ve isyanından) temizlenesin? Seni Rabbine iletirim de ona karşı derinden saygı duyup korkasın!’*”⁹⁴⁷ Bunun faydası şudur: İnkârda liderlik ve önderlik yapan kişiler inandığı felsefeleri yerle bir ederek bozguna uğradığı zaman, onlara bağlı olan bireyler de bunlardan etkileneceklerdir.

Geniş kitlelere ve toplu kesimlere anlatılması yöntemi: Kur’ân’ın pek çok âyetinde doğrudan tebliğ ve davetten söz edilirken, kimi âyetlerindeyse kişilere toplu tebliğin olabileceğine dikkat çekilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in kıssalarını incelediğimizde birçoğunda peygamberlerin kendi kavimlerine dinlerini ve inançlarını toplu anlatımlarda buldukları görülür. “Ey kavmim” hitabıyla başlayan âyetler ile toplu kesimlere sunulan toplu tebliğin yararlarına da işaret edilmiştir. Örnek olabilecek âyetlerden biri Ad kavmi ile ilgilidir: “*Ad kavmine de kardeşleri Hud’u peygamber olarak gönderdik. Onlara, ‘Ey kavmim! Allah’a kulluk edin. Sizin*

⁹⁴⁶ en-Neml 27/44.

⁹⁴⁷ en-Nâziât 79/15-19.

için ondan başka hiçbir ilah yoktur. Allah'a karşı gelmekten sakınmaz mısınız?' dedi."⁹⁴⁸

Yaratılış ispatlarını anlatma: Kur'ân-ı Kerîm'de ismi anılan peygamberlerden birçoğu kavimlerini bu yolda düşünmeye sevk etmiş, Allah Teâlâ'nın bu yönde işaret ettiği yaratılış mevzusundaki ispatları kavimlerine anlatmışlardır. Bu örneklerden birini de Nuh (a.s.)'da görüyoruz: *"Görmediniz mi Allah yedi göğü, tabaka tabaka ne şekilde yaratmıştır? Onların içlerinde ne şekil ayı, bir ışık, güneşi de bir kandil yapmıştır? Allah Teâlâ, sizleri (babanız Âdem'i) yerden (bitki bitirir gibi) bitirdi (yarattı.) Ardından sizleri tekrardan oraya döndürecek ve kesin olarak sizleri (yeniden) çıkaracaktır. Allah Teâlâ, yeryüzünü sizlere bir sergi yapmıştır, orada bulunan geniş yollarda yürüyesiniz diye.*"⁹⁴⁹

Açık ve gizli olmak üzere dolaylı anlatım: Bütün peygamberler gönderildikleri toplumlara Allah Teâlâ'nın gücünü, azametini, yüceliğini ve dininin zorunluluklarını anlatmak amacıyla muhtelif metotlar, usuller ve ifade şekillerini denemiştir. Örneğin Nuh (a.s.)'un halkına yapmış olduğu davet ve izlediği anlatım taktikleri müminlere yol gösterici olmuştur. Hz. Nuh, dünyevî açıdan kavmine büyük ehemmiyeti olan önemli hususlardan gelerek, tüm bunları veren Allah Teâlâ olduğuna vurgu yapmış ve böylelikle kavmini düşünmeye ve tefekküre davet ve teşvik etmiştir. Yağmur yağdırmanın, malları ve çocukları verenin, bereketli bahçeleri ve şarıl şarıl akan ırmakları yaratanın, verilen her çeşit ikramın biricik malikinin Allah Teâlâ olduğunu ifade etmiştir.⁹⁵⁰

Düşündürücü sorular sorarak anlamalarını sağlamak: Bu süreçte kullanılan soru-cevap yönteminin yanı sıra, bozuk fikirleri çürüterek, bunun yerine dayanıklı ve rasyonalist zekâlar oluşturarak geliştirmek de Kur'ân'da önerilen bir yöntemdir. *"Allah Teâlâ, kendine hükümdarlık veriyor diye (şımarıp böbürlenerek) Rabbi ile ilgili İbrahim'le tartışanı görmedin mi? Hani İbrahim, 'Benim Rabbim diriltir, öldürür.' demiş; o da 'Ben de diriltir, öldürürüm' demişti. (Bunun üzerine)*

⁹⁴⁸ el-A'râf 7/65.

⁹⁴⁹ Nûh 71/15-20.

⁹⁵⁰ Nûh 71/5-12.

İbrahim, 'Kuşkusuz Allah Teâlâ güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir' deyince, kâfir şaşırır. Öyle ki Allah zalimler topluluklarını hidâyete ulaştırmaz."⁹⁵¹

Âyette geçtiği üzere, İbrahim (a.s.) din hakkında kendisi ile münakaşaya giren bir kimseye Allah Teâlâ'nın sonsuz erki ve kudretindeki acziyetini hikmetli birkaç cümleyle anlatmış, verdiği misallerle inkârcı olanın bu halini kendinin de farketmesini sağlamış, anılan birey de içinde olduğu hali gördüğü zaman şaşırıp bunun üstüne söyleyecek bir söz bulamamıştır. Hz. İbrahim inkârcı kişiyi köşeye sıkıştırdığında o hikmetli üslup ve metodu, müminlere tebliğ etmede ve toplumu inşaada yararlanılabilecek çok ciddi bir modeldir.

Yanlış inançlarını çürütme: Tereddüt ve önyargıların ortadan kaldırılmasının ardından, sahip oldukları batıl inançların çökertilmesi ve geçersiz oluşunun ispatlanması gerekir. İşte bu noktada muhatabın düşüncesindeki tıkanmaları giderip, gerçek, doğru ve sağlam bilgileri kendilerine aktarabilmek için, anılan batıl inançlar akıl, bilim ve görsel yollarla çökertilmesi ve geçerli olmayan bir düzen olmasının bir bütün olarak izahıdır. İbrahim (a.s.)'ın kavmine bu bağlamında sunduğu tebliğ bu üsluba oldukça güzel bir örnektir.⁹⁵²

Davetçinin emin ve itimat edilir olması: Kur'ân'da bütün peygamberlerin, verildikleri toplumlara öncelikli olarak kendisini tanıttığını ve Allah Teâlâ'nın vazifelendirdiği emin elçiler olduğunu belirttiğini görmekteyiz.⁹⁵³ Muhatabın kuşkularını giderip, güven sağlayarak manevî olarak rahat edecek olan esas husus da budur. Şayet birey dürüst, güvenli, emin ve doğru bir kimseyse, anlattığı hususlar da dinleme ve üstünde düşünme ve tefekküre değer özellikte olacağı açıktır. Ancak şayet birey karşı yönün güvenilir olduğundan şüphe duyuyorsa anlattığı bütün hususlara savunmayla davranacaktır. Bu evre, Kur'ân'da işaret edilen yollarla bütün olarak geçildiğindeyse birey kendine anlatılanları pür dikkat dinleyerek konuyu anlamaya çok daha açık olacaktır.

Hiçbir karşılık beklenmeden tabliğ: Muhatapların anlatılan hususları herhangi bir önyargı, kuşku ve baskıda olmadan, büsbütün özgür irade ve düşünce ile beraber, sağlam bir vicdan ile değerlendirmesi gerekir. Kur'ân'a baktığımızda, bütün

⁹⁵¹ el-Bakara 2/258.

⁹⁵² eş-Şuarâ 26/70-76.

⁹⁵³ eş-Şuarâ 26/107, 125, 143,162, 178; ed-Duhân 44/18.

peygamberler gönderildiği toplumlara evvela telkin ettiği gerçeklerin, bu şüpheleri uzaklaştırmaya dönük olduğunu görmekteyiz. Peygamberler, hayatlarını yalnızca Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmaya adanmış kimselerdir. Rastladıkları her bireyin cehennem benzeri ebedi ve ürkütücü bir azap halinde olmasından dolayı kaygı duyarlar. Onların yanlışlarından uzak olmaya çalışırlar. Biricik umutlarıysa, Allah Teâlâ'nın memnuniyetini kazanmalarıdır. Bunun haricinde kişilerden umdukları dünyaya ait bir çıkarları bulunmaz.⁹⁵⁴

Kendi dilleri ile hitap: Allah (cc) bütün peygamberleri kendi kavimlerinin lisanıyla gönderdiğini ifade etmekte ve bunun hikmetini de Kur'ân'da açıklamaktadır.⁹⁵⁵ Evrensel bir mesaj olarak indirilen Kur'ân da indirildiği toplumun dili Arapça ile gönderilmiştir. Böylece o insanların biz bunun dilini bilmiyoruz veya onu anlamıyoruz şeklinde ileri sürebilecekleri itirazların önüne geçilmiştir.⁹⁵⁶

Somuttan soyuta gitmek: Kur'ân'ın bu yöntemi kullanmasının sebebi insanın zihinsel gelişiminin, somuttan soyuta doğru olmasıdır. İnsan, görebildiği ve dokunabildiği şeyleri daha çabuk öğrenir ki, buradan hareketle soyut şeyleri öğretmek daha kolay hale gelir. İnsanı herkesten daha iyi tanıyan Allah'ın, insana ilahî hakikatleri öğretme yöntemlerinde de bunu gözlemlemek mümkündür.⁹⁵⁷ Şems sûresinde açık bir şekilde görüldüğü üzere somuttan giderek soyuta yönelen bir anlatım göze çarpmaktadır.

Bilinenden bilinmeyene, yakından uzağa doğru yöntemi: Kur'ân insanların sahip olduğu bilgi ve tecrübeleri tamamen reddetmemiştir. Eksik olanı tamamlamış, doğru olanı korumuş ve geliştirmiş, yanlış olanı ise doğru olanıyla değiştirmiştir. İnsanların bildiklerinden hareketle onlara bilmediklerini öğretme yöntemini kullanmak işi kolaylaştıracaktır. Çevresinde var olandan hareketle bilmediği uzaktaki gerçeği öğretmek de bu yöntemin bir parçasıdır. Bu yöntemin kullanımını âyetlerde görmekteyiz.⁹⁵⁸

⁹⁵⁴ eş-Şuarâ 26/180; el-En'âm 6/90; Hüd 11/29, 51; Yâsîn 36/20,21; eş-Şûrâ 42/23.

⁹⁵⁵ İbrâhîm 14/4.

⁹⁵⁶ Yûsuf 12/2.

⁹⁵⁷ eş-Şems 91/1-8.

⁹⁵⁸ el-Ankebût 29/61,63-64; et-Târık 86/5-10.

Takrir: Takrir yöntemi⁹⁵⁹ en çok kullanılan yöntemlerden biridir. Çünkü en kolay ve en dolambaçsız yoldur. İnsanlar daima düşüncelerini ve tecrübelerini doğrudan doğruya muhataplarına anlatmışlardır. Kur'ân'da bunu sıklıkla görmek mümkündür.⁹⁶⁰

Tedricî eğitim: Tedricen indirilen Kur'ân, muhataplarını eğitirken ve toplumu inşâ ederken bu özelliğini kullanmıştır. Kur'ân'da bununla ilgili birçok örnek mevcuttur. İnşâ faaliyetinde kolay olandan zor olana, tatlı olandan sert olana, hoşgörü ve aftan tecziyeye doğru tedricî bir metot izlemeyi prensip edinmiştir. Konu ile ilgili âyetler mevcuttur.⁹⁶¹ Bu âyetleri incelediğimiz zaman tedricî yönteminin insanların eğitiminde ne kadar önemli olduğunu idrak ediyoruz. Yıllarca alkol bağımlısı haline gelmiş bir insandan bu alışkanlığını bırakmasını istemek ne kadar zor bir olaydır. Oysa Kur'ân insanın bu bağımlılığının gücünü bildiği için aşama aşama onu zayıflatarak terk ettirmiştir.⁹⁶²

Kıssalar ile eğitim: En eski eğitim-öğretim yöntemlerinden biri de kıssa ile eğitmektir. İnsana hoş gelen ve onu cezbeden bir edebi türdür. Çünkü iyi yazıldığı ve muhatapına iyi sunulduğu zaman büyük küçük herkesin hoşuna gider. Aynı zamanda kıssalar, yazıldıkları zamanı çeşitli özellikleriyle tanıtmada da ön plana çıkmaktadır. Kur'ân'ın ciddi bir bölümünün kıssalardan meydana geldiği bir vakıadır. Hak ve batıl savaşının en dikkat çekici misallerinin bulunduğu kıssalar, kişiye bir tarihsel boyut sağlamak ve ne çeşit bir hareket göstermesi durumunda ne şekilde bir neticeyle karşı karşıya olacağı hususunda ciddi belirtiler vermektedir.⁹⁶³ Kıssalar anlatılmalı ki muhatap aklını kullanıp düşünebilsin.⁹⁶⁴ Çünkü aklını olumlu şekilde kullanıp tefekkür eden ve hakikate ulaşanlar kurtulanlardan olacaklardır.⁹⁶⁵

Yaparak- yaşayarak ve gözlemle öğrenme: Kur'ân-ı Kerîm, eşya ve vakaları dış görünüşleriyle anlamayı kâfi görmez; onların özünü anlamayı da talep

⁹⁵⁹ Takrir, bir soru veya problem şekline sokulmuş olan önemli bir hususun muhataba açık olarak anlatılması, izah edilmesi, açıklanması anlamında kullanılan bir öğretim tekniğidir. Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, (Konya: Esra Yayınları, 1995), 125.

⁹⁶⁰ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 196-198.

⁹⁶¹ el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/90; el-İsrâ 17/106; el-Furkân 25/32.

⁹⁶² Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 204-205.

⁹⁶³ el-Bakara 2/243, 259; el-A'râf 7/59-93; Hûd 11/25-100, 120; Yûsuf 12/111; el-Enbiyâ 21/48-92; eş-Şuarâ 26/10-191.

⁹⁶⁴ el-A'râf 7/176.

⁹⁶⁵ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 205-213.

eder. Her şeyi aynen hayvanlar gibi zahîrî görünüşleriyle değerlendiren insanları eleştirir.⁹⁶⁶ Yüce Allah kullarından bir şey yapmalarını isterken, bunun amel boyutunu önce Hz. Peygamber'den istemiştir. Çünkü peygamberler dinin anlaşılması ve hayata geçirilmesi için örnek şahsiyetlerdir.⁹⁶⁷

Terhîb ve terğîb: Kur'ân-ı Kerîm'de terğîb ve terhîb yöntemi sık sık kullanılmıştır. Gerek terğîbin gerekse terhîbin olsun, insan psikolojisini hayıra yönlendirmek ve şer olandan uzak tutma yönünden çok önemli etkileri yer almaktadır. Kişi psikolojisinin bu gerçekliğinden hareket ile Rabbimiz Kur'ân-ı Kerîm'de, terğîb ve terhîbe ölçülü bir şekilde yer vermiştir.⁹⁶⁸ Dünyadaki nimetlere sahip etme vaadiyle onları dini hakikatleri yaşamaya özendirilmektedir.⁹⁶⁹ Kur'ân-ı Kerîm bu yöntemi diğer yöntemler ile beraber inşâ etmek istediği toplumu korku ile ümit arasında dengede tutmak amacı ile kullanmaktadır.⁹⁷⁰

4.3. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Üslûbunda Rol Model Şahsiyetler

Kur'ân, İslâm dininin insan şahsiyetini inşâ etme, ihya etme ve o şahsiyeti etkileme ya da oluşturmadaki yaklaşımını öğrenebileceğimiz en etkin ve en pratik kaynaktır. Bize doğru, sağlıklı ve öğretici bilgiler sunan en aktif ve en önemli yol Kur'ân'ın nüzûl süreci, üslûbu ve içeriğidir. Yaklaşık çeyrek asra yakın bir zaman zarfı içerisinde devam eden Kur'ân'ın vahiy süreci ve bu süreç esnasında sunulan üslup, metot ve içerik Müslüman şahsiyeti ve Müslüman toplumu inşâ süreci olarak değerlendirilir. Başka bir yönden ise, Kur'ân'ın muhatapları için inşâ sürecinde öngörülen davranış değişiklikleri ifade edilirken uygulanan rol model şahsiyetler ve öğretici stratejiler örnek alınması açısından eğitimciler için ufuk açacak bilgileri ihtiva etmektedir. Bundan dolayıdır ki, Kur'ân'da öngörülen bir davranış tarzı ya da kişilik özelliğine dair ifadeleri sadece içerik açısından değil üslup açısından da tahlil etmekte fayda vardır. Bilinmesi gereken en önemli gerçeklerden biri ise şahsiyetin oluşumunda genetik bazı faktörlerin yanı sıra insanı çevreleyen sosyo-kültürel atmosferin şekillendirici bir etkiye sahip olduğudur. Bu etki şahsiyetin temel dinamiklerini oluşturan bilişsel ve duyuşsal alanların tamamında kendini

⁹⁶⁶ er-Rûm 30/7.

⁹⁶⁷ el-Müzzemmil 73/1-4; el-Müddessir 74/1-7; el-Alak 96/1-3.

⁹⁶⁸ el-Bakara 2/1-7, 24-25; en-Nebe 78/21-30, 30-40.

⁹⁶⁹ Hûd 11/52.

⁹⁷⁰ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 219-227.

göstermektedir. Kişiliğin oluşumunda önemli olan diğer faktörler ise, kişinin kabiliyetleri, yaşam sürdüğü sosyal ve kültürel mekânda öğrenmek, taklit etmek ve özdeşimle elde ettiği nitelikler, bulunduğu kültür değerleri, mensubu dini ve ahlâk algısı, sosyalleşme seyrinde tesis ettiği bütün ilişkiler etkileşim halinde rol oynamaktadırlar.

Kur'ân, özellikle yaşadıkları ve gönderildikleri toplumların inşâ sürecinde peygamberlerin model olan şahsiyetler ve rol modeller olduğundan bahsetmiş, mesajlarını da bu örnek kişilikler aracılığıyla arz etmeyi seçmiştir. Peygamberlerin bu örnekliği gerek kendi toplumuna gerekse de ardından gelen topluluklara dönük bir örneklik ve kılavuzluktur. Kur'ân-ı Kerîm'in kapsamı dikkate alınıp incelendiğinde bu örnekliklerin, rehberlik ve örnekliklerin genişçe yer kapladığı kolaylıkla görülecektir.

Bireyin birey olmasını sağlayan erdemlerden birisi olan ahlâk, kişisel ve sosyal hayatın vazgeçilmeyen öğelerindedir. Kur'ân-ı Kerîm'de toplumları yıkıma vâdreden nedenler incelendiği zaman esas unsurun ahlâksal dejenerasyon olduğu anlaşılacaktır. Kur'ân'da getirilmek istenen İslâm ahlâkı, gerek maddî ve manevî, gerekse zihnî ve psikolojik olarak toplumda yaşayan her düzeydeki bireyin endişelerini ve hasretlerini dikkate alan; onları, içerisinde buldukları halden daha ideal ve daha prensipli olan istikamete doğru yükselme olanağı veren en geniş ve en ahenkli bir ahlâk olduğu gösterilir.⁹⁷¹ Bunun içindir ki, Kur'ân-ı Kerîm'de sunulan mesajlar ve toplumu inşâ sürecinde kullanılan figürler ve rol model şahsiyetler hakkında uzun bir ayrıntıya girilmez. Verilmesi planlanan mesajlar bazen gençler bazen de yaşları olgun olan modeller vasıtasıyla verilmek istenmektedir. Bu yönden değerlendirildiğinde Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Yusuf, Lokman (a.s.)'ın evladı, Kabil ile Ashab-ı Kehf ve Hz. Şuayb'ın kızlarının genç olduklarını, Hz. Mûsâ, Hz. İbrahim, Hz. Yahyâ, Hz. Meryem vasıtasıyla gönderilen mesajlar ise figürlerin ve rol modellerin yaşları hakkında bilgi verilmemektedir. Ahlâkî mesajları sunma gayesiyle model şahsiyetler olarak rol model biçilen bu şahısların Kur'ân-ı Kerîm'de en isabetli ve iyiye yönlendirme ilkesine bağımlı olarak⁹⁷² genellikle olumlu davranış

⁹⁷¹ Mustafa Çağrı, "Ahlak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 2/ 2.

⁹⁷² el-İsrâ 17/9

modellerine yer verilmiştir. Kullanılan rol modeller genellikle peygamberler ya da salih insanlar ve konu olarak ta genellikle namus ve ahlâk üstünden ahlâka ilişkin mesajların ortaya konulduğu görülür. Kur'ân-ı Kerîm'de Kabil ve Hz. Yusuf'un kardeşleri dışında sunulan rol model şahsiyetler, hep güzel ahlâk yönüyle örnek gösterilmiştir. İffet ve hayânın ardından ise, dürüst olma ve ana ve babaya hürmet ve iyi olma benzeri hoş karakterler hakkında yoğunlaştığı görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Meryem, Hz. Yusuf, Hz. İbrahim, Hz. Mûsâ, Hz. Yahyâ, Hz. Şuayb'ın kızı ve Lokman (a.s.)'in oğlu vasıtasıyla genel anlamda ahlâk yönünden mesaj sunulan rol modeller gibi karşımıza gelmektedir. Zira insanlığın yoluna ışık tutanlar, peygamberler ve salih insanlardır.⁹⁷³ Zira bunlar insanların gönüllerine ve iradelerine hitap eden mürşitlerdir. Bu kısa girişten sonra rol model olarak sunulan şahsiyetlere geçilecektir:

İffet, hayâ ve dürüstlüğün timsali olarak sunulan Hz. Meryem: Kur'ân-ı Kerîm'in üstünde durduğu en ciddi ahlâkî hususlardan birisi iffet ve hayâdır. Kişinin bedensel ve maddî haz ve zevkine aşırı olmaktan muhafazasını beyan eden hayâ ile yemek, içmek ve cinsel istek hususunda ölçüyü korumak, aşırı arzuları dindirip din ve aklın buyruğu altına sokmak sûretiyle kazanılan erdem olan iffet⁹⁷⁴ hakkında Kur'ân'ın birçok yerinde tavsiye ve uyarılarda bulunulmuş erkek ve kadınlara iki model şahıs üzerinden iffet, hayâ ve dürüstlük ilgili ahlâkî ilkelere değinilmiştir. Konu ile ilgili olarak bayanlara Hz. Meryem rol model kimlik gösterilir iken, erkeklereyse Hz. Yusuf gösterilmiştir. Her iki cinsiyette ayrı örneklerin gösterilmesi İslâmî ahlâk yönünden namusun ne derece ciddi olduğuna işaret etmektedir.

İffet, dürüstlük, affedicilik ve ana babaya saygının timsali olarak sunulan Hz. Yusuf: İffet, dürüstlük ve doğruluk konularında bayanların önderi ve örneği Hz. Meryem iken erkeklerin önderi ve örneği ise Hz. Yusuf'tur. Hayat felsefesinden ve yaşadıklarından ibret ve ders çıkarılması gereken örnek ve önder bir peygamber olarak sunulmuştur. Hz. Yusuf'un kardeşleri tarafından kuyuya atılması süreciyle başlamış olan sınavı Mısır sarayına vardığında nefsi ile sürmüştür. Kur'ân-ı Kerîm'de, ergenlik haline ulaşmasının sonrasında kendisine ilim ve hikmet

⁹⁷³<http://burhandergisi.com/butun-yazarlar/161-2017-01-27-07-49-25/2058-2017-03-02-06-18-18.html> (Erişim 25 Mart 2020)

⁹⁷⁴ Mustafa Çağrıcı, "İffet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 21/ 506.

verildiğine⁹⁷⁵ işaret edilmiştir. Güzel ve genç yaştaki Hz. Yusuf'a Mısır azizinin eşinde ayrı duygular olduğu ve kendisinin Hz. Yusuf'la meşru olmayan bir ilişkiyi planladığı, ama Hz. Yusuf'un bu plandan Allah Teâlâ'nın desteğiyle kurtulduğu anlatılmaktadır.⁹⁷⁶ Hz. Yusuf kadının ısrarına rağmen nefesine uymamış, neticesinde hapse atılmayı ahlâksız teklife tercih edip bir peygambere yaraşır ahlâkî bir hareket göstermiştir.⁹⁷⁷

Hayâ timsali olarak sunulan Hz.Şuayb'ın kızları: Tevhit mücadelesinde genellikle kavminin nefsânî ve ahlâkî bozukluklarını düzeltmeye çalıştığı davet ve tebliğ mücadelesi ile ön plana çıkarılan Hz. Şuayb'ın kızlarına, hayâyı vurgulamak üzere Kur'ân'da yer verilmiştir.⁹⁷⁸ Koyunların otlatılması karşılığında babası Hz. Şuayb'ın çağrısını ulaştırmak için kızlarından birisinin Hz. Mûsâ'ya gidişinin yer aldığı âyette “*Hayâli bir biçimde yürüyerek...*”⁹⁷⁹ ifadesi Müslüman kızlarda bulunması gereken ahlâk duygusunun akıllarda bulunmasını temin etmeye ilişkindir. Aynı zamanda mümin kadının, mahrem olan erkekler ile ilişkisinin ne şekilde olacağına da işaret edilmiş, hem erkeğin hem de kadının ahlâk ve hayâ hudutları içinde birbirleri ile iletişim kurmaları vurgulanmış, bu konuda bayanların daha hassas olması gerektiği ifade edilmiştir.⁹⁸⁰

Şefkatli, yumuşak huylu, dürüst, anne ve babasına saygılı ve Allah'ın dostu vafına sahip bir peygamber olan Hz. İbrahim: Tevhit savaşının önemli şahsiyetlerinden birisi olarak sunulan İbrahim (a.s.)'in bu konudaki çabası, Allah Teâlâ'ya yönelik olarak iyi karakterli bir kul olması,⁹⁸¹ hilm sahibi olması,⁹⁸² Allah'tan çok korkan olması, (evvah)⁹⁸³ tevazu ve ihlasla Allah'a yönelmesi,⁹⁸⁴ doğru bir insan olması,⁹⁸⁵ şükredici olması,⁹⁸⁶ çok dua etmesi,⁹⁸⁷ huşu ile Allah'a

⁹⁷⁵ Yûsuf 12/21.

⁹⁷⁶ Yûsuf 12/23-29.

⁹⁷⁷ Yûsuf 12/33.

⁹⁷⁸ el-A'râf 7/85-92; Hûd 11/84-95; eş-Şuarâ 26/177-189.

⁹⁷⁹ el-Kasâs 28/25.

⁹⁸⁰ <http://burhandergisi.com/butun-yazarlar/161-2017-01-27-07-49-25/2058-2017-03-02-06-18-18.html> (Erişim 25 Mart 2020)

⁹⁸¹ et-Tevbe 9/114.

⁹⁸² Hûd 11/75.

⁹⁸³ et-Tevbe 9/114.

⁹⁸⁴ el-Şûrâ 42/13.

⁹⁸⁵ Meryem 19/21.

⁹⁸⁶ en-Nahl 16/120-121.

⁹⁸⁷ el-Şuarâ 26/83-89; el-Bakara 2/128,129; İbrâhîm 14/40,41; el-Müntehine 60/5.

yönelmesi,⁹⁸⁸ temiz kalpli olması,⁹⁸⁹ misafirperver olması,⁹⁹⁰ vefalı bir insan olması,⁹⁹¹ salih bir kul olması⁹⁹² ve ahlâkî özellikleri nedeniyle Allah'a arkadaş olduğu belirtilir.⁹⁹³ Müşrik olmalarına rağmen anne ve babasına saygı gösteren bir peygamber olarak sunulan Hz. İbrahim'in ebeveyni için dua ettiği görülmektedir.⁹⁹⁴ Tevhit mücadelesine giriştiği zaman babasına müşrik olmasına rağmen babasının tehditkâr ifadelerine karşılık “*ey babacığım*”⁹⁹⁵ şeklindeki saygı ve sevgi içeren ifadesi dikkat çekicidir. Hz. İbrahim'in babasına karşı kullandığı bu kibar ifade biçimi ve takındığı bu tavırlar bir çocuğun ana ve babasına ne şekilde davranacağı hususunda müminlere model olarak verilmektedir.⁹⁹⁶

Anne ve babasına iyilikle davranışta bulunan, yumuşak huylu bir peygamber olan Hz. Yahyâ: Kur'ân'da dört yerde ismi geçen⁹⁹⁷ Hz. İsa ile aynı dönemde yaşadığı vurgulanan peygamberdir.⁹⁹⁸ Tıpkı babası (Hz. Zekeriya) gibi, o da İsrailoğulları'na gönderilmiştir. Hz. Yahyâ, namuslu, salih, merhametli, pak yaradılışlı, Allah Teâlâ'dan korkan, ana ve babasına itaatkâr ve yumuşak bir kişilik olarak tanıtılmış, bu özellikleri ile insanlara örnek gösterilmiştir.⁹⁹⁹

Baba ve oğul diyalogunda verilen ahlâk dersi ile ön plana çıkan Hz. Lokman ve oğlu: Kur'ân'da adı anılarak, kendilerine kıymet verilen ve model bir birey olarak anılan nadir kişiliklerden birisidir. Adı, Kur'ân'ın bir sûresine isim olarak verilmiş, kendinin, oğluna verdiği kıymetli tavsiyeler aynen nakledilmiştir.¹⁰⁰⁰

Bilge kimseyle nebi konuşmasındaki ahlâk dersi ile öne çıkan Hz. Mûsâ: Hz. Mûsâ ile beraber “Salih Kul” olarak verilen kimsenin yolculuklarında rastladıkları birtakım vakalar Kur'ân'da bahsedilmektedir.¹⁰⁰¹ Mûsâ (a.s.), salih bir kul olan ve bazı kaynaklarda “Hızır” olduğu ifade edilen kimseden, Allah Teâlâ'nın

⁹⁸⁸ en-Nahl 16/120.

⁹⁸⁹ es-Sâffât 37/84.

⁹⁹⁰ ez-Zâriyât 51/24-27.

⁹⁹¹ er-Rûm 30/17,18.

⁹⁹² el-Bakara 2/130; en-Nahl, 16/122; el-Ankebût 29/27.

⁹⁹³ en-Nisâ 4/125.

⁹⁹⁴ İbrâhîm 14/41.

⁹⁹⁵ Meryem 19/42.

⁹⁹⁶ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 3/602.

⁹⁹⁷ Âl-i İmrân 3/39; el-En'âm 6/85; Meryem 19/7, 12; el-Enbiyâ 21/90.

⁹⁹⁸ Âl-i İmrân 3/31-48.

⁹⁹⁹ Meryem 19/13,14.

¹⁰⁰⁰ Lokmân 31/12-19.

¹⁰⁰¹ el-Kehf 18/65-82.

kendine öğrettiği bilgidен öğretmesini talep ettiği ifade edilir.¹⁰⁰² Bu bilgi isteme olayında bir peygamberin makam olarak kendinden aşağıdaki birinden ilim istemesinde ilim öğrenme hususunda alçak gönüllü ve ahlâka uygun olma mesajı verilmiştir.¹⁰⁰³ Hz Mûsâ bilge Hızır'dan kibar tarzda, “Sana öğretilmiş olan bilgilerden bana, doğruya nakledici bir bilgi öğretmende sana bağlı olayım mı?” biçiminde müsaade istemesinde bu erdemli tavrın eyleme yansımasıdır.

Sabırlı kişi olan Hz. Eyyûb: Kur’ân’da ismi dört sûrede geçer.¹⁰⁰⁴ Âyette “*kulumuz*”¹⁰⁰⁵ diye söz edilen Hz. Eyyûp, sabırlı kişi örneğinde bize anlatılmıştır. O’nun en önemli sıfatı sabırdır. Allah Teâlâ onu sınava almış, başından geçen tüm rahatsızlıklara razı olmuş, ailesinin tehlikeye düşmesi gibi belalar, musibetler karşısında sabır içinde olmuş, buna mukabil ise Allah Teâlâ kendine kaybettiğini ve bir mislini daha vermiştir. Tüm bu kıssaların amacının, bireylerin ibret almasını temin etmek olduğu belirtilir.¹⁰⁰⁶ Hz. Eyyûb ile ilgili olarak ileri sürülebilecek görüşlerden biri de, O’nun Kur’ân’da ifade edildiği gibi Rabb’ine yönelen iyi bir Allah eri olduğu, Allah’ın kendisini bir sınavdan geçirdiği ve O’nun güzel biçimde sabrettiğidir. Onun sınanması, bütün malını, ailesini ve sağlığını aynı dönemde yitirmesi şeklinde olmuştu. Ancak o, bütün bunlara rağmen Rabb’i ile bağıını gevşetmedi, O’na güveninden hiçbir şey kaybetmedi ve ilahî takdirin her türlüüne gönül rızası ile katlandı.¹⁰⁰⁷ Kur’ân, Hz. Eyyûb’u örnek bir kimlik olarak bizlere sunmaktadır.

Kur’ân açısından rol modelin en önemli özelliği inancıyla hakikate dayalı, yaşantısıyla en güzel hayat tarzına sahip kişi olmasıdır ki, bu açıdan genel anlamda insanlığın en kapsamlı rol modeli peygamberlerdir. Hayatı bütün ayrıntısına kadar bilinen rol modellerin en sonuncusu Hz. Muhammed (s.a.v.)’dir.¹⁰⁰⁸ Allah Teâlâ’nın affına mazhar olup sevgisini kazanmak peygamberi sevmekle irtibatlandırılmıştır.¹⁰⁰⁹ Peygambere tabi olmanın Allah’a tabi olmak anlamına geldiği belirtilmiştir.¹⁰¹⁰

¹⁰⁰² el-Kehf 18/66.

¹⁰⁰³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, 6/ 274.

¹⁰⁰⁴ en-Nisâ 4/63; el-En’âm 6/84; el- Enbiyâ 21/83-84; Sâd 38/41-44.

¹⁰⁰⁵ Sâd 38/41.

¹⁰⁰⁶ Râzî, *Mefâtihu’l- Ğayb*, 31/212.

¹⁰⁰⁷ Seyyid b. Kutb, *Fî Zılâli’l- Kur’ân*, 5/ 3021.

¹⁰⁰⁸ el-M’aide 5/55; el-Mümtehine 60/4,6.

¹⁰⁰⁹ Âl-i İmrân 3/31.

¹⁰¹⁰ en-Nisâ 4/80.

4.4. Toplumun İnşâ Sürecinde Kur'ân'ın Sunduğu Genel İlkeler

Kur'ân'ın oluşturmak istediği toplum tipini ortaya çıkarmak, sanıldığı kadar kolay değildir. Bunun için her şeyden önce toplumu oluşturan fertlerde insan olma bilincinin uyandırılması ve yapılacak olan her eylemin ilahî planda bir karşılığının olacağı inancı pekiştirilmelidir. Hz. Muhammed'in on üç yıllık Mekke döneminde işlediği ana tema Allah'a olan inanç ve bu inançtan kaynaklanan ahlâkî ve insanî sorumlulukların yerine getirilmesinin gereği olmuştur. Bu nedenle iman, İslâm toplumunun, hiçbir zaman vazgeçemeyeceği önemli bir vâfidir ancak, bu toplumu diğerlerinden ayıran husus sadece imanı değildir. İman, temel ve vazgeçilmez bir şart olmakla beraber, imanın hayat planındaki tezahürü olan tüm unsurlarının yaşanıyor olması, İslâm toplumunu somut alanda diğerlerinden ayıran çok önemli bir özelliktir. İman tezahürlerinin hayata aksetmediğini varsaydığımızda İslâm toplumunun diğer toplumlardan hiçbir farkının kalmayacağı gayet açıktır. Hz. Muhammed'in Mekke dönemindeki çabasının, tebliğde bulunduğu insanlara imanla birlikte insanî değerleri yaşama bilincini de vermeye yönelik olması, onun bambaşka bir toplum ortaya çıkarmayı istediğini göstermektedir.¹⁰¹¹

Birey yaşamı süresince öteki bireylerle beraber yaşama gereksinimi hisseder. Hayatın tek başına sürmesi çok güçtür. Başkaları ile beraber yaşamaksa bireye birtakım yükümlülükler verir. Bu yükümlülükleri ayırt etmek üretken bir yaşamın esas unsurudur. Esasında dinimizin de arasında olduğu bütün semavî dinlerde bireylere bu yükümlülüklerini anımsatmak için mevcuttur. Kur'ân-ı Kerîm ve onu izah eden Hz. Peygamber'in sünneti bu mesuliyetleri öğreten prensiplerle doludur.¹⁰¹²

Hız. Muhammed, dönüştürülmesi çok zor olan bir toplumda mucizeler göstermiştir. Câhiliyetin doruk noktada olduğu bir toplumdaki insanlığa örnek bir ümmet çıkartmıştır. O'nun kendi döneminde oluşturduğu toplumun niteliklerinin câhiliye toplumundan derin farklarla ayrıldığını rahatlıkla görmek mümkündür. Hız. Muhammed'in olağanüstü çabasıyla gerçekleşen bu farklar aynı zamanda onun

¹⁰¹¹ Seyfullah Kara, "Hz. Muhammed'in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı Sosyal Temel İlkeleri", *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22/04/2007, (Çorum: İslami İlimler Dergisi Yayınları, 2007), 444.

¹⁰¹² Abdulkadir Karakuş, "Kur'an'a Göre Birlikte Yaşamın İlkeleri", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S. 1, 167.

kiyamete kadar gelecek olan Müslüman toplumlarda görmek istediği özellikleri de ortaya koymaktadır. Bu özellikler, Allah'ın elçisinin temel ibadetler kadar önem verdiği ve vazgeçilmez olarak kabul ettiği, bu nedenle de Müslüman toplum için birer ilke olarak tespit ederek hayat alanına aktardığı olgulardır.¹⁰¹³

Var olma amacına elverişli bir yaşam yaşamaya gayret eden birey, kendini müspet olarak görür ve bu müspetliği yaşadığı ortama yansıtır. Böylelikle bireyin kendisini tanıması; yaratana bilmesi ve benimsemesi neticesine ulaştırır. Yaratana bilip tanıyan birey, bu dünyada neden var olduğunu anlamaya başlar. Kur'ân-ı Kerîm bu dünyada varoluşumuzun gayesini âyette izah etmektedir.¹⁰¹⁴ “*Nefsini bilen, Rabbini bilir*” sözü¹⁰¹⁵ de bu hususu anlatır ve bireyin kendiyile barışık olması, kendisini tanımasını sağlar.

Müslüman toplumun ilk ilkesi tevhit inancına sahip olmaktır. Tüm diğer ilkeler onun üzerine kurulduğu takdirde anlam kazanır; hatta tüm ilkelerin yaşanmasındaki itici güç, onu yaşayacak olan fert ve toplumların tevhidî bir imana sahip olmalarıdır. Bu imanın doğal sonucu ise öldükten sonra başka bir hayatın var olacağına ve dünyada yapılan her türlü eylemin orada bir karşılığının olacağına inanmak, yani ahiret hayatına iman etmektir. Tevhidî imanda mademki ahiret hayatının varlığı reddedilmesi imkânsız bir akide olarak yer almıştır; o halde böyle bir akideden beslenen İslâm toplumu için diğer ilkeler, pratik hayatta uygulanması zorunlu bir yaşam tarzı haline gelecektir. Bu nedenle Hz. Muhammed'in Arap toplumunu dönüştürürken izlediği siyaset, toplum mühendisliği tarzı bir siyaset olmayıp sözü edilen ilkeler de tepeden inmece bir yaklaşımla dayatılan olgular değildir. Tam tersine, Arap toplumu bu dönüşümü, inanca dayalı gönüllü bir hareketle gerçekleştirmiştir.¹⁰¹⁶

Kur'ân'ın inşâ etmek istediği toplumun sosyal bazlı temel ilkelerini zikrettikten sonra toplumun inşâ sürecinde Kur'ân'ın sunduğu genel ilkelere geçilecektir.

¹⁰¹³ Seyfullah Kara, “Hz. Muhammed'in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı Sosyal Temel İlkeleri”, 449.

¹⁰¹⁴ el- Hucurât 49/13.

¹⁰¹⁵ Bu sözün hadis olmadığı ifade edilir. el-Acluni, Ebu'l-Fida İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*, thk. Abdulhamid b. Ahmed b. Yûsuf, (Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 2000), 2/ 312.

¹⁰¹⁶ Seyfullah Kara, “Hz. Muhammed'in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı SoSal Temel İlkeleri”, 449.

Kur'ân'ın inşâ etmek istediği toplumun sosyal bazlı temel ilkeleri şunlardır: İslâm toplumunun birbiriyle barışık ve kenetlenmiş bir toplum olması,¹⁰¹⁷ İslâm toplumunu oluşturan fertlerin manevî kardeş olması,¹⁰¹⁸ hak ve adaleti ayakta tutan bir toplum olması,¹⁰¹⁹ sevgi dolu bir toplum olması,¹⁰²⁰ güven toplumu olması,¹⁰²¹ rahmet toplumu olması,¹⁰²² dayanışma toplumu olmasıdır.¹⁰²³ İşte bu nedendir ki Hz. Peygamber, oluşturduğu toplumda bu noktalara oldukça önem vermiştir. Kur'ân'ın sunduğu genel ilkeler şunlardır:

Tevhid: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, tevhittir. Allah'a ve Resûlüne teslimiyet göstermek, tevhibi gerçekleştirmenin öncelikli ve temel ilkelerinden biridir. Tüm kişiliğiyle Allah'u Teâlâ'ya teslim olan ve ayrıca doğruluk üzere faydalı ameller işleyen birey, hiç yıkılmayan güçlü bir destek sağlamış olur.¹⁰²⁴

Doğruluk: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden birisi, doğruluktur. Zira ancak özü, sözü ve davranışı doğru olan bireyde öteki birtakım ahlâk kaideleri mizaç durumunu alabilir. Doğruluk bireyin ifade ettikleriyle yaptıkları arasındaki ahenktir. Doğruluk insan olmayı zorunlu kılan bir erdemdir. Bu sebepten bütün dinler için ortak bir ahlâki prensiptir. Kur'ân-ı Kerîm'de konu bazı âyetlerde bahsedilmiştir.¹⁰²⁵

Adalet: Kur'ân-ı Kerîm'in toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, adalettir. Adalet herhangi bir şeyi yerli yerine oturtmaktır. Her bireye layık olduğunu ve hak ettiğini vermektir. Kendisine ve etrafına adilane olması bireyin önce gelen vazifesidir. Adaletin bulunmadığı toplumların ayakta kaldığı görülmemiştir. Kur'ân yirmi yedi âyette adalet konusundan bahsederek her çeşitli durumda onun gözetilmesi emrini vermektedir.¹⁰²⁶

¹⁰¹⁷ Âl-i İmrân 3/103; es-Saf 61/4.

¹⁰¹⁸ Âl-i İmrân 3/102, 103, 110; el- Hucurât 49/10.

¹⁰¹⁹ en-Nisâ 4/58, 135; el-Mâide 5/8; en-Nahl 16/90.

¹⁰²⁰ el- Enfâl 8/54; el-Haşr 59/9,10.

¹⁰²¹ el- Hucurât 49/12.

¹⁰²² et-Tevbe 9/128; el- Enbiyâ 21/107.

¹⁰²³ el- Enfâl 8/72-73.

¹⁰²⁴ Lokmân 31/22.

¹⁰²⁵ el-Ahzâb 33/70-71; el-Ahkâf 46/13; es-Saf 61/2-3

¹⁰²⁶ en-Nisâ 4/35; el-A'râf 7/29, 181; el-Mâide 6/8, 42; Yûnus 10/47; el-Hadîd 57/25; eş-Şura 42/15; el-Bakara 2/62; en-Nahl 16/125; Muhammed 47/22,23; el-Mümtehine 60/8,9; Âl-i İmrân 3/21

Affedici Olmak: Kur'ân-ı Kerîm'in toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, affedici olmaktır. Birey yanlışlıkta hata yapmak için uygun bir canlıdır. Kimsenin mükemmel olması söz konusu olmayıp hayatı süresince birçok hatalar yapabilir. Diğer yandan birçok hata olan davranışla yüz yüze gelebilir. Kur'ân-ı Kerîm affedici ve hoşgörülülüğü emreder. Bağışlamak Kur'ân-ı Kerîm'in sıklıkla bahsettiği büyük ve ciddi bir ahlâk yönlü bir harekettir. Mümin karşılaşmış olduğu yanlışın benzerlerini kendisinin de yapacağını anımsamalı, hoşgörü içinde davranmalıdır. Bağışlayıcı olan kişileri Kur'ân-ı Kerîm Allah'ın sevgisi ve rızasını elde eden muhsin kulları olarak kabul etmiştir.¹⁰²⁷

Çalışmak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, çalışmaktır. İslâm dini çalışma konusuna büyük önem vermiştir. Üstelik bu konuyu prensip saymış ve onu bireyin mülk sahibi olma koşulu saymıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de Allah Teâlâ'nın gece dinlenme gündüz de yaşamı temin amacıyla yarattığı zikredilir. Birey çalıştığı kadar bedelini alacağı ifade edilir.¹⁰²⁸

İyilik Yapmak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, iyilik yapmaktır. Bireyler iyiliğin tanımı hakkında değişik fikirler öne sürmektedir. Bazısı, yoksula destek olmayı iyilik sayılırken bazısı da, düşen birini kaldırma ve adil olmayı iyilik olarak addederler. Bu hususta Rabbimiz iyinin ne olduğunu Kur'ân'da bildirmektedir.¹⁰²⁹ Kur'ân'da müminlerin iyilik konusunda yarışmaları talep edilmiştir. İyilikte yarışma dinin ilkelerindedir. Her mümin işlerini en güzel biçimde yapmaya gayret ederse toplum kalkınmış olacaktır.¹⁰³⁰

Sabırlı Olmak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, sabırlı olmaktır. Bireyin toplumsal yaşamda yüz yüze olduğu sorunlara dayanması sabırdır. Kur'ân-ı Kerîm'de sabredenler övülmektedir.¹⁰³¹ Öte yandan sabır, Müslümanlara maddî-manevî güç veren güzel bir ahlâk özelliği olarak Kur'ân'da zikredilmektedir.¹⁰³²

Alçak gönüllülük: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, alçakgönüllü olmaktır. Alçakgönüllü olmak inananların ortak

¹⁰²⁷ Âl-i İmrân 3/134; eş-Şûrâ 42/39-43; Fussilet 41/34-35

¹⁰²⁸ el-Kasas 28/73; en-Necm 53/39

¹⁰²⁹ el-Bakara 2/177.

¹⁰³⁰ Âl-i İmrân 3/114; el-Maide 5/2, 48; en-Nisâ 4/85; Fussilet 41/34; el-Kasas 28/54.

¹⁰³¹ el-Bakara 2/155-156; el-Müddesir 74/7; el- Enfâl 8/46.

¹⁰³² el- Enfâl 8/65; el-Asr 103/1-3; el-Ahkâf 46/35.

özelliğidir. Yüce Allah âyetlerinde kendini büyük gören, kibirli insanları sevmediğini bildirmiş,¹⁰³³ mütevazi olanlar cennetle müjdelenmiş,¹⁰³⁴ peygamberimizden alçakgönüllü olmasını istemiştir.¹⁰³⁵

Güzel Söz Söylemek: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, güzel sözler söylemektir. Birey ilişkileri içinde güzel söz söyleme büyük bir özelliktir. Tatlı söz yüreklere etki eder, işleri kolay hale getirir. Sözler bireyin içindekini dışa vurur. Kendisi ile barışmış mutlu bireyler güzel ve olumlu konuşur. Kin, nefret ve haset hisleri olan bireylerse çirkin olan sözleri sarf ederler. Allah Teâlâ Kur'ân'da bizden güzel sözler söylememizi istemiştir.¹⁰³⁶

Cömertlik: Kur'ân-ı Kerîm'in toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, cömertliktir. İstenmeden ve hakkının olmamasına karşın muhtaçlara çokça yardım etmektir. Müslüman cömert meziyete sahip olmalıdır. Cömertlik eylemi savurganlık ve israfla neticelenmedikçe güzel bir özelliktir. Mümin bu hususta titiz davranmalı hem cimrilikten uzak hem de müsriflikten sakınmalı, ifrat-tefritten sakınmalıdır.¹⁰³⁷

Allah'a Şirk Koşmamak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, Allah Teâlâ'ya şirk koşmamaktır. Kur'ân-ı Kerîm'in fikri, düzenin esasını, tevhit inancını meydana getirir. Tüm peygamberlerin esas ve ilk vazifesi de bireyleri tevhit inancına davet etmek, bireylerin kulluk edilmesine layık olunanın Allah olduğunu ve O'nu bilmeleri gerektiğini anlatmak ve Allah'u Teâlâ'yı bırakıp başka şeylere kulluğa mâni olmada tebliğ ve irşatta olmak, gerekmesi halinde tevhit inancı için hicret ve cihat yapmaktır. Kur'ân bu nokta üzerinde çok durmaktadır.¹⁰³⁸

Allah'a Güvenmek (Tevekkül): Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, Allah'a güvenmektir. Dine veya dünyaya ait herhangi bir hususta, insan olarak bizim alabileceğimiz bütün tedbirleri aldıktan sonra, Allah'a güvenip işin sonucunu Allah'a bırakmaktır. Allah'a tevekkül müminin niteliklerindedir. Kur'ân'da konu âyetlerde irdelenmiştir.¹⁰³⁹

¹⁰³³ el-Furkân 25/63.

¹⁰³⁴ el-Hac 22/34.

¹⁰³⁵ el-Hicr 15/88.

¹⁰³⁶ el-Bakara 2/263; İbrâhîm 14/24-26.

¹⁰³⁷ el-İsrâ 17/26-29.

¹⁰³⁸ el-Bakara 2/165-167; Âl-i İmrân 3/79; ez-Zümer 39/64; el-A'râf 7/30.

¹⁰³⁹ Âl-i İmrân 3/159; el-Enfâl 8/2; Hûd 11/59; İbrâhîm 14/12; et-Talâk 65/3.

Allah'ı Anmak (Zikretmek): Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, Allah'ı anmaktır. Anmak ya da zikir, O'nun kâinattaki tasarrufunu hissetmek ve idrak etmek; kuvveti, kudreti, ilahî düzeni ve kanunları belirtmektir. Zikir ayrıca kitap hükmündeki kâinatı kaidesine uygun yorumlamak, incelemek ve oradaki yerini belirlemektir. Zikir, yani Allah'ı anıp O'nu akılda tutma, yalnızca O'nu büyük bilme, O'na kulluk etmek manalarına gelmesi gibi Allah'u Teâlâ'nın gönderdiği vahyin de ismidir. Allah'u Teâlâ'nın tavsiyeleriyle tavsiye almak, Allah'ı zikirdir. Nitekim Kur'ân'da bu konu âyetlerde irdelenmiştir.¹⁰⁴⁰

Allah'a Tövbe Etmek: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, Allah'a tövbe etmektir. Tövbe, haramları, günahları yaptıktan sonra, nedamet duyup Allah'tan korkmak ve o günden sonra artık yapmayacağına dair karar vermektir.¹⁰⁴¹ İslâm, tövbeyi Allah ile kul ilişkisinde devamlı olarak devrede olmayı sürdüren bir sistemdir. Kur'ân-ı Kerîm bu ilişkinin devamlılığını ısrarlı biçimde muhafaza etmek istemektedir. Bireyin tövbe hareketine iştirak etmesi Kur'ân-ı Kerîm'in esas taleplerindedir.¹⁰⁴²

Üslup Mükemmelliği: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, üslup mükemmelliğidir. Kur'ân'ın ortaya koyduğu ilke ve düşünceler hem de bu prensipleri insanlara aktarırken kullanmış olduğu üslup son derece doğru ve mükemmeldir. Diğer bir deyişle Kur'ân, bir yandan fikir mükemmelliğine, diğer yandan da bu fikirleri aktarmada kullandığı üslup mükemmelliğine sahiptir. Herkesin kendine göre bir üslubu olduğu gibi, Kur'ân-ı Kerîm'in de kendine özgü bir üslubunun olması son derece olağandır.

Tedricîlik: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, hükümlerindeki tedricîliktir. İnsanlar yaratılış gereği, öteden beri alışageldikleri bir kısım davranışlardan vazgeçemezler. Hele bu alışkanlıklar, bütün bir topluma yayılmış, herkes tarafından hüsn-ü kabul görmüş ve aynı zamanda topluma hükmeder hale gelmişse, durum daha da zorlaşır, insanların bunlardan ayrılmaları daha da güçleşir. Böyle topluluklarla uğraşmak hayli zor, zor olduğu kadar da başarıya ulaşmak imkânsız gibidir. Fakat Kur'ân bu imkânsızı başarmıştır. Eğer

¹⁰⁴⁰ Âl-i İmrân 3/191; er-R'ad 13/27-28; Nûr 24/37.

¹⁰⁴¹ http://www.kuranikerim.com/dini_sozluk/ds_t3.htm (Erişim 27 Mart 2020)

¹⁰⁴² Nûr 24/31; ez-Zümer 39/53; en-Nisâ 4/106; Hüd 11/3, 90.

evvela, “İçki içmeyin!” biçiminde bir emir gelmiş olsaydı, o vakit, bireyler içkiden vazgeçmeyiz derlerdi. Eğer: “Zina etmeyin!” biçiminde hüküm gelmiş olsaydı bu defa onlar: “Zinayı asla bırakmayız.” derdi.¹⁰⁴³ İçkideki tadrîcî ilkeyi genel anlamda Kur’ân’dan öğreniyoruz.¹⁰⁴⁴ Bu metoduyla Kur’ân-ı Kerîm, getirdiği yeni ilkeleri kişilere kolaylıkla kabulünü sağlamış eski fena alışkanlıklarından vazgeçirmiş ve toplum içinde büyük bir düzeltmeler başarmıştır.¹⁰⁴⁵

Kolay ve uygulanabilir hükümleri ihtiva etmesi: Kur’ân’ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, kolay ve uygulanabilir hükümleri ihtiva etmesidir. İnsan, yaratılışı gereği zor olan şeylerden, altından kalkamayacağı hükümlerden, yaşanması imkânsız görünen ilkelerden kaçır ve onu kabul etmez. İnsanı yokluktan varlık âlemine çıkararak Yüce Allah, onun neye gücünün yeteceğini, neleri kaldırabileceğini ve hangi usullerle ona doğru yolun gösterileceğini yine en iyi kendisi bilir. Konu âyetlerde ifade edilmiştir.¹⁰⁴⁶

İkna Metodunu Kullanması: Kur’ân’ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, ikna metodunu kullanmasıdır. Kur’ân bazı emir ve yasakları haricinde, diğer bütün konularda insanları ikna ile inanmaya davet etmiştir. Zaten ikna edilmeden, zorla kabul ettirilmeye çalışılan düşünce ve inanç sistemlerinin uzun ömürlü olmadığı açıktır. Kur’ân’da, düşünme, tefekkür etme, ibretle bakma ve inceleme anlamına gelen “fıkır”;¹⁰⁴⁷ yine aynı anlamlara yakın “zikır” kelimesinin geçtiği pek çok âyet vardır.¹⁰⁴⁸ Ayrıca bunun yanında insanlara sorular sorarak düşünmeye davet edilen değişik âyetler mevcuttur.¹⁰⁴⁹

İnsanî duygulara hitap etme: Kur’ân’ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, insanî duygulara hitap etmedir. Bireyin korku, gelecek endişesi taşıma, sevgi, heyecan, taklit, sonsuz hayat arzusu benzeri muhtelif hisleri mevcuttur. Yine bireylerin tümünde, anılan hisler aynı oranda değil, farklılık göstermektedir. Kimilerinde korku, kimilerinde sevgi, kimilerinde beka arzusu, kimilerinde

¹⁰⁴³ Buhâri, “Fedâilu’l-Kur’an”, 6.

¹⁰⁴⁴ el-Bakara 2/219; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/90-91.

¹⁰⁴⁵ Muhittîn Akgül, “Toplumu Islahta Kur’an’ın Öngördüğü Bazı İlkeler”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 34, S. 1, 1998, 26, 27.

¹⁰⁴⁶ el-Bakara 2/185, 286; el-Mâide 5/6; el-Hac 22/78.

¹⁰⁴⁷ Âl-i İmrân 3/191; Yûnus 10/24; en-Nahl 16/11; el-Câsiye 45/13.

¹⁰⁴⁸ el-En ‘âm 6/80; el-A ‘râf 7/3; el-Ğafir 40/58; el-Nahl 16/17; en-Neml 27/62.

¹⁰⁴⁹ el-Kehf 18/57; Hûd 11/24, 30; en-Neml 27/62; es-Secde 32/22; Fâtır 35/37.

güzelliklere karşı yoğun ilgi vb. daha çok öne çıkar. Allah, bireyi inşâ ettiğinde, bu tip duygulardan faydalanarak onları kendine inanmaya çağırıştır.¹⁰⁵⁰

Dünya-Ahret Dengesi: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, dünya-ahret dengesini sağlamasıdır. Kur'ân, bireylere yaşanmaz ve uygulanmaz bir yaşam şekli vermek yerine o, kabullendiği takdirde yaşanır ve uygulanır bir yaşam şekli getirmektedir. O, bireylerin gerek maddî gerekse de manevî yanlarını tatmin etmektedir. Kur'ân-ı Kerîm, insanlığı ne sadece madde ve ne de mananın içine atar. Tersine her ikisini de bir kuşun her iki kanadı gibi görür, ona has tavsiyelerde bulunur. O, dünyanın ve ahiretin denge halinde sürdürülmesini önerir. Dünyaya ahireti, ahirete de dünyayı tercih ettirmez. Bu dünyanın geçici ve zail olması nedeniyle buranın imarını iman edenlerin üstüne yükleyip, dünyayı ahiretin bir tarlası kabul ediyor. Kur'ân-ı Kerîm ne Hristiyanlık'taki gibi yalnızca ahireti ne de Yahudilik'teki gibi sadece dünyayı öne çıkarmayıp, ona, biri olmaz ise ötekisi de olmaz anlayışıyla bakıyor.¹⁰⁵¹ Müminin ahiret ve dünya mutluluğunu birlikte arzulaması,¹⁰⁵² Karun gibi sadece dünyayı istememesi,¹⁰⁵³ ama bununla beraber, çeşitli nimetlerden istifade edilebilmesi de,¹⁰⁵⁴ yine İslâm'ın prensipleri arasındadır.¹⁰⁵⁵

Önemli konuların tekrarlanması: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, önemli konuların tekrarlanmasıdır. Kur'ân'da bu ilkeye örnek olabilecek birçok âyet bulunmaktadır.¹⁰⁵⁶ Kur'ân-ı Kerîm'de, üstünde ciddi olarak durulması zorunlu görülen önemli sorunlar sürekli olarak yinelenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de, bazı cümlelerin, sözcüklerin, kıssaların, farklı kısımlarda yinelendiği görülmektedir. Ama tüm bu yinelenmelerin bir amacı ve hedefi var olup, okuyanı kesinlikle sıkılmamaktadır. Kimi zaman bir sûrede pek çok tekrarın bulunmasına rağmen, kişiyi bıktırmaz. Üstelik okuyan ya da dinleyen kişiyi, sonraki tekrarlarda, evvelkinden daha değişik şeyler hisseder. Örneğin tevhidi bir sûrede bile

¹⁰⁵⁰ Akgül, "Toplumu Islahta Kur'an'ın Öngördüğü Bazı İlkeler", 30.

¹⁰⁵¹ el-Bakara 2/200-202; el-Kasas 28/77.

¹⁰⁵² el-Bakara 2/200-201.

¹⁰⁵³ el-Kasas 28/81.

¹⁰⁵⁴ el-A'raf 7/31-32, 157.

¹⁰⁵⁵ Akgül, "Toplumu Islahta Kur'an'ın Öngördüğü Bazı İlkeler", 32.

¹⁰⁵⁶ et-Tekâsür 102/3-4; el-İnfitâr 82/17-18; el-Hâkka 69/1-3; el-Kâria 101/1-3; el-Müddesir 74/18-20; er-Rahmân 55/13; el-Mürselât 77/15.

çok kereler tekrar eder. Ama her zaman onun farklı bir yönünü ele alır. Bunun için kimi zaman bir tarafını uzun olarak alıp, diğer tarafını kısa olarak geçer. Kimi zaman soyut olarak inancı sunar, kimi zaman bunun ardından bir ispat getirir; kimi zaman darb-ı mesel ile bunu anlatır; kimi zaman da bir kıssanın arasında bahseder. Kur'ân-ı Kerîm'deki tekrarların farklı amaç ve gayelere göre değişik tarzları bulunur. Anılan hedeflerden biri, bir şeyi vurgulamak ve dinleyenleri dikkat çekici bir biçimde etkilemektir.¹⁰⁵⁷

Konu çeşitliliği ve zenginliği: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, konu çeşitliliği ve zenginliğidir. Kur'ân-ı Kerîm'de o ilkeye misal sayılabilecek birçok âyet bulunmaktadır.¹⁰⁵⁸ Kur'ân-ı Kerîm'e bakıldığında, onun, insanın vazifelerinden, kâinat ve kâinatı yaratandan, göklerin, yerin, dünyanın, ahiretin, geçmiş ve geleceğin, ezel ve ebedin bütün meselelerini ihtiva ettiğinden, yeme, yatma ve konuşma adabından, insanın kabre girmesinden, orada karşılaşacağı hallerden, cennet ve cehennem durumundan, yaratılışın başlangıcında göklerin bir duman oluşundan, her canlının sudan yaratılışından, dünyanın imtihan için yaratıldığından, beşer tarihinden, Hz. Âdem'in bedeninin yaratılıp meleklerin ona secdesinden, iki oğlunun kavgasından, Nuh tufanına, Firavun'un boğulmasına kadar, göklerin ve yerin bitişik (retk) halinde bulunduktan sonra ayrılmasından, kâinatın genişlemesine ve onların kıyamette Allah'ın iradesiyle dürülmesine kadar, her insanın parmak uçlarındaki farklılıktan, öldükten sonra aynı şekilde yaratılmasına kadar ... pek çok konudan bahsettiği görülür.¹⁰⁵⁹

Kıssalardan ibret ve öğüt için istifade edilmesi: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, kıssalardan ibret ve öğüt için istifade edilmesidir. Kur'ân, geçmişteki ümmetleri ve peygamberlerin birçok hususunu anlatır. Ancak o, hiçbir zaman bir tarih kitabı değildir. Bundan dolayıdır ki o, bunları, insanları ve toplumu inşâda bir ilke ve metot olarak belli bir üslup ve ifade tarzı içinde ele almış, sırf bazı tarihi olayları anlatmak için ifade etmemiştir.

¹⁰⁵⁷ Akgül, "Toplumu Islahta Kur'an'ın Öngördüğü Bazı İlkeler", 33.

¹⁰⁵⁸ el-Bakara 2/30, 255; Hûd 11/44; el-Kehf 18/109; el-Enbiyâ 21/30; Nûr 24/58; Lokmân 31/28; ez-Zümer 39/67; el-Kıyâmet 75/3-4; et-Tekvîr 81/1-14.

¹⁰⁵⁹ Akgül, "Toplumu Islahta Kur'an'ın Öngördüğü Bazı İlkeler", 36,37.

İnsanların ibret almaları,¹⁰⁶⁰ kalplerini sağlamaştırmaları¹⁰⁶¹ ve eziyetlere karşı sabretmeleri¹⁰⁶² amaçlanmıştır.¹⁰⁶³

Yapılan amelin karşılığını sadece Allah'tan beklemek: Kur'an'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, yapılan amelin karşılığını sadece Allah'tan beklemesidir. Peygamberler ilahî daveti insanlara iletirken ısrarla bu ilkeyi vurgulamışlar, yaptıkları işten dolayı kimseden bir ücret beklemediklerini, ecri sadece Allah'tan talep ettiklerini ifade etmişlerdir.¹⁰⁶⁴

Huşu: Kur'an'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, huşudur. İnanan bireyin istekli ve gönülden yaşaması gerekli bir durumdur. Allah bireylerin “huşu” hissetmelerini istemekte,¹⁰⁶⁵ zira evrende buna layık olacak tek varlığın kendi olduğunu zikretmektedir.¹⁰⁶⁶ Allah Teâlâ'dan içtenlikle “haşyet” hissedenler Allah Teâlâ'nın yapılmasını arzuladığı iyi işleri yerine getirir,¹⁰⁶⁷ yapılması nefse ağır olan işlerden ise sıkıntı çekmezler.¹⁰⁶⁸

Geçici olanı değil kalıcı olanı tercih etmek: Kur'an'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, geçici olanı değil, kalıcı olanı tercih etmektir. İnsanın yapısında hazır olanı tercih etme, aceleci davranıp sonraların hesabını yapamama¹⁰⁶⁹ zaafî mevcuttur. İnsanoğlu kalıcı olanın değerini pek bilmez, geçici olan ona hep daha cazip gelir. İnsanın bu zaafından kurtulabilmesi için neyin daha değerli olduğu Kur'an'da Yüce Allah tarafından ifade edilmektedir.¹⁰⁷⁰

Nitelikli olmak: Kur'an'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, nitelikli olmaktır. Allah, insanı en mükemmel bir şekilde yaratmış¹⁰⁷¹ ve ona yeryüzünde hilafet görevini yüklemiştir.¹⁰⁷² Yaratıldığı andan itibaren kalite sahibi

¹⁰⁶⁰ Yûsuf 12/111.

¹⁰⁶¹ Hûd 11/120.

¹⁰⁶² Hûd 11/64.

¹⁰⁶³ Akgül, “Toplumu Islahta Kur'an'ın Öngördüğü Bazı İlkeler”, 38.

¹⁰⁶⁴ eş-Şuarâ 26/109,127,145,164,180.

¹⁰⁶⁵ el-Mâide 5/3,44.

¹⁰⁶⁶ et-Tevbe 9/13; el-Ahzâb 33/37.

¹⁰⁶⁷ et-Tevbe 9/18.

¹⁰⁶⁸ el-Bakara 2/45.

¹⁰⁶⁹ el-Kıyâmet 75/20–21; el-İnsân 76/27.

¹⁰⁷⁰ el-Kehf 18/46.

¹⁰⁷¹ et-Tîn 95/4.

¹⁰⁷² el-En'âm 6/165.

ve nitelikli olan insan bu vasıflarını devam ettirmek için çaba harcamalıdır. Çünkü Allah güzel niteliklere sahip olanları sevdiğini ifade etmektedir.¹⁰⁷³

Vahyi ölçü almak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, vahyin ölçü alınmasıdır. İnsan, hayatını huzurlu ve mutlu bir şekilde yaşamak istiyorsa kendine sağlam bir ölçü ve iyi bir rehber seçmelidir. O ölçü vahyin kendisidir.¹⁰⁷⁴ Vahyin hedefi câhiliyeti ve cahilî kültürü kaldırmaktır.¹⁰⁷⁵ Bunu sağlamanın yolu da Yüce Allah'tan gelen bilgiye tabi olmaktan geçer.

Çokluk arzusu ve hırstan uzak durmak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, çokluk arzusu ve hırstan uzak durmaktır. Bu heves kişisel olacağı gibi sosyal da olabilir. Kur'ân'da konu "tekâsür" olarak terimleştirilmiştir.¹⁰⁷⁶ İnsana rızık konusunda yakışan tavır rızık verilince sevinmek ve şımarmak, rızık daraltılınca da sızlanmak değil, her halükârda rezzâk olanın Allah olduğunu bilip şükretmektir.¹⁰⁷⁷ Kur'ân bize rızık az da olsa, yine şükürünün bilinmesi gerektiğini ve azın değerini bilmeyen kişinin çoğun değerini de bilmeyeceğini hatırlatır.¹⁰⁷⁸

Riyadan kurtulmak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, riyadan uzaklaşmaktır. Gösteriş anlamındaki riya bazen işin başında, bazen iş yapıldığı zaman bazen de işlenmesinin ardından amele karışabilir. Bu tavrı Kur'ân-ı Kerîm ahlâkî bir eksiklik olarak kabul eder.¹⁰⁷⁹ İhlâs hissi zaten tek başına fenalığa engel olan ahlâkî bir değerdir.¹⁰⁸⁰ Allah rızası için değil de gösteriş ve desinler diye yapılan eylemlerin Allah katında hiçbir değeri yoktur.¹⁰⁸¹

Takvaya bürünmek: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, takvadır. İnsanlar çeşitli amaçlarla birtakım örtülere bürünebilirler ama en önemli olanı, onları Allah katında değerli kılacak elbiseye bürünmeleridir.¹⁰⁸²

¹⁰⁷³ el-Bakara 2/195, 222; Âl-i İmrân 3/87, 124, 146, 147, 159; el-Mâide 5/42; es-Saf 61/4.

¹⁰⁷⁴ el-Bakara 2/120.

¹⁰⁷⁵ Âl-i İmrân , 3/154.

¹⁰⁷⁶ et-Tekâsür 102/1-6.

¹⁰⁷⁷ el-Fecr 89/15-20.

¹⁰⁷⁸ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 265-269.

¹⁰⁷⁹ el-Maûn 107/4-6.

¹⁰⁸⁰ Yûsuf 12/24.

¹⁰⁸¹ el-Bakara 2/264.

¹⁰⁸² el-A'râf/26-27.

İnsan, ancak ve ancak Allah'a karşı takva sahibi olursa kurtulacaktır. Bu nedenle de Allah, “Azık edinin, şüphesiz azığın en hayırlısı takvadır.”¹⁰⁸³ buyurmaktadır.

Haklara saygı duymak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, haklara saygı duymaktır. Hem yaratanın hem de yaratılmışların haklarına saygı duyan ve hak sahibine hakkını teslim eden bir birey ve bu bireylerden oluşan bir toplum inşâ etmek İslâm'ın ana gayelerinden biridir. Bunu da kişilik eğitimi yapılırken bir ilke olarak sunmuştur.¹⁰⁸⁴ Allah'ın kutsallarına saygı duymak beraberinde de insanların haklarına saygı duymak, İslâm'ın üzerinde hasasiyetle durduğu bir durumdur. Bu saygı sadece insanların haklarının değil diğer canlıların haklarının da garantisidir.¹⁰⁸⁵

Tehlikelere karşı uyararak: Kur'ân'ın toplumu inşâ sürecinde sunduğu genel ilkelerden biri, tehlikelere karşı uyararakdır. İnsan hayat denen bu yolda ilerlerken karşısına çıkabilecek tehlikeleri de bilmek durumundadır. Hele bu tehlikeler insanın içinde ve çok yakınında iseler bunlar daha da önemli hale gelmektedirler. İnsanın maruz kaldığı tehlikelerin başında kendi nefsi,¹⁰⁸⁶ şeytan,¹⁰⁸⁷ şehvet,¹⁰⁸⁸ kibir,¹⁰⁸⁹ kalp katılığı,¹⁰⁹⁰ alaycılık,¹⁰⁹¹ gurur,¹⁰⁹² kin,¹⁰⁹³ haset,¹⁰⁹⁴ gereksiz söz ve davranışlar,¹⁰⁹⁵ aşırılık,¹⁰⁹⁶ ihanet,¹⁰⁹⁷ cimrilik,¹⁰⁹⁸ kötülüğü

¹⁰⁸³ el-Bakara 2/197.

¹⁰⁸⁴ el-Hac 22/30, 32; el-Mâide 5/32.

¹⁰⁸⁵ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 284-285.

¹⁰⁸⁶ eş-Şems 91/7-8; İbrâhîm 14/22; ez-Zümer 39/56; Kâf 50/16.

¹⁰⁸⁷ Âl-i İmrân 3/135; en-Nisâ 4/119; el-En'âm 6/142; el-A'râf 7/16-17, 200; Yâsîn 36/60; Fussilet 41/36.

¹⁰⁸⁸ Âl-i İmrân 3/14; Meryem 19/59.

¹⁰⁸⁹ Âl-i İmrân 3/159; en-Nisâ 4/172; el-A'râf 7/13, 146; Yûnus 10/90-91; el-Hicr 15/88; el-İsrâ 17/3,37; el-Hac 22/73; el-Furkân 25/63; eş-Şuarâ 26/215; el-Kasas 28/76-83; Lokmân 31/18-19; es-Secde 32/15; en-Nâziât 79/23-25; el-Alak 96/6-7.

¹⁰⁹⁰ el-Bakara 2/74; Âl-i İmrân 3/159; ez-Zümer 39/23.

¹⁰⁹¹ el-Bakara 2/9, 206; en-Nisâ 4/139,143; el-Maide 5/52; et-Tevbe 9/64,79,124-125, 127; Hûd 11/5; Muhammed 47/16; el-Mücâdele 58/14; el-Münâfikûn 63/5-6; el-Hümeze 104/1-3.

¹⁰⁹² Âl-i İmrân 3/196; el-Enâm 6/70,112; el-A'râf 7/51; Lokmân 31/33; Fâtır 35/5; el-Mü'min 40/4; el-Câsiye 45/35; el-Hadîd 57/14.

¹⁰⁹³ el-Mâide 5/91; el-Haşr 59/10.

¹⁰⁹⁴ el-Felak 113/15.

¹⁰⁹⁵ el-Furkân 25/72; el-Kasas 28/55; en-Nebe 78/35.

¹⁰⁹⁶ Sâd 38/24; ez-Zümer 39/53, 56; eş-Şûra 42/41-42.

¹⁰⁹⁷ el-Bakara 2/187; Âl-i İmrân 3/5; en-Nisâ 4/10,105,107; el-Mâide 5/13; el-Enfâl 8/58,71; Yûsuf 12/52; et-Tahrîm 66/1.

¹⁰⁹⁸ Âl-i İmrân 3/92, 180; en-Nisâ 4/37, 128; et-Tevbe 9/76; el-İsrâ 17/100; el-Furkân 25/67; el-Ahzâb 33/19; Muhammed 47/37-38; el-Hadîd 57/24; el-Haşr 59/9; el-Teğâbûn 64/16; el-Meâric 70/19-20; el-Beled 90/11-17

emretmek, yapıları hoş görmek,¹⁰⁹⁹ fücur,¹¹⁰⁰ unutkanlık,¹¹⁰¹ zulüm¹¹⁰² ve yakıtı insanlar ve taşlar olan ateş¹¹⁰³ gelir.¹¹⁰⁴

Son peygambere inen Kur'ân, insanlığın bütün yaşamını kuşatıp kıyamete dek onları inşâ ve ihya etmeyi sürdürecektir olan yaşam düsturudur. Kendisinden evvelki bütün kitapların içeriğini kapsayarak inen Kur'ân, indiği dönemlerde insanları inşâ ve ihya etmiştir. Onları câhiliye karanlığından kurtarıp İslâm'ın aydınlık çağına erdirmişdir. Kur'ân ile câhiliyenin eşkiyaları, devrinin evliyaları olmuştur. Aynı Kur'ân indiği devirlerdeki gibi tüm tazeliğiyle insanlığı inşâ ve ihya etmeye hazır beklemektedir. Yeterki insanlık gönül ve beyin alıcılarını ona çevirsin. Onun bitmek tükenmek bilmeyen hikmetinden beslenmeye ve onun sönmeyecek ve görülmeyecek ışığında parlamayı, ısınmaya hazır olsun.¹¹⁰⁵

4.5. Mekke ve Medine'deki Toplumsal Yapı ile Bu Yapının Dönüşümü, Yöntem ve İnşası

Mekke'de on üç yıl süren etkin bir mücadeleden sonra Medine'ye hicret edildi. Orada "ümme toplumu" oluşturuldu. Ümme, ortak bir inancı ve amacı paylaşan insanların, ulaşmak istedikleri ortak amaç ve hedeflere birlikte yürüyerek, ahenkli ve uyumlu bir şekilde bir araya geldikleri toplumdur. Kullanılan diğer kavramlarda, milliyet, kan, toprak birliği ve ortak maddî çıkarları toplumun temel ölçütü olarak alınmasına rağmen İslâm, "ümme" kelimesini seçmiş, fikrî sorumluluğu ve ortak bir hedefe doğru yürümeyi toplumsal felsefesinin temeli haline getirmişti. Diğer kültürlerde insan topluluklarını gösteren toplum, dil, din, ulus, ırk, halk, kabile, klan vb. gibi kavramların yerini alan ümme kavramı, ilerici bir ruhla dolu olup, dinamik, inançlı ve ideolojik bir toplumsal görünüş arz eder.¹¹⁰⁶

Farklı ırklardan olan insanlar, soy ve kan bağı ile değil, akidevî ve fikrî bir temel üzerinde inanç bağı ile bir araya getirilerek bir ümme toplumu oluşturuldu. Zira soy ve kan bağı ile inanç, akide ve fikir kavramları arasında ciddi bir fark vardır.

¹⁰⁹⁹ el-Mâide 5/30; Yûsuf 12/5,18; Tâhâ 20/96.

¹¹⁰⁰ eş-Şems 91/8.

¹¹⁰¹ el-A'raf 7/51; et-Tevbe 9/67; es-Secde 32/14; el-Câsiye 45/34; el-Mücâdele 58/19; el-Haşr 59/19.

¹¹⁰² el-Bakara 2/213; el-En'âm 6/82; Yûnus 10/13; el-Enbiyâ 21/11-14; eş-Şuarâ 26/130; Lokmân 31, 13.

¹¹⁰³ et-Tahrîm, 66/6.

¹¹⁰⁴ Abay, *Kur'an'da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*, 286-314.

¹¹⁰⁵ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, 156.

¹¹⁰⁶ Ali Şeriati, *İslam Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kamil Can (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1980), 151.

Birincisi gayr-i iradî iken ikincisi iradî seçimle kazanılabilecek şeylerdir. Bundan dolayıdır ki, İslâm toplumu, kuruluş temelindeki inanç, akide ve düşünceyi kabul edenlere sonuna kadar açık olan bir toplum; İslâm dini de, sağlam bir inanç sistemine sahip olan evrensel boyutlu bir dindir. Bundan dolayıdır ki, Kur'ân'ın hitabı genel anlamda tüm insanlardır.

Ümmet toplumunun oluşumunu iki aşamada değerlendirebiliriz. Birincisi, Mekke'de gerçekleşen informel örgütledir ki buna “cemaatleşme” denilir. Bu oluşum, aynı ilke ve aynı ideolojiyi paylaşan, bir lider etrafında toplanan ve siyasî bağımsızlığı olmayan insan topluluğu olarak tanımlanabilir. İkincisi ise, Medine'de gerçekleşen formel örgütlenme aşamasıdır ki buna “devletleşme” denilir. Tarihte bütün kurumlarıyla birlikte kurulan ilk İslâm devleti, Medine site devletidir.¹¹⁰⁷

Hz. Peygamber, Mekke'de fertleri sağlam bir inanç temeli üzerinde eğitmiş, onlarla Allah arasında derin bir bağ kurulması için çalışmıştır. Medine'de ise genel anlamda bir toplum inşâsına yönelmiştir. Mekke'de nazil olan âyetler genel olarak tevhid, iman ve ahlâk esasları ile ilgili iken, toplum olarak teşkilatlanma ve sosyalleşme merhalesini içerdiğinden dolayı Medine'de nazil olanlar ise, daha çok ahkâm ile ilgilidir. Zira Medine'de toplumu yeni baştan düzenleyecek ilkelere, kural ve yasalara gereksinim duyuluyordu. Ahkâma yönelik âyetler Mekke'de nazil olsaydı, Müslümanlar, bırakınız kendi hukuklarına göre yaşamayı, bireysel ibadetlerini dahi zor yerine getirdiklerinden dolayı, orada nazil olacak ahkâm âyetlerinin pratiğe dökülmesi mümkün olmayacağından anlamı da kalmayacaktı. Medine'ye hicretin ve oradaki teşkilatlanmaya geçişin temelleri Mekke dönemindeki Akabe biatları (621-622) ile birlikte atılmıştır.¹¹⁰⁸

Medine'deki “yeni toplum” bir hicretten sonra kurulmuştur. Hicret, basit bir olay değildir. Tarihte bilinen yirmi yedi medeniyetin hemen hemen hepsinin bir hicretten sonra ortaya çıktığı bilinmektedir. En son medeniyet olan Amerika'dan en eski medeniyet olan Sümer'e kadar bildiğimiz bütün medeniyetlerin hepsi hicretin ardından kurulmuşlardır. İlkel topluluklar, ana yurtlarını terk etmedikleri sürece ilkel olarak kalmıştır. Hicret edip kendilerine başka ve yeni bir yurt edindikten sonra

¹¹⁰⁷ Kadir Canatan, “İlk İslam Toplumunun Oluşum Biçimi”, *Kitap Dergisi*, Sayı: 48, Şubat 1991, 78.

¹¹⁰⁸ Hüseyin Algül - Osman Çetin, *İslam Tarihi*, (İstanbul: Gonca Yayınevi,1997), 1/ 254-259.

medeniyete ulaşabilmişlerdir. O halde şu kanaate varabiliriz: “Bütün medeniyetler, ilkel toplulukların hicretinden doğmuştur.”¹¹⁰⁹

Tevhid akidesinin toplumsal şartlara indirgenmeksizin anlaşılabilmesinin yolu, bir yüksek kültür ortamının oluşturulması ve sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bu da neticede toplumsal bir olay olup ideal bir toplumun oluşturulmasına bağlıdır. İslâmî hareketin Medine’de yaptığı iş, tevhid akidesini taşıyabilecek bir toplum kültürü inşa etmektir.

Sosyolojik verilere göre, kültürel bir ortamın oluşturulma şartlarından biri de, küçük grupları aşırıp, geniş toplum yapısına ulaşabilmektir. İslâm tam da bunun için geniş bir toplum yapısını hedef almıştır.¹¹¹⁰

İnşa sürecinde örnek bir toplum oluşturmak için ciddi adımlar atılmıştır. Hz. Peygamber, Medine’ye hicret ettikten sonra kalıcı ve örnek bir toplumun nüvesini oluşturabilmek için birbirini tamamlayan bir seri girişimde bulunmuştur. En önemlisi ise ensar ve muhacir arasında tesis ettiği kardeşlik akdi idi. Yersiz ve yurtsuz olan insanlar, bu akit ile hem bir sığınak hem de bir geçim kaynağı buldular.¹¹¹¹

Ümmet toplumunun devletleşme sürecinde iki ayrı aşama vardır ki biri siyasal örgütlenmenin toplumsal temelini oluşturan ensar ile muhacir arasında tesis edilen bütünleşme (entegrasyon) aşamasıdır. Bu bütünleşme olağanüstü durumlarda Müslümanların kendi aralarında ne kadar büyük bir dayanışma ve özveride bulunacaklarına dair gösterilebilecek tarihsel bir anıttır.¹¹¹²

Ümmet toplumunun devletleşme sürecindeki ikinci aşama ise, Hz. Peygamber’in, Medine’de bulunan tüm din ve ideolojilere sahip insanlarla bir antlaşma akdetmesidir. Bununla beraber Hz. Peygamber, Medine’de önemli bir kurumun temellerini atmıştır. Müslümanlara bir hareket merkezi tayin etmek amacıyla Mescid-i Nebevî’yi inşa ettirmiştir ki, İslâm’ın ilk homojen kurumu olan bu mescit, gerek siyasî gerekse sosyal fonksiyonlara sahip tam anlamıyla bir müessese görevini üstlenmişti. İçerisinde mescit, Hz. Peygamber’e ait lojmanlar, elçilerin kabul edildiği divan, öğrenim gören talebelerin barınması için yatılı okul (Suffa),

¹¹⁰⁹ Ali Şeriati, *İslam Sosyolojisi Üzerine*, 50,51.

¹¹¹⁰ Mustafa Aydın, *İslam’ın Tarih Sosyolojisi, İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenışı*, 110.

¹¹¹¹ Muhammed Hamidullah, *Medine Döneminde Peygamberin (s.a.) İcraatındaki Hoşgörüsü*, (İstanbul: İslâm, Bilim ve Felsefe, 1990), 20.

¹¹¹² Kadir Canatan, “İlk İslam Toplumunun Oluşum Biçimi”, 81.

misafirlerin kalabileceği misafirhane, ayrıca misafirlerin develerinin konulabileceği bir mekân dahi tahsis edilmişti.¹¹¹³ O dönemde mescit, İslâm toplumunda namazın kılındığı yer olmakla beraber, hükümet kararlarının alındığı ve vatandaşlara duyurulduğu, aynı zamanda ticârî ve ekonomik faaliyetlerinin etrafında yoğunlaştığı ve halkın eğitildiği önemli bir yerdi.¹¹¹⁴

Hız. Peygamber, diğer din ve ideolojilere mensup gruplarla da bir arada yaşamının formüllerini aramış, nihâyetinde Müslüman, Yahudi ve Medine’de yaşayan müşriklerin temsilcilerini bir araya getirerek aralarında bir uzlaşma sağlamıştır ki bunun neticesinde taraflar arasında bir uzlaşma sağlayarak federatif bir sistem içerisinde beraberce bir arada yaşamayı kabul etmişlerdir. Bu tarihî uzlaşma, yazılı bir belge ile temellendirilerek Medine site devletinin anayasası olarak kabul edilmiş ve dünyanın ilk anayasal metni olarak kayıtlara geçmiştir.¹¹¹⁵

Hız. Peygamber’in yirmi üç yıl gibi kısa bir zamanda oluşturduğu sosyal düzen, insanların bugüne kadar en çok hayret ettiği konulardandır. Çünkü insanların gönlünü fethedip bu kadar kısa bir süre içerisinde hem sosyal hem de adaletli bir nizamı vücuda getirebilmek ancak bir peygambere nasip olurdu. Bu sosyal düzen oluşturulurken İslâm’dan önceki kültür ve birikim Hız. Peygamber tarafından hammadde olarak kullanılmış, yeni bir yörünge çevresinde onlara farklı bir fonksiyon kazandırmıştır. Bir toplumun meydana getirilmesi, öncelikle o topluma yön veren fikirlerle, lider veya rehber olan kişilerin şahsiyetine bağlıdır. Toplumlar, kendilerini oluşturan birleştirici, adil ve sevdirci fikirler doğrultusunda oluşur ve gelişirler.¹¹¹⁶

En mesut toplumlar, bu özelliklere haiz olup, ahlâkî düzen ve sosyal hayatta sağlam ilke ve kurallara bağlı olanlardır. Kur’ân’ın inşâ ettiği ve bizzat Hız. Peygamber’in rehberliğindeki nebevî dönem, ilahî olanın tarihî olanla kaynaştığı, ilahî iradenin tarihe direkt olarak müdahale ettiği bir dönemdir.¹¹¹⁷

¹¹¹³ Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Beyan Yayınları,1981), 56-57.

¹¹¹⁴ Hayri Erten, *Model Müslüman Toplumun Sosyolojisi*, 35.

¹¹¹⁵ Muhammed Hamidullah, *İlk İslam Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 40-44.

¹¹¹⁶ Mücteba Uğur, *Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumunu*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 156.

¹¹¹⁷ Abdulaziz b. Abdilkerim ed- Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev.Hayrettin Yücesoy, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 8.

Hız. Peygamber, Mekke’de kişileri sağlam bir inanç temeli üzerinde eğitip Allah ile aralarında derin bir bağ kurmuş; Medine’de ise genel anlamda bir toplum inşasına yönelmiştir. Toplumu inşâ sürecinde sosyal bir birim olarak kalmakla beraber Mekke’deki kabile sistemini ümmet içinde eritmeye çalışmış, kabilecilikten ümmetçiliğe önemli ve başarılı bir süreci başlatmıştır.

4.6. Genel Değerlendirme

Sorunların kaynağını doğru teşhis etmek, onu çözmek için önemli bir adımdır. Ancak bu adımın da doğru şekilde atılması gerekiyor. Yaşadığımız coğrafya üzerinde Müslüman kimliği altında dinine yabancılaşan, mukaddesatını hiçe sayan, örf ve adetinden uzaklaşan, kendisinden ve fitratından bihaber kişilerin varlığına yakinen şahit olmaktadır. İnsanlığın ve Müslümanların içinde bulunduğu bu durum özellikle bilim adamlarını bir çözüm arayışına sevk etmektedir. Yapılması gereken ise birey ve toplumu yeniden inşâ etmektir. Bu inşânın doğru gerçekleşmesinin bilgileri ve ilkeleri Kur’ân’da mevcuttur. Bu ilkelerin ne şekilde işletildiği ile ilgili somut adımı ve modeli ise Hız. Peygamber’in şahsında inşâ ettiği toplumdur. Müslümanların öncelikle yapması gereken en önemli husus, Kur’ân’ın anlamını öğrenmek ve nüzûl amacını düşünmektir. Müslümanlar bunu başarırlar ise, Kur’ân’ın tarihte inşâ ettiği birey-toplum modelinde kendileri için örnekler bulmakta da kesinlikle zorlanmayacaklardır.

Kur’ân’ın tarihe müdahalesindeki ilahî yöntemin en önemli özelliklerinden biri İslâm ve insan olgusunun asıl olduğudur. Zira İslâm ve insan ayrılmaz ikilidir. Her ikisi de birbirlerinde anlam kazanırlar. İnsan, İslâm olmak için vardır. İslâm ise, insanda hayat bulmak için. İnsan, varoluş amaçlarını gerçekleştirecek imkânları da İslâm olarak bulur. İslâm, esenlik yurdu olan cennetin yegane yolu oluşunu da insanda açığa vurur. Rum Sûresi’nin 30. âyeti bu gerçeği en güzel bir şekilde ifade etmektedir: “ *Hakka yönelen bir kimse olarak yüzünü dine çevir. Allah’ın insanları yarattığı fitrata sınımsız durun. Allah’ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur. İşte bu dosdoğru dindir. Fakat insanların çoğu bilmezler.*” Ayette görüldüğü gibi Allah, insanların güvenliğinin ancak İslâm’a girilmesi, Kur’ân ahlakının yaşanmasıyla sağlanabileceğini bildirmektedir.

İnsan Âdem ile, din ise İslâm ile başlar. Âdem İslâm ile değer kazanır, İslâm Âdem ile vücut bulur. İnsan bozulunca İslâm’dan uzaklaşır ve “esfelü’s-sâfilîn-

aşağıların aşağısı” olur.¹¹¹⁸ İslâm tevhidî boyutunu kaybettiği zaman “şirk”; özelliklerinden bir kısmını aslına aykırı şeylerle değiştirildiğinde ise “küfür” doğar. Fitrat Âdem’in şahsında öncelikle İslâm, sonrasında ise değişiklikler ile putperest, Mecûsî, Yahudi ya da Hristiyan olur.¹¹¹⁹

İslâm’ın insan ve insanlık için her zaman asıl bir unsur olduğunun bilinmesi, Kur’ân’ın tarihe müdahalesinin doğru anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından son derece önemlidir. Zira bu durum insana ve yaşadıkları sorunlarına yaklaşım tarzında önemli ve özgün bir duruş gerçekleştirmektedir. Kur’ân Mekke toplumuna hitap ederken, müşriklerin inanç ve uygulamalarına karşı toptancı bir yaklaşım sergilememiştir. Yanlışlıkları olmasına rağmen doğrularına vurguda bulunarak yanlışlarını fark etmelerini sağlayacak yöntemler kullanmıştır. Başka bir deyişle, evlerine şirk yerleşti diye evdeki her şeyi dışarı atma gibi bir anlayışı uygun bulmaz. Atılması gereken adımlar ise, şirk ve şirke götürecektir yanlışlıklardır. Kur’ân’ın birey ve toplumun yeniden inşâ süreci; öncelikle eksiklerin tamamlanması, sonra da yanlışlıkların ayıklanması ve en sonunda da parçaların birleştirilmesi esasına dayanır. Konuyu bir örnekle izah etmek faydalı olacaktır. “*Gökleri ve yeri kim yarattı? Diye sorulursa mutlaka Allah derler.*”,¹¹²⁰ “*Bu dünya ve onda bulunanlar kime aittir? diye sorulursa Allah’a diyecekler.*”¹¹²¹ Kur’ân, müşriklerin inançlarındaki doğru unsurlara dikkat çekip bu âyetlerden sonra eksikliklerini giderme ve yanlışlıklarını ayıklama sürecine girer ve bu amaçla da şu soruları sorar: “*Söyleyin bakayım, eğer Allah, kulaklarınızı sağır, gözlerinizi kör eder, kalplerinizi de mühürlerse, Allah’tan başka kim onu size iade edecek?*”¹¹²² İşte bu ve buna benzer analitik yaklaşımlar, sadece inanç/iman alanında değil, bireysel ve toplumsal hayatın gerektirdiği konu ve alanlarda da İslâm’ı inşâ etme sürecinde takip edilen bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Müşriklerin yanlışları arasında yer alan doğrular belirlenir ve belirlenen bu doğrular, onlarda bulunan yanlışlıklara müdahalenin zemini olarak değerlendirilir. Anlaşılan odur ki, Kur’ân statükoyu doğru ve yanlışıyla toptan ret ve yok etme yöntemini izlemez. Yanlışları ayıklayıp doğruyu inşâ eder. Bunu da bir

¹¹¹⁸ el-Mücâdele 58/20; Tin 95/5.

¹¹¹⁹ Buhârî, “Kader”, 25.

¹¹²⁰ Lokmân 31/25.

¹¹²¹ el-Mü’minûn 23/84,85.

¹¹²² el-En’âm6/46.

amaç olarak değil, yöntem olarak benimser. Bu durumu Kur’ân’ın terminolojisiyle ifade etmek gerekirse şöyle bir sonuca varırız: Amaç marufu inşâ etmek, münkeri ise yok etmektir. Önemli olan husus ta marufu kimin emrettiği/inşâ ettiği değil; marufun gerçekten var olup olmadığıdır.

İslâm ilk kez Kur’ân ile inşâ olmamıştır. Çünkü Kur’ân ile gerçekleşen inşâ, çok daha eskilere dayanmaktadır. Hz. Peygamber “*Ben güzel ahlâkî tamamlamak üzere gönderildim.*”¹¹²³ hadisinde gönderilişindeki gerekçenin “inşâ etmek” olarak değil de “tamamlamak üzere” olduğunu ifade etmiştir. Daha öncesinde devam eden bir sürecin tamamlanmasından başka bir şey değildir.

Kur’ân, sadece doğru yolu bilmeyi değil, doğru yolda gitmeyi de ister. Bu nedenledir ki, Kur’ân’ı oluşturan âyetlerin büyük bir kısmı ahlâkî davranışlara ilişkindir. Âyetlerde bu tür tavsiyelerin tekrar tekrar gündeme getirilmesi, bir rastlantı olmayıp konuya verilen önemin her fırsatta açığa vuruluşunun bir ifadesidir.¹¹²⁴

Risaletin ilk yıllarında nazil olan âyetlerin ekseriyetinin ahlâk ile ilgili oluşu, Kur’ân’ın birey ve toplumu inşâ ederken öncelikle ahlâka önem verdiğinin bir nişanesidir. Müslümanlar ilk andan itibaren güzel ahlâkın temsilcileri haline geldiler. Müşrik liderler İslâm davetini durdurmak için aralarındaki görüşmelerde ve geliştirdikleri stratejilerde sadece Hz. Peygamber’i değil, aynı zamanda “doğru olan”¹¹²⁵, “kötülüğü iyilikle silen”¹¹²⁶, “iyilikte birbirleri ile yarışan”¹¹²⁷ ve “hakkı ayakta tutan”¹¹²⁸ Müslümanları da ölçü olarak aldılar.

Kur’ân’ın bireyi ve toplumu inşâ sürecinde kullandığı yöntemlerden biri de tadrîcîliktir. Ancak tadrîcîlik yanlışla önce doğru deyip, sonra da yanlış demek değildir. Kur’ân hiçbir zaman sonradan yanlış diyeceğine önce doğru dememiştir. Takip edilen ilahî plana göre, insanın/toplumun doğasını dikkate almak sureti ile yanlışlığı değiştirme aşaması duruma göre biraz ertelenmiştir. Zira birey veya toplumlar sorumluluk üstlenecek güce ve konuma getirilmeden kendilerine sorumluluk teklif

¹¹²³ Muvatta, “Husnu'l hulk”, 8.

¹¹²⁴ el-Kehf 18/30; Lokmân 31/3.

¹¹²⁵ Âli İmrân 3/17.

¹¹²⁶ er-Ra’d 13/22.

¹¹²⁷ el-Mâide 5/61.

¹¹²⁸ el-Mü’minûn 23/8.

edilmez.¹¹²⁹ Tadrîcîliğin en popüler örneğini içkinin yasaklanması sürecinde görmekteyiz.¹¹³⁰ Tadrîcîlik birey ya da topluma sorumluluk yüklemek değil, birey ya da toplumu sorumluluğa hazırlamak olarak değerlendirilmiş ve uygulanmıştır. Tadrîcîliğin olmazsa olmaz şartı değişimi önce zihniyette gerçekleştirmektir.

Doğru düşünen, doğru algılayan, doğru muhakeme yapan bireyler inşâ edilirse doğru yaşayan toplumu inşâ etmekte hiç zorlanılmaz. Bu bireyler ilahî irade tarafından takdir edilen sorumlulukları üstlenmekte hiç zorlanmazlar. Cündüb b. Abdullah'ın *“Biz Kur'ân'ı öğrenmeden önce imanı öğrendik. Ondan sonra Kur'ân'ı öğrendik. Bu sayede de imanımız arttı.”*¹¹³¹ Sözü oldukça anlamlı olup öncelikle zihinsel bir değişim geçirdiklerini ve Kur'ân'ın istediği bireysel ve toplumsal değişimi isteyerek gerçekleştirir bir özellik kazandıklarını ifade etmektedir. Zira ilahî inşânın yönü zihniyetten bireye, bireyden topluma doğrudur. İlk aşama bitmeden diğer aşamaya geçilmez. Zihniyet, birey ve toplum inşâsında öncelikli ve önemli olan zihniyetin inşâsıdır. Bu gerçekleşince ikinci aşama olan birey inşâsı, ikinci aşama gerçekleşince de üçüncü aşama olan toplum daha kolay inşâ edilir. Bu nedenle zihniyet inşâsı, üzerinde titizlikle durulması gereken bir aşamadır. Kur'ân'ın Mekke dönemi ağırlıklı olarak zihniyetin ve bireyin inşâsı sürecini, Medine dönemi ise toplumun inşâsı sürecini oluşturur. Özetle, İslâm, insanın zihniyeti, bireyselliği ve toplumsallığı ile ilahî iradeye teslimiyeti ve bu teslimiyetin getirdiği esenlik, huzur ve saadeti ifade eder.

Zihniyet, birey ve toplumu inşâ etmenin asıl rehberi Kur'ân'dır. Değişimin her aşamasında ilkeler ayrıca Kur'ân ile bildirilmiştir. Bundan dolayıdır ki Kur'ân toplumu, Kur'ân'ı, hayatın kitabı, yaşantının temel kaynağı, dünya ve ahiretin esenlik rehberi olarak algılamış, Kur'ân'ı kendilerine değil, kendilerini Kur'ân'a uygun kılmışlardır.

Dinin toplumu düzenleyip emir ve nehiyleriyle anılan toplumda önemli sayılacak değişikliklere sebep oluşu, dinin toplumsal yapıya yönelik fonksiyonundan kaynaklanmaktadır. Dinin önemli sayılacak diğer bir fonksiyonu da, onun ferde yönelik oluşudur. Fert, toplumdan ayrı düşünülemez. Bundan dolayıdır ki Kur'ân'da

¹¹²⁹ el-Bakara 2/286.

¹¹³⁰ en-Nahl 16/67; en-Nisâ 4/43; el-Mâide 5/91.

¹¹³¹ Beyhakî, “Şuabu'l-İman”, 50; İbni Mâce, “Mukaddime”: 9.

tarihi olarak geçmiş toplumlar, peygamberler ve aynı zamanda toplumların değişim süreçleri sık sık anlatılmaktadır. Kur'ân'da eski toplumlar ile ilgili verilen bu bilgiler tarihi bir olayı haber vermekten ziyade, toplumların süreklilik ve değişim konusunda tâbi oldukları sosyal ve fitrî olguları hatırlatmaktadır.¹¹³² Kur'ân, toplumların tarihte yaşamış oldukları değişim süreçlerini çoğunlukla kıssalar içerisinde aktarır ki, insanları düşünmeye sevk etmek, ibret almalarını sağlamak, değişen zamana ve sosyal yapılara rağmen değişmeyen ilahî hedefleri göstermektedir.¹¹³³

İslâm, gerek toplumda gerekse toplumsal değişme sürecinde normal bir sosyal kurum ve üst yapı unsuru değil, hem temel hem de belirleyici bir unsurdur.¹¹³⁴ Bundan ötürü, vahyin tarihe ve topluma “yaranca” bir müdahale olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir ki, bu müdahalenin en sonuncusu olarak “Kur'ân” indirilmiştir.¹¹³⁵

Kur'ân geçmişte sadece tarihi inşâ etmemiştir. Nazil olduktan sonra, inşâ edici özelliğini tarihi süreç içerisinde eski kavimler ve toplumlar için nasıl kullanmışsa, bugün de yaşanan toplum için sürdürmektedir. Bundan dolayıdır ki, insanı ve toplumu, dolayısıyla tarihi değiştiren ve aynı zamanda inşâ eden bir kitap olmuştur. Kur'ân nazil olduğu dönemden beri, mutedil ve hayırlı duruşuyla çağına tanıklık ederek, emr-i bil ma'ruf ve nehy-i a'nîl münker görevini fertlerin, toplumların ve dolayısıyla ümmetin omuzlarına yüklemiş,¹¹³⁶ böylelikle fertlere, toplumlara ve genel anlamda ümmete, yönetimler karşısında bir “özerklik” vermiştir ki, bu da “hayat kitabı” olan Kur'ân'ın, hayat kadar dinamik yapısını ve İslâm ümmeti aracılığıyla toplumsal hareketlerin ve aynı zamanda toplumsal değişimin temel dinamiği olduğunu gösterir.¹¹³⁷

Kur'ân'ın genel olarak, tarihsel seyir içerisinde aktarmış olduğu toplumsal değişim süreçlerinin, ahlâkî bir amaçlılık taşıdığı görülmektedir.¹¹³⁸ Allah tarihsel süreçte başkalarıyla ilişkilerinde adaletin, iyi davranışın ve doğruluğun asgarî

¹¹³² Celaleddin Çelik, *Kur'an'da Toplumsal Değişim*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 12,13.

¹¹³³ Mehmet Said Şimşek, *Kur'an Kıssalarına Giriş*, (İstanbul: Yöneliş Yayınları, 1993), 71.

¹¹³⁴ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1991),12,13.

¹¹³⁵ Talip Özdeş, “Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'ân'ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. VII/1, Haziran-2003, 191.

¹¹³⁶ el-Bakara 2/143; Âl-i İmrân 3/110.

¹¹³⁷ Mustafa Şentürk, “Kur'ân'da Toplumsal Değişme Olgusu- Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi”, *Mariye Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/2, (Ekim 2014): 25-42, 29.

¹¹³⁸ Tâhâ 20/47, 48.

şartlarını bile yerine getirmeyen bir toplumun ilerlemesine ve bazı üstünlüklere sahip olmasına izin vermemektedir.¹¹³⁹

Kur'ân, toplumda yaşayan fertlerin hayatını tanzim ederken aynı zamanda vahyin öncülüğünde, vahye uygun olarak yeni bir toplumun inşâ edilmesini de amaçlamakta ve buna önem vermektedir. Zira Kur'ân, ferdî hayat ile toplumsal hayatı bir bütünlük içerisinde ele almakta ve hedefini bu alana yoğunlaştırmaktadır. Kur'ân, toplumsal hayata önem vermekte, bireylerin konumlarına göre sorumlulukların ortak bir anlayışla paylaşıldığı, temiz, onurlu ve haysiyetli bir toplumun ve cemiyetin inşâsını istemektedir. Ancak bunun ilk basamağı da fertlerin ve bireylerin düzelmesi iledir. Zira bireysel düzelme olmadan toplumsal düzelme de olmaz. Kur'ân, bireysel hayatı tanzim etmenin yanında, emir ve yasakları ile toplumsal hayatın inşâsını hedeflemektedir.

Kur'ân, bireylere iyiliği emredip kötülükten nehyedilmesinde, zımnen toplumu oluşturan fertler arasında iyiliğin hâkim kılınmasını ve yaygınlaştırılmasını, aynı zamanda kötülüğün önlenmesini ve inançlı bir toplumun inşâsını istemektedir. Aynı zamanda Kur'ân, iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan, halihazırda bazı ülkelerde de uygulanan, “emr-i bil ma'ruf, nehy-i a'nîl münker” gibi bir sosyal kontrol müessesesi ile, bir toplumun inşâsını müminlerden istemektedir.¹¹⁴⁰

Kur'ân'daki itikat, ibadet, muamelat ve ahlâk ile ilgili tüm âyetler; aynı zamanda gerek siyâsî gerek idârî ve gerekse hukûkî açıdan yaptığı tüm düzenlemeler; hem iktisadî ve hem de ekonomik yönden açıkladığı tüm ilkeler; aile, akraba, komşu, çocuk, yetim ve yaşlılar gibi toplumda hayat bulan kişiler hakkında ortaya koyduğu tüm prensipler; savaş hukuku, fikir hürriyeti, dünya ve ahiretle ilgili konulara dair tüm izahlar; kâfir, müşrik, münafık, Hristiyan, Yahudi ve ateist gibi yanlış inanç grupları ile ilgili tüm hüküm ve bilgiler; adalet, merhamet, affetme, müsamaha, sevgi ve saygı konusunda gerçekleştirdiği tüm düsturlar incelendiğinde bütün bunların fertleri ıslah neticesinde oluşturulacak sağlam bir topluma yönelik olduğu ve temiz bir toplumun inşâsının hedeflendiği anlaşılacaktır. Bundan dolayıdır ki, Kur'ân bir taraftan temiz bir toplumun inşâsını isterken, toplumu oluşturan fertleri ve bireyleri

¹¹³⁹ Mazharuddin Sıddîkî, *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, (İstanbul: Pınar Yayınları, 1982), 16.

¹¹⁴⁰ Âl-i İmrân 3/104.

unutmamış, aksine onları destekleyerek koruma altına almıştır. Bu yüzdendir ki, Kur'ân'a iman edip onu hayatlarına bir düstur haline getirenler, öncelikle ferdin kalkınmasından başlayarak toplumun inşâ ve ihyasına çalışmalıdırlar. Unutulmamalıdır ki hayat kitabımız Kur'ân, dünya ve âhiret hayatını tanzim etmek için gönderilmiştir. Dünya ve âhiretin tanzimi ve kazanılması da ancak ancak toplum bilinci ile hareket edilmesi halinde mümkündür.

Kur'ân'ın toplumu inşâsını ve insanlık tarihinde gerçekleştirmiş olduğu eşsiz inkılabı tüm yönleri ile anlayabilmek ve kavrayabilmek için nüzûlden önceki câhiliye döneminin iyi bilinmesi icab etmektedir ki, ancak bu sayede Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in böyle bir toplumun inşâsını yirmi üç sene gibi çok kısa bir süre içerisinde nasıl bir süreç takip ederek gerçekleştirdiğini ve câhiliye toplumundan medenî bir toplumu oluşturmak için ne tür gayretler gösterdiği, toplumu nereden nereye getirdiği daha iyi anlaşılabilir.

Kur'ân'ın nüzûlünden önce câhiliye toplumunda çoğunlukla kabile düzeni hâkim olduğundan dolayı tüm ahlâkî değerler yozlaşmış, hak, hukuk ve adalet rafa kaldırılmış, zayıfların, güçsüzlerin ve fakirlerin mağdur edildiği, ancak bununla beraber, güçlülerin her zaman üstün ve haklı olduğu bir sistem kurulmuştu. Bundan dolayıdır ki güçlüleri zayıflara saldırmaktan alıkoyacak ve onları engelleyecek herhangi bir insanî, ahlâkî ya da hukukî bir müeyyide olmadığı için de savaşlar, zulümler, gasplar ve talanlar hiç ama hiç eksik olmuyordu. Zayıflar her zaman baskı ve zulüm altında olduklarından dolayı kendilerini güven içerisinde hissetmiyorlar ve bu güvensiz ortamından ötürü her zaman korku ve endişe içerisinde yaşıyorlardı. Zulmün, baskının ve adaletsizliğin revaçta olduğu böyle bir dönemde nazil olan Kur'ân ve onu en mükemmel bir şekilde hayata aktaran Hz. Peygamber'in marifeti ile kısa bir süre içerisinde belirtilen kötü hasletleri ortadan kaldırıp yerine güzel hasletleri getirmiş; zulüm, korku, endişe ve adaletsizlik yerine hak, hukuk, adalet ve güven tesis edilmiştir.

Hayat kitabımız Kur'ân'ın ve onu hayata uygulayıcısı olan Hz. Peygamber'in engin feraseti, bu köklü ve olumlu değişimin ana aktörü ve temel faktörü olduğu hiçbir şüpheye mahal bırakılmayacak kadar sosyolojik bir gerçektir. Hz. Peygamber'in ve Kur'ân'ın bu değişimdeki rollerinden ziyade bu değişimi nasıl,

hangi şartlarda ve hangi unsurlar vasıtasıyla gerçekleştirdiğini bilmek önem arz etmektedir.

Kur'ân ve dolayısıyla Hz. Peygamber, bireyin ve toplumun ıslahına öncelikle inanç sisteminden başlamıştır. İlk etapta kâinattan getirdiği delillerle, iman esaslarından olan tevhid ve ahiret inancını müminlerin kalbine yerleştirmiştir. İnsanın başboş olmadığı ve yaratılmadığı; her zaman, her şeyi bilen ve gören bir yaratıcının gözetimi altında olduğu ve hayatta bütün yaptıklarının hesabını sorulacağı şuuru verilmiştir. Böyle bir şura sahip olan bir kişiden hiçbir kimseye zarar gelmez ve herkes böyle bir insandan emin olur.

Tüm müminlerin kardeş oldukları buyurulmuş;¹¹⁴¹ Medine'ye hicretten sonra tesis edilen kardeşleştirme uygulamasında da görüldüğü üzere bu şuur büyük bir hassasiyet gösterilerek canlı tutulmaya gayret edilmiş ve bu kardeşliğin toplumda adeta nesep kardeşliğinden daha ileride bir kardeşlik olduğu ilan edilmiştir.

Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in, güvenli ve yaşanabilir bir toplumun oluşmasında, kul hakkını gözetmenin ne kadar büyük bir rolü olduğunu, bu şura sahip olan bir insanın asla ve asla bir başkasının hakkına ve hukukuna tecavüze yeltenmeyeceğini ve bu sayede diğer insanların da ondan emin olacaklarını ifade etmeleri toplumu inşâ sürecine büyük bir katkı sunmuştur.

Toplumun inşâ sürecinde üzerinde durulan en önemli hususlardan olmak üzere öne çıkan prensipler oldukça çeşitlidir. Karşıdaki insana güven veren, önemli vasıflarından ve hayatın temel taşlarından biri olan dürüstlük,¹¹⁴² sosyal ilişkilerde hakkaniyete uygun davranmayı gerektiren adaletli davranmak,¹¹⁴³ insanın hem kendi nefesine hem de diğer insanlara iyi davranması,¹¹⁴⁴ fertlerin iffetli olmasıdır. Bundan dolayıdır ki Kur'ân ve uygulayıcısı Hz. Peygamber toplumun çekirdeği olan ailenin sağlam temeller üzerine bina edilmesini ve onun iffetli bir şekilde özenle korunmasını emretmektedir.¹¹⁴⁵

¹¹⁴¹ el- Hucurât 49/10.

¹¹⁴² et-Tevbe 9/19; Hûd 11/112; Fussilet 41/30; eş-Şûrâ 42/15; el-Ahkâf 46/13.

¹¹⁴³ en-Nisâ 4/135; el-Mâide 5/8, 42; el-A'râf 7/29, 181; en-Nahl 16/90; eş-Şûrâ 42/15; el- Hucurât 49/9.

¹¹⁴⁴ el-Bakara 2/237; en-Nisâ 4/19; et-Talak 65/6.

¹¹⁴⁵ el-İsrâ 17/32; el-Mü'minûn 23/5; Nûr 24/30-31; el-Furkân 25/68; el-Mümtehine 60/12; el-Meâric 70/29.

Bunlara ilave olarak fertlerin su-i zandan, gıybetten, hassetten, kıskançlıktan uzak durmalarını istemesi,¹¹⁴⁶ fertler arasında can ve mal güvenliğinin sağlanması,¹¹⁴⁷ fertlerin sahip olduğu mallarda ihtiyaç sahiplerinin de hakkının olduğunu, sosyal anlamda ekonomik açıdan fertler arasında eşitliğin sağlanması, toplumun refah ve mutluluk içerisinde yaşaması için onlara belli oranlarda zekat ve sadaka verilmesi,¹¹⁴⁸ iyiliği emredip kötülükten menetmek ve haksızlıklar karşısında suskun kalmamak,¹¹⁴⁹ zorluklara karşı daha dayanıklı olmak için bahşedilen nimetlere karşı şükretmek,¹¹⁵⁰ zorlu koşullar altında kendimizi tutmamızı sağlayacak, nefsimizi terbiye edecek, yıl boyu aç ve susuz kalan insanları anlamamıza yardımcı olmamızı sağlayacak olan oruçtur.¹¹⁵¹

Toplumun inşâ sürecinde üzerinde durulan en önemli hususlardan; haram yiyeceklerden ve gayrimeşru kazançtan uzak durmamız, helal ve temiz rızıklardan beslenmemiz,¹¹⁵² her ne pahasına olursa olsun doğru ve adil olmamız, asla yalancı şahitlik yapmamamız ve çirkin işlerden uzak durmamız,¹¹⁵³ yapılan bir kötülüğe, iyilik ve hoşgörüyle cevap vermemiz, merhametli ve hoşgörülü olmamızdır.¹¹⁵⁴

Öte yandan, dini anlayabilmek açısından hayatı bir öneme sahip olan aklımızı ve vicdanımızı kullanmak,¹¹⁵⁵ insanlar arası sevgi bağını güçlendiren ve bu hayatı yaşanır hale getiren hoşgörüyü ve affi elden bırakmamak,¹¹⁵⁶ toplumda yaşayan bireylerin diğer bireyler üzerinde zorbalık kurmak değil; onları özgür bırakıp kendi şahsi seçimlerini yapabilmelerini sağlamak,¹¹⁵⁷ toplumu ilgilendiren konularda karşılıklı istişare ve fikir alış-verişinin yapılmasını, herkesin fikrine saygı gösterilmesini ve böylece adaletli bir ortamın oluşmasını sağlamaktır.¹¹⁵⁸ Anne ve babamıza saygı ve sevgi konusunda daha hassas davranmamızı ve en aciz oldukları

¹¹⁴⁶ el- Hucurât 49/12; el-Felâk 113/5.

¹¹⁴⁷ el-Bakara 2/34,178, 179,188 ; Âl-i İmran 3/161; en-Nisâ 4/5,29; el-Mâide 5/32,33, 38, 45; el-A'raf 7/11, 31; el-İsrâ 17/26-27,70.

¹¹⁴⁸ el-Bakara 2/43, 83, 110, 177, 277; en-Nisâ 4/77,162; el-Müzzemmil 73/20 vb.

¹¹⁴⁹ Âl-i İmrân 3/104; el-A'raf 7/157; et-Tevbe 9/71,112.

¹¹⁵⁰ el-Bakara 2/152, 172; en-Nisâ 4/147; el-A'raf 7/144; en-Nahl 16/114; el-Ankebût 29/17; ez-Zümer 39/66.

¹¹⁵¹ el-Bakara 2/183-185.

¹¹⁵² en-Nahl 16/114.

¹¹⁵³ el- Hucurât 49/9.

¹¹⁵⁴ Fussilet 41/34.

¹¹⁵⁵ Yûnus 10/100.

¹¹⁵⁶ Nûr 24/22.

¹¹⁵⁷ el-Bakara 2/256; ez-Zâriyât 51/55; el-Ğâşiye 88/22.

¹¹⁵⁸ Âli-İmrân 3/159.

zaman olan yaşlılıklarında onlara daha merhametli ve hoşgörülü olmamız¹¹⁵⁹ ve Kur'ân okunduğu zaman onu dinlememiz ve anlamamız da önemli hususiyetlerdendir.¹¹⁶⁰

Bütün bu hususları gözönünde bulundurarak eşrefi mahlûk olarak yaratılan insanoğlu, beyin alıcılarını Kur'ân'a açması gerekiyor. Zira Kur'ân insanın düşünce dünyasını ihya ve inşâ etmektedir. İnsanın en önemli özelliklerinden biri de onun düşünen ve akleden bir varlık olmasıdır. Kur'ân sürekli çalışan, hareket halinde olan ve kullanılan bir akıl, düşünen kalpler ve akleden kulaklar ister.¹¹⁶¹ Aslında insan aklıyla düşünür, kulağıyla da dinler. Ancak bütün organlar kalple irtibatlı çalıştığı içindir ki âyetlerde kalp ile akletme ve kulakla anlama vurgusu yapılmıştır. Çünkü kalp imanın merkezidir. Kalpte yerleşen iman, tüm organlara ve onlardan sadır olacak davranışlara yansiyacaktır. Niyetin asıl yeri kalp; davranışlara değer kazandıran da niyettir. Örneğin namaz gönülden gelmezse, kalpsiz olur ve münafıkça yatıp kalkmaktan ibaret kalır.

Kur'ân'ın hedeflediği doğru düşünmenin gerçekleşmesi için;

*“Oku ve yüksel!”*¹¹⁶² Hem dünyada hem de ahirette yükselmek için okumak; kamil bir okuma için de okuduğunu anlamak ve yaşamak gerekir.

*“Kulak ver ve dinle!”*¹¹⁶³ Anlayarak ve gereklerini yerine getirerek dinlemek gerekir.

*“Derinlemesine düşün!”*¹¹⁶⁴ Kur'ân akleden, aklını kullanan, derinlemesine düşünen bir topluma inmiştir.

*“Doğru anla!”*¹¹⁶⁵ Okuyup, dinleyip ve düşündükten sonra Kur'ân'ı doğru anlamamız emredilmektedir.¹¹⁶⁶

¹¹⁵⁹ el-İsrâ 17/23.

¹¹⁶⁰ el-A'râf 7/204.

¹¹⁶¹ Muhammed 47/24; el-Hac 22/46; el-Hakkâ 69/12.

¹¹⁶² Ebû Dâvûd, “Vitr”, 20; Tirmizî, “Fezâilü'l-Kur'ân”, 18.

¹¹⁶³ el-En'âm 6/36; el-A'râf 7/179,204; Yûnus 10/67; en-Nahl 16/108; Kâf 50/37; el-Mülk 67/10.

¹¹⁶⁴ el-Bakara 2/44,164,219; en-Nisâ 4/82; en-Neml 27/62; Sâd 38/29; Muhammed 47/24.

¹¹⁶⁵ en-Nisâ 4/78; et-Tevbe 9/87; en-Neml 27/84.

¹¹⁶⁶ Akpınar, *Hayat Kitabı Kur'an'ın İnsanı İnşa ve İhyası*, 69-76.

SONUÇ

Kur'ân'ın nuzülü ile birlikte inanç, adalet, hukuk, sosyal düzen vb. açılardan karmaşıklıklar içerisinde bulunan câhiliye toplumu adeta sarsılmıştır. Zira nazil olan âyetler onların alışageldikleri yaşam tarzlarına ve hayat biçimlerine müdahale etmiş ve onları ilahî iradenin belirlediği insanî ve ahlakî hayat biçimine davet etmiştir. Kur'ân, bu yeni yaşam tarzının inşâsında tadrîcîliği esas almıştır. Bundan dolayıdır ki Kur'ân, onları muhatap olarak kabul ederek gereksinimlerine yanıt vermiş aynı zamanda vahyin özümsemesini tadrîcî metot vasıtasıyla güvence altına almıştır. Böylece bir taraftan yapılmasını emrettiği bir hükmün uygulamaya geçmesini sağlarken diğer taraftan da sosyal bünyenin ani bir buhranla karşılaşmasını önlemiştir. Kur'ân, toplumu inşâ ederken kötülüğün izalesi ve iyiliğin yerleşmesi için son derece kararlı bir bütünlüğe sahip olacak şekilde nazil olmuştur. Bunun amacı ise gerek bireylerde gerekse de toplumda oluşturulmak istenen sağlıklı ve huzurlu ortamın daha kolay ve kalıcı olarak sağlanmasıdır.

Yüce Allah toplumu ve onu oluşturan fertlerin kişiliklerini, bunların yaratılmasının mana ve gayeleri doğrultusunda peygamberine gönderdiği vahyi vasıtasıyla inşâ etmiştir. Bu inşâ, aynı zamanda Allah'ın oluşturmak istediği ideal kulluk için de esas öğeleri ifade eder. İman üstüne inşâ edilmemiş olan bir ibadet, Allah Teâlâ indindeki kabul edilebilirliği yönünden nasıl problemliyse, ahlâkî bir netice oluşturmayan ibadetler de aynı şekilde dinî yönden problemlidir.

Kur'ân'ın inşâ metodu gerek mahiyeti gerekse hedefleri yönüyle Hz. Muhammed'in hayatında somutlaşmış ve O'nun, peygamberlik vazifesinin asli öğeleri olan tebliğ, tebyin, davet, ta'lim ve terbiye ile oluşturulmak istenen toplum hayata geçirilmiştir. Hz. Peygamber, önce gönderildiği toplumu dönüştürüp kemale taşımış, sonra da onu üsve-i hasene/en güzel rol model olarak insanlığa sunmuştur. Zira vahiy öncesi güzel bir ahlâka sahip olan Hz. Muhammed, vahiyle birlikte en güzel kul-insan modeli haline gelmiştir. Bu güzellikler onun aile bireyleri ve yakın arkadaşlarıyla birlikte halka halka genişleyerek saadet çağı toplumunu oluşturmuştur. Kendisine nazil olan vahyin gereklerini yaşamında gereği gibi tatbik eden, yaşayan ve aynı zamanda yaşatan Hz. Peygamber'in kulluk ve ibadet hayatı ve ahlâkî değerleri, bu manada toplumu inşâ etmek hedef ve gayesi ile nebevî inşânın da temel noktasını oluşturmaktadır. O, insanların güç, kuvvet, kudret, yetenek ve zayıflıklarını

da göz önüne alarak kademeli ve tadrîcî bir usul takip etmiş, kolayı zora, müjdelemeyi korkutmaya öncelikle ve aynı zamanda akıllarına ve kalplerine birlikte seslenerek beden ile ruhu, dünya ile ahireti ve amel ile inancı bütünleştirmiştir. O'nun örnekliliği; amelî, içtimaî, ahlâkî, siyasî ve askerî hallerde yaşamın tüm sahalarını kapsamaktadır. Bu hal insanların, vahyin esaslarını kendisine ve hayatına şiar edinen Hz. Muhammed'in modelliğinde, yeryüzünü imar ve ıslah etmek ve orada hakka, hukuka ve ahlâkî temellere dayalı olan adaletli toplumsal bir sistem inşa ederken ne türden bir modellik sahasından ne tür bir ahlâkî prensiplere hareket edeceğini de sergilemektedir. Hz. Peygamber'in ilahî vahiy denetiminde meydana getirdiği yirmi üç senelik deneyim ve modellik, toplumun inşa sürecinde en büyük ruhtur.

Kur'ân-ı Kerîm, insanlık için farklı bir vizyon sunan, karanlıkları teker teker dağıtan, ideal toplumu meydana getirme adına çaba sarf eden, yeryüzünde yaşam olduğu müddetçe canlılık ve diriliğini koruyan ve tüm insanlığa hitap eden bir hayat kitabı ve ilahî bir mesajdır. Nazil olduğu zamana bahşettiğini, tüm zamanlara, tüm çağlara, tüm toplumlara ve tüm şartlara bahşetme özelliğine sahiptir. Bedevî bir topluluktan insanlığın en üst derecedeki uygarlığını oluşturan Kur'ân-ı Kerîm, cehaletin kol gezdiği Yesrib'ten Medenî bir toplum olan Medine-i Resûlullah'ı meydana getirmiştir.

Yaşadığımız çağda Müslüman toplumlara bakıldığı zaman Kur'ân'ın inşa etmek istediği birey ve toplumların Kur'ân'da tavsiye edilen öğretilere ve ahlâkî değerlere pek de riâyet etmediği görülecektir. Oysa Kur'ân, indiği günlerdeki tazeliğiyle günümüz toplumlarını değiştirmeye, dönüştürmeye, yetiştirmeye ve geliştirmeye hazırdır.

Bu araştırmada, Hz. Peygamber'in bireyi ve dolayısıyla toplumu inşa ederken hangi metotları kullandı, hangi hususları öncelikle, hangi ilkeler doğrultusunda tebliğ görevini ifa etti, hangi yöntemleri icra etti, hangi teknikler üzerinde yoğunlaştı hususlarını inceleyip bireyi ve toplumu inşa faaliyetimizde bize yarayacak hususları irdelerek bunları güncel taşıma hususu amaçlanmıştır. Bu cümleden olmak üzere;

Günümüzde bireyi ve toplumu inşa ederken nasıl bir yol ve metot izlenmesi gerektiği hususunda şunlar ifade edilebilir:

Hz. Peygamber de diğer bütün peygamberler gibi tüm insanlığa rehber olarak gönderilmiştir. Peygamberlerin en önemli görevi tebliğdir. Dünyayı yaşanır hale getirebilmemiz açısından bizim de birinci görevimizin doğru metotlarla tebliğ ve davet olduğunu unutmamalıyız. Hz. Peygamber âlimlere, eğitmenlere ve bilinçli Müslümanlara miras olarak bıraktığı en önemli şey, ilim ve onun tebliğidir. Biz de miras olarak devraldığımız bu görevi bihakkın yerine getirmediğimiz müddetçe yaşanabilir bir dünya oluşturmamız mümkün değildir.

Bireyin ve toplumun inşâsına dönük ilahi düsturları ihtiva eden Kur'ân'ı herkes aynı ölçüde anlayamayabilir. Bu noktada sünneti de iyi anlamamız gerekmektedir. Bu açıklamalardan hareketle genel olarak Müslümanların özel olarak ta eğitimcilerin toplumda yaşanan yanlışları ve olumsuzlukları Hz. Peygamber'in bireyleri ve toplumu inşâ sürecinde uyguladığı davet ve tebliğ metotlarını kullanarak usul çerçevesinde düzeltmeleri gerekir. Bu konuda en etkin yöntem Nahl Sûresi 125. Ayete göre hikmet ve güzel öğüt yöntemidir. Dünyayı savaşlar ve kılıçlar değil bilakis tebliğ, davet ve güzel sözler değiştirecektir.

Hz. Peygamber'in kullandığı metotlardan en etkilisi tebliğ metodudur. O, tebliğ ile beraber tebyin metodunu kullanarak ilgi uyandırmayı, temsil metodunu kullanarak düşüncelerin, fikir ve kavramların daha iyi anlaşılmasını, tekrar (tekararlama) metodunu kullanarak verdiği bilgilerin unutulmamasını, tahkiyye (hikaye etme, kıssa) metodunu kullanarak geçmiş ümmetlerin kıssalarını ve olaylarını anlatmak sûretiyle ashabını eğitip öğrettiğini ve gönüllerini pekiştirdiğini, tebşir ve inzar metodunu kullanarak da insanların dünya ve ahiret saadetini sağlamayı hedeflemiştir.

Günümüzde toplumu inşâ ederken takip edilmesi ve izlenmesi gereken en önemli metot, iyiliği emredip kötülükten sakındırma metodudur. Bu konuda en önemli örneğimiz Hz. Peygamber'dir. Zira O iyiliği emredip kötülükten sakındırmış, bu görevi yaparken de yumuşak bir üslup kullanmıştır. Eğer O, sert ve kaba bir dil kullansaydı kimse etrafında kalmayacaktı.

Hz. Peygamber'in yaklaşık yirmi üç yıllık bir sürede, edenî bir toplumdan medenî bir toplumu oluşturmasında pek çok etken var ama en önemlisi O'nun insanlardan beklediklerini onlara öğretirken örnek bir eğitimci olarak davranmasıdır. Zira Bakara Sûresi 151. Ayette ifade edildiği üzere Kur'ân O'nu "Kur'ân'ı ve

hikmeti öğreten elçi” olarak takdim etmiş, kendisi de “Rabbim, beni zorlaştırıcı, sıkıntı verici, yanıltıcı ve şaşırtıcı olarak göndermedi, beni eğitici ve kolaylaştırıcı olarak gönderdi.” Sözüyle konuya açıklık getirmiştir. Biz de Hz. Peygamber’in eğitimdeki “kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz” tarzındaki bu en önemli prensibini kendimize şîâr edinmeliyiz.

Kur'an'ın toplumu inşasını ele almaya çalıştığımız ve sosyoloji başta olmak üzere diğer disiplinleri de ilgilendiren oldukça geniş bir muhtevaya sahip bu konuyu Kur'an perspektifinden ve tefsir ilmi açısından ele alıp aktarmaya çalıştık. Ele alınan bu konu pek çok alt başlığı içermekte ve bu başlıklardan her birisi müstakil bir çalışmanın konusu olabilecek niteliktedir. Bu nedenle her bir konuyu derinlemesine aktarma fırsatı bulamadık. Dolayısıyla da çalışmanın bu yönüyle eleştiriye açık olduğunu peşinen kabul etmekteyiz. Ancak bu çalışmanın başta tefsir bilimi olmak üzere diğer disiplinlere dair çalışma yapacak araştırmacılara fikir vermesi noktasında önemli bir boşluğu doldurduğunu da düşünmekteyiz.

Ana hatlarıyla ele alınan bu konunun ihtiva ettiği pek çok alt başlığın tefsir bilim dalında daha derinlemesine yapılacak konulara ışık tutacağını ve bu alanlarda da müstakil çalışmaların yapılmasına vesile olacağını düşünüyoruz. Bu nedenle şu başlıklarda yeni çalışmaların yapılmasını araştırmacılara teklif ve tavsiye etmeyi de ilmi bir sorumluluk olarak görmekteyiz:

- “Kur’ân’da Mekkî Sûrelerin Toplumun İnşâsında Oynadığı Rol ve Takip Ettiği Metot”
- “Kur’ân’da Medenî Sûrelerin Toplumun İnşâsında Oynadığı Rol ve Takip Ettiği Metot”
- “Medenî Sûrelerde Kişiliğin İnşâsı”
- “Kur’ân’ın Toplumun İnşâ Sürecinin Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi”
- “Kur’ân’ın Toplumsal Değerleri İnşâ Süreci”
- “Kur’ân’ın Ahlakî Değerleri İnşâ Süreci”
- “Kur’ân’ın Siyasetin Kurumlaşmasındaki Etkileri”

KAYNAKÇA

- Abay, Ahmet. “Kur’ân’ın Bireye ve Topluma Kazandırdığı Ahlâkî Değerler” *Uluslararası İslâm ve Model İnsan Sempozyumu*, Kahramanmaraş: 26-27 Nisan 2018.
- Abay, Ahmet. “Fatiha Sûresi ve Şahsiyet İnşâsı”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27, 2016, 91-134.
- Abay, Ahmet. *Kur’ân’da Kişilik Eğitiminin İlkeleri*. İstanbul:Düşün Yayınları, 2012.
- Abdulkaki, Muhammed Fuâd. *el-Mu’cemü’l-Müfehres li-elfâzi’l Kur’âni’l- Kerîm*, Kahire:Daru’l- Hadis, 1988.
- Aclûnî, Ebu’l-Fida İsmail b. Muhammed. (v. 1162/1749), *Keşfü’l-hafâ ve müzilü’l- ilbâs*, thk. Abdulhamid b. Ahmed b. Yusuf, Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2000.
- Afzalur rahman. *Sîret Ansiklopedisi*, çev. Sabahaddin Belik, vd., 3. Baskı, İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2003.
- Ahmet b. Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Halil Eş-Şeybani el Mervezî. (v.241/855), *El- Müsned*, Mısır: yy, 1313.
- Ahmed Cevdet Paşa (v. 1312/1895). *Mecelle-i Ahkâmi Adliyye*, Matbaatü Osmâniyye Yayınevi, 1300, s. 636, md., 1784.
- Ahmet Hasan. *İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev. Haluk Songur, İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İnkılap Kitapevi, İstanbul:1994.
- Algül, Hüseyin. Osman Çetin, *İslâm Tarihi*, İstanbul:Gonca Yayınevi,1997.
- Akgül, Muhittin. “Toplumu Islahta Kur’ân’ın Öngördüğü Bazı İlkeler”, *Diyanet İlmî Dergi*, C. 34, S. 1, 1998.
- Akpınar, Ali. “Allahın Ahlâkı ile Ahlâklanmak”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, s.6, Ankara: 2001.
- Akpınar, Ali. *Hayat Kitabı Kur’ân’ın İnsanı İnşâ ve İhyası*, İstanbul: Mavi Yayıncılık, 2016.
- Akpınar, Ali. “Kur’ân’a Göre Müslümanın Gönül Dünyası: Kalbin Eylemleri ve Sorumluluğu”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl: 6 [2005], S. 15.

Aladağ, Mehmet Şirin. “Câhiliye ve İslâm dönemi şiirinde içerik- dini ve toplumsal hayat” Van: Yüzüncüyıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Albayrak, Kâmil Ruhi. “Kur’ân-ı Kerîm’de Peygamberlerce Tebliğ Edilen temel Dini Esaslar” İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Aldemir, Halil. “İslâm Öncesi Mekke ekonomisinin Kur’ân Daveti Açısından Değerlendirilmesi”, *Kur’ân’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, 279-302, İstanbul:1-3 Temmuz 2011.

Altıntaş, Hayrani. “Dehriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9/107-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Altıntaş, Ramazan. *Bütün Yönleriyle Câhiliye*, Konya: Ribat Yayınları, 1990.

Altundağ, Mustafa. “Kur’ân Vahyinin İlk Mesajlarında Ahlâkî Boyut”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası*, 114-146, (2004), cilt: I, sayı: 2.

Âlûsî, Mahmud Şükrü. (v. 1342/ 1924), *Bulûğu’l-Ereb fî Ma’rifeti Ahvali’l-Arab*, Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, trs.

Âlûsî, Mahmud Şükrü. (v. 1342/ 1924), *Ruhu’l-Meânî fî Tefsiri’l-Kur’âni’l-Kerim*, Beyrut: Daru’l- İhyau’t-Turasi’l-Arabi, 2008.

Apak, Adem. *Kur’ân’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu*, İstanbul: Kuramer, 2017.

Apaydın, Hacı Yunus. “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Arı, Abdüselam. “Yetim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/501-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Arıkan, Arzu. *Kur’ân’a Göre Mutlu Aile*, İstanbul: Sekam Yayınları, 2017.

Atar, Fahrettin. *İslâm yargılama hukukunun esasları*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2017.

Ateş, Ali Osman. *İslâm’a göre Câhiliye ve Ehl-i Kitab örf ve adetleri*, İstanbul: Beyan Yayınları, 1996.

Ateş, Osman. “Putlara Kurban Kesme ve Allah’tan Başkası Adına Kesilenlerden Yeme Konusunda Hz. Peygamber’in Tutumu”, *İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-IV*, 363-402.

Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1989.

Atmaca, Gökhan, “Toplumsal Hazırbulunuşluk ve Kur'an'ın Toplumunu İnşası”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, (Ocak- Haziran, 2014), 233-248.

Aydemir, Süleyman. “İşçi-İşveren İlişkileri Mukayeseli Sistem Analizi”, Mukayeseli Hukuk ve Uygulama Açısından İşçi-İşveren Münasebetleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi, *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (Nisan 2018), 41-61.

Aydın, Mehmet. “Hristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/340-345. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Aydın, Mustafa. *İslâm'ın Tarih Sosyolojisi İlk Dönem İslâm Toplumunun Şekillenmesi*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.

el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ Bedruddin. (v.855/1451), *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye*, tahk. Emîn Sâlih Şa'bân, Beyrut:Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Baskı, 2000.

el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ Bedruddin. *Umdetü'l-Kârî*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye,1998.

Bakırcıoğlu, Rasim. *Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü*, İstanbul:Anı Yayınları, 1976.

Bardakoğlu, Ali “Hırsızlık” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/384-396. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Baş, Erdoğan. “Kişilik ve Karakter İnşasında Kur'an'ın Sunduğu Güzel İnsan Modeli,” *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşasında Dinin Yeri Sempozyumu*, 81-97. Ordu: 10-12 Haziran 2016.

Bayraklı, Bayraktar. “Kur'an'da İnsan Hakları”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 9-18., S. 5, İstanbul:1998.

Bayraklı, Bayraktar. *Kur'an'da değişim, gelişim ve kalite kavramları*. İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 1999.

el-Behiy, Muhammed. *Kur'an ve Toplum*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1986.

Boynukalın, Mehmet “Tebliğ” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Bozkurt, Nebi. “Himaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 18/56. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Buhârî, Muhammed b. İsmail (v. 256/870). *Sahihu'l-Buhârî*, Riyad: Daru'l- Hadara, 3. Baskı, 2015.

Buladı, Kerim. “Kur’ân’ın (Mümin) Kişilik ve Karakter İnşâsındaki Metodolojisi”, *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*, Ordu: 10-12 Haziran 2016.

el- Butî, Muhammed Said (1929-2013). *Fıkhu's- Siretin Nebeviyye*, Dımeşk: Darü'l Fikr, 2006.

el-Câbirî, Muhammed Abid. *Arap Ahlâkî Aklı*, çev. Muhammed Çelik, İstanbul: Mana Yayınları, 2015.

Canan, İbrahim. *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte*, Ankara: Akçağ Yayınevi, 1. Basım, 1992.

Canan, İbrahim. *İslâm'da Zaman Tanzimi*, İstanbul: Cihan Yayınları, 1985.

Canatan, Kadir. “İlk İslâm Toplumunun Oluşum Biçimi”, *Kitap Dergisi*, S: 48, Şubat, 1991.

Cerrahoğlu, İsmail. “Kur’ân-ı Kerîm’in Öngördüğü Adâlet Esasları”, *Diyanet İlmi Dergisi*, Cilt: 29, S.2. (Nisan- Mayıs-Haziran,1993), 17-30.

Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsîr Usûlü*, Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1983.

Cevad, Ali (1907-1987). *el- Mufasal fi Tarihi'l-Arab Kable'l İslâm*, I-X, Beyrut: Mektebetu'n-Nehda, 3. Baskı, 1980.

Cevherî, İsmail b.Hammad (v. 400/1009). *es-Sihâh*, Beyrut: Dâru'l-İlm lilmelayin, 2. Basım, 1979.

el-Cezâirî, Ebu Bekir Câbir el-Cezâirî (v. 1439/2018). *Minhâcü'l-Müslim*, Kâhire: Dâru's-Selâm, 2013.

Cilacı, Osman. *Psiko-Sosyal Açıdan İlahi Dinlerde Duâlar*, Konya: Arı Basımevi, 1982.

el-Curcanî, Ali b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerif (v. 816/1413). *et-Ta'rifat*, Beyrut: Daru'l-Fazilet,1995.

Çağatay, Neşet. *İslâm'dan Önce Arap Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara: AÜİF Yayınları, 1957.

Çağrıcı, Mustafa. “Ahlâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/10-14. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “Cömertlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/72-73. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “Da’vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 9/16-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “İffet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21/506-507. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “Riyaset”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/14-15. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “Övünme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34/103-104. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. “Şecaat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 38/402-403. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Çağrııcı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul: Dem Yayınları, 2000.

Çağrııcı, Mustafa. *Kur’ân’ın geliş ortamında ahlâk ve insan ilişkileri*, İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.

Çam, Nusret. “İslâm’ın Sanata ve Mimariye Bakışı”, *Vakıflar Dergisi*, 24. S. Ankara: Tisamat Basım Sanayii, (1994), 273-290.

Çaylı, Zafer. “Ahmet Mithat Efendi’nin Din-Bilim İlişkisine Dair Görüşleri” Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Çelik, Celaleddin. *Kur’ân’da Toplumsal Değişim*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

Çelik, Hüseyin. “Kur’ân’ın, Mekke Toplumunda Var olan Birtakım Yanlış İnanç, İbadet ve Davranışların Islah Etmesi”, *Kur’ân Nüzûlünün Mekke Dönemi Sempozyumu*, ed. Mesut Okumuş, 39-40, Çorum: 2013.

Çiçek, Halil. “Nuzûl Sebebine Göre Gündelik Hayatın İslâmileştirilmesi”, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, (1994), 126-144.

Çil, Ayşe Ünal. “Kur’ân’da Zaman Kavramı”, *Kelam Araştırmaları*, 9:1, (2011), 335-364.

Demircan, Adnan. *Câhiliye Arapları*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Demirci, Kürşat. “Hristiyanlık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Demirci, Muhsin. *Kur’ân’da Toplumsal Düzen*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.

Demirci, Muhsin. *Kur’ân’ın Ana Konuları*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

Demirci, Muhsin. *Nas-Olgu İlişkisi Bağlamında Kur'ân'da Sosyal Gerçeklik*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008.

Derveze, Muhammed İzzet (1888-1984). *Kur'ân'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu, İstanbul: Ekin Yayınları, 1988.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1988.

Dihlevî, Abdülazîz b. Şâh Veliyyillâh Ahmed b. Abdirrahîm el-Ömerî el-Fârûkî, (v.1239/1824). *Hüccet'ül Baliğa*, Çev. Mehmet Erdoğan, Ankara: İmaj Yayıncılık, 2003.

Draz, Muhammed Abdullah (v.1377/1958). *Kur'ân Ahlâkı*, çev. Ünver Günay - Emrullah Yüksel, İstanbul: İz Yayınları, 2009.

Dûrî, Abdulaziz b. Abdilkerim (v. 1431/2010). *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Durmuş, İsmail. "İnşâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/334-337. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Durmuş, Zülfikar. "Kur'ân-ı Kerîm'de Uluslararası İlişkiler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2/3, (2002), 207-229.

Durmuş, Zülfikar. "Kur'ân-ı Kerimde Sosyal Gruplar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3/3, (2003), 17-46.

Durusoy, Ali. "Vahdet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 42/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as, es-Sicistânî, el-Ezdi (v. 275/889). *Sünen*, Beyrut: Daru İbn Hazm, 1997.

Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574). *İrşâdü'l-Akli's-Selim ilâ Mezâye'l Kur'âni'l-Kerim*, Riyad: Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîse, trs.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1982.

Emin, Ahmed, (v. 1333/1954). *Fecru'l-İslâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1969.

Erdem, Hüsamettin. *Problematik Olarak Din- Felsefe Münasebeti*, Konya: Selçuk Üniversitesi Vakfı Yayınları, 1997.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2. Basım, 2005.

Erdoğan, Mehmet. *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1994.

Erten, Hayri. *Model Müslüman Toplumun Sosyolojisi*, İstanbul: Kitaparası Yayınları, 2019.

Ertürk, Ramazan. “Kur’ân’ın Bireysel Hayatı İnşâsı”, *VII. Kur’ân Sempozyumu Kur’ân ve Müslümanlar*, Kayseri, 15-16 Mayıs, 2004, Ankara: Fecr Yayınları, 2004.

Eskicioğlu, Osman. “İslâm’da Ekonomik Sistem”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S.16, (2010), 35-46.

Farabî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî (v. 339/950). *el-Medinetü'l Fâzıla*, çev. N. Danışman, İstanbul: MEB Yayınları, 1989.

Fayda, Mustafa. “Câhiliye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/17-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Fazlur Rahman (v.1408/1988). *Ana Konularıyla Kur’ân*, çev. Alpaslan Açıkgenç, Ankara: Fecr Yayınları, 1987.

Fettahoğlu, Selahattin. “Mahrem Namahrem İffet ve Namus Kavramlarının Semantiği ve Kur’ân’da Kullanılış Biçimleri”, *Türk Çalışmaları, Uluslararası Türk veya Türk Dili Edebiyatı ve Tarihi Dergisi*, Cilt 11/5, Kış 2016, 269-284.

Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Dârünnedve”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Filinte, Handan. *Mekkî sûrelerde kişilik İnşâsı*, İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Firuzabadi, Mecduddin (v.817/1415). *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2005.

Fitcher, Joseph. *Sosyoloji Nedir*, çev. Nilgün Çelebi, Ankara: Atilla Kitapevi, 2001.

Frolov, İvan. *Felsefe Sözcüğü*, İstanbul: Cem Yayınları, 1991.

Görgün, Tahsin. “İnşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/339-341. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Gölcük, Şerafettin. *Kur’ân ve Mekke*, İstanbul: İz Yayınları, 2007.

Güler, İlhami. *Kur’ân’ın Ahlâk Metafiziği*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Günay, İlhami, “Fâtiha, Fîl-Nâs Arası Sûrelerin Değerlerinin Günümüze Taşınması Merkezinde Bir Tefsîr Denemesi”, *Usul İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 17/17, (Haziran 2012), 7-38.

Gündüz, Şinasi. “Sâbiîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Güner, Osman. *Resûlüllah'ın Ehl-i Ktab'la Münasebetleri*, Ankara: Fecr Yayınevi, 1997.

Hadduri, Majid (v. 1386/2007). *İslâm'da Adalet Kavramı*, çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Doğan Ofset, 1991.

Hamidullah, Muhammed (v. 1381/2002). *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul: İrfan Yayımcılık, I. Basım, 1991.

Hamidullah, Muhammed. *İslâm Müesseselerine Giriş*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yayınları, 1981.

Hamidullah, Muhammed. *İlk İslâm Devleti*, çev. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.

Hamidullah, Muhammed. *Mecmuatu'l-Vesaikis'-Siyasiyyeti*, Beyrut: Daru'n-Nefais, 1985.

Hamidullah, Muhammed. *Medine Döneminde Peygamberin (s.a.) İcraatındaki Hoşgörü*, İstanbul: İslâm, Bilim ve Felsefe, 1990.

Harman, Ömer Faruk. “Kur'ân ve Kitâb-ı Mukaddes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/412-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Hatemî, Hüseyin, *Hukuk Devleti Öğretisi*, İstanbul: Gümüş Basımevi, 1989.

Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi İlk Dönem*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1991.

İsfahânî, Ragıb (v.502/1108). *El-Müfredat Fi Ğarib'l-Kur'ân*, Dimeşk: Dar'ul-Kalem, 2009.

Izutsu, Toshihiko (v. 1372/1993). *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin AYZ, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn, Ömer İbn Âbidîn (v.1252/1836). *Reddü'l-Muhtâr alâ Dürrü'l-Muhtâr Şerhu Tenvîrü'l-Ebsâr*, tahk. Âdil Ahmed Abdü'l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavviz, Riyâd: Dâru Âlimi'l-Kütüb, 2003.

İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. faris b. Zekeriyya (v.395/1004). *Mu'cemu'l Mekâyis fi'l-Luğa*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1979.

İbn Hacer, Ebu'l Fazl Şihabuddîn Ahmet bin Ali bin Muhammed el- Askalani (v.852/1449). *Fethu'l-bârî*, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1979.

İbn Haldun, Abdurrahman Ebu Zeyd Velîyüddin (v. 808/1406). *Mukaddime*, Çev. Halil Kendir, İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2004.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Abdulmelik (v. 218/833). *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Saka - İbrahim el-Ebyari - Abdulhafız Şelebi, Kahire: Turâsu'l-İslâmi, trs.

İbn Kayyim, el-Cevziyye, Şemsuddin Ebî Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr (v. 751/1350). *İ'lâmu'l-Muvakkû'n a'n Rabbi'l-Â'lemîn*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.

İbn Kesir, Ebul Fida, İsmail bin Ömer bin Kesir (v. 774/1373). *Hadislerle Kur'ân-ı Kerîm Tefsîri*, çev. Bekir Karlığa, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1983.

İbn Mace, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (v. 273/887). *Sunen*, Beyrut: Daru'l-Marife, 1996.

İbn Manzur, Cemaleddin Ebu el Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali (v. 711/1311). *Lisanul-Arab*, Beyrut: Darü Sadır, 2010.

İbn Mukaffa, Ebu Muhammed Abdullah (v.142/759). *Edebu's-Sağîr*, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.

İbn Nedim, Muhammed b. İshak (v.385/995). *el-Fihrist*, Beyrut: Darü'l-Marife, 1978.

İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed bin Sa'd (v. 230/845). *et-Tabakatü'l-Kübra*, Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 2001.

İbnu'l-Arabî, Ebubekir bin Arabî (v.543/1148). *Âridatü'l-Ahvezî bi Şerhi Sahihî't-Tirmizî*, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.

Kapar, Mehmet Ali. "Mev'ude", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 29/491-492. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Kara, Cahit. "İslâm Coğrafyasında Mecûsiler", *Dergiabant, AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1, sayı:2, (2013), 19-59.

Kara, Osman. "Kur'ân'a Göre İnsan Şahsiyetine Etki Eden Faktörler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: XIV, Sayı: 25, (2012/1), 1-24.

Kara, Osman. "Kur'ân'ın Mümin Kişilik İnşâsı", *Uluslararası Kişilik ve Karakter İnşâsında Dinin Yeri Sempozyumu*, 10-12 Haziran 2016, (Ordu: Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 211-224.

Kara, Seyfullah. "Hz. Muhammed'in Oluşturmayı Hedeflediği Toplumun Bazı Sosyal Temel İlkeleri," *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22/04/2007, İslâmi İlimler Dergisi Yayınları, (Çorum: 2007), 443-468.

Karadâvî, Yusuf. *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*, çev. Özcan Hıdır, İstanbul: Nida Yayınları, 2012.

Karakuş, Abdulkadir. “Kur’ân’a Göre Birlikte Yaşamamın İlkeleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.5, S. 1, (Haziran-2018), 167-191.

Karaman, Fikret. *Hz. Muhammed’in (s.a.s) Evrensel Tebliğ Metodu ve İman Aksiyonu*, Elazığ: TDV Yayınları, 1994.

Karaman, Hayrettin vd, *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsîr*, Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Kasapoğlu, Abdurrahman. “Kur’ân’da Tağyîr Olgusu -Bireysel ve Toplumsal Değişme-“, *EKEV Akademi Dergisi*, 10/27, (2006), 51-64.

Kayacan, Murat. “Kur’âni Perspektiften Kant Ahlâkı”, *Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi*, Eskiye 28/Bahar (2014), 37-52.

Kayadibi, Fahri. “Kur’ân’ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 14, (2006), 1-15.

Keskin, Hasan. *Kur’ân’da Ümmet Kavramı*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.

Kirmânî, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Saîd Şemsüddîn (v.786/1384). *el-Kevâkibü’l-Derârî fî Şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arâbî, 2. Basım, 1981.

Kırca, Celal. *Kur’ân-ı Kerîm ve Modern İlimler*, İstanbul: Marifet Yayınları, 1982.

Kırca, Celal. “Kur’ân’a Göre Ailenin Psikolojik Temelleri”, *Diyanet İlmi Dergi*, 2, (1991), 40-41.

Kocabaş, Şakir. “Kur’ân’ın Aydınlığına Doğru”, *İslâm ve Bilim, I. Kur’ân Haftası Kur’ân Sempozyumu*, 03-05 Şubat:1995, Ankara: Fecr Yayınevi, 1995, 261-267.

Kongar, Emre, *Toplumsal Değişim Kurumları ve Türkiye Gerçeği*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1979.

Korkmazgöz, Rıza, “Dinamik Tarih Algısının Kur’ânî İfadesi: Eyyamullah”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10:2, (2012), 155-174.

Köse, Saffet, “Kur’ân ve Sünnetin Çizdiği Aile Modeli”, *Ribat Dergisi*, 431. Sayı (Kasım, 2018), 12-13.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Şemseddin el-Ensari (v. 671/1273). *el-Câmi ‘ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, Beyrut: Dâru’l Kutub’ul-İlmiyye, 1993.

Kutub, Muhammet (v. 1393/2014). *İslâm Terbiye Metodu ve Ahlâk Sistemi*, Çev: Ali Özek, İstanbul: Hisar Yayınevi, 1977.

Kutub, Muhammet. *Örnek İslâm Toplumu*, İstanbul: Risale Yayınları, 1986.

Kutub, Seyyid b. İbrâhim b. Hüseyin eş-Şâzilî, (v. 1385/1966). *Fî Zılâli'l-Kur'ân*, Cidde: Daru'l-İlm, 1986.

Küçük, Abdurrahman, “Müslüman-Hristiyan Diyalogu Üzerine Düşünceler”, *Asrımızda Hristiyan Müslüman Münasebetleri, Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi*, İstanbul: Ensar Neşriyat, (2005). 27-37.

Küçük, Ahmet, *Kur'ân'da Toplumsal Sınanma*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2007.

Küçük, Ahmet, “Kur'ân Verileri Işığında Ümmet ve Millet Kavramlarının Mukayesesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3, (2020), 963-975.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Harre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16/244-245. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Rifade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/97-98. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Sikaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 37/177-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Malik Bin Enes, Ebu Abdullah, Malik bin Enes (v.179/795). *Muvatta*, Beyrut: Daru İhyai't-Turas'il-Arabi, 1985.

Mardin, Şerif. *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1991.

Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*, (A Dictionary of Sociology) çev. Osman Akınhay - Derya Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları,1999.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ (v.1399/1979). *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Dr. Ahmed Asrar, İstanbul: Bengisu Yayınları,1997.

Mevdûdî, Ebu'l-A'lâ. *Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamber'in Hayatı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.

Müslim, b. Haccac b. Müslim El Kuşeyri (v. 261/875). *Camiu's- Sahih*, Kahire: Dar Er-Reyyan, 1. Basım, 1987.

Narol, Süleyman. “Kur'ân'da Medeniyet, Nübüvvet ve Şehir İlişkisi”, *Doğu-Batı Medeniyetlerinin İnşasında Tarih, Kültür, Sanat, Felsefe ve Din Sempozyumu*, (Konya: Sebati Ofset Matbaacılık, 2019), 129-143.

Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915). *Sünen*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Niyazi, Mehmed. *İslâm Devlet Felsefesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1989.

Nu'manî, Mevlâna Şibli (v. 775/1374). *Son Peygamber Hz. Muhammed*, çev. Yusuf Karaca, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005.

Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (v.733/1333). *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, tahk. Hasan Nûriddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trs.

Ozankaya, Özer. *Temel Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Pagem Akademi Yayınları, 1994.

Öge, Ali. "Aile İçi İlişkilerde Resûlullah Örneği", *Mehir*, sayı. 3, (İlkbahar-1999), 40-43.

Önkâl, Ahmet. "Civar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8/34-35. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Önkâl, Ahmet, *Resûlüllah'ın İslâm'a Davet Metodu*, Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.

Özaydın, Abdülkerim. "Arap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 3/321-324. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özbek, Abdullah, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, Konya: Esra Yayınları, 1995.

Özdemir, Hasan Rıza., *Amelî Ahlâk Çerçevesinde Kur'ân'da Birey ve Karakter Eğitimi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019

Özdeş, Talip, "Sosyal Değişim Olgusundan Hareketle Kur'ân'ın Tarihsel Olduğu Tezi Üzerine Bir Değerlendirme", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, (Haziran-2003), 183-198.

Özel, Ahmet. "Cihad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/527-531. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özel, İsmet, *Üç Mesele Teknik-Medeniyet-Yabancılaşma*, İstanbul: Çıdam Yayınları, 3. Baskı, 1988.

Özsoy, Ömer - Güler, İlhami. *Konularına Göre Kur'ân*, Ankara: Fecr Yayınları, 2003.

Özsoy, Ömer. *Sünnetullah, Bir Kur'ân İfadesinin Kavramlaşması*, Ankara: Fecr Yay., 1994.

Pakdil, Nuri. *Biat I*, Ankara: Edebiyat Dergisi Yayınları, 2014.

Razî, Ebû Abdullah Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin (v. 395/1004). *Mefâtihu'l- Ğayb*, Beyrut: Darü'l- Fikir, 1999.

Rızâ, Muhammed Reşîd (v. 1354/1935). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakim, (Tefsîru'l-Menâr)*, Kahire: el-Hey'etü'l- Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1990.

Saka, Enes. *Kur'ân'ın Öngördüğü Üstün Toplum*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Saka, Şevki. *Kur'ân-ı Kerîm'in Davet Metodu*, İstanbul: Seha Neşriyat, 1991.

Sami, Şemseddin, *Kamus-i Türki*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.

Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in İbâdetlerde Öngördüğü İ'tidâl ve Kolaylık Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/9, (2000), 1-10.

Sarıçam, İbrahim. "Hicabe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 17/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Sarıçam, İbrahim, *Hiz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Savaş, Hamdi. *İslâm Tarihi I "Hz. Muhammed ve Dört Halife Devri"*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1995.

Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (v.373/983). *Tefsîru's- Semerkandi (Bahru'l-Ulum)*, Beyrut: Dâru'l-Kutub'ul-İlmiyye, 1993.

Sezen, Yümni. *Kur'ân Işığında İnsan, Akıl ve Toplum*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2014.

Sezen, Yümni. *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul: İFAV Yayınları, 1993.

Siddikî, Mazharuddin. *Kur'ân'da Tarih Kavramı*, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul: Pınar Yayınları, 1982.

Sırma, İhsan Süreyya. *Sosyal Değişme ve Dini Hayat*, İstanbul: İlmî Neşriyat A.Ş., 1991.

Soysaldı, Mehmet. "İslâm Öncesi Mekke Toplumlarında Namaz, Zekât, Oruç ve Hac Uygulamaları", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyumu*, 1-3 Temmuz, (İstanbul: 2011), 147-170.

Soysaldı, Mehmet. "Kur'ân'da Tebliğ Yöntemleri ile ilgili Kavramların Analizi", *Diyanet İlmî Dergi*, Temmuz, Ağustos, Eylül, (2003),43-64.

Suruç, Salih. *Peygamberimizin Hayatı*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2006.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir (v. 911/1505). *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 4. Basım, 2010.

Şâtibî, Ebû İshak, İbrahim b. Mûsâ (v.790/1388). *Muvafakat*, Kahire: Daru İbn Affan, 2008.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ebubekir Ahmed (v.548 /1153). *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut: Daru'l- Marife, 2. Basım, 1975.

Şengül, İdris. *Kur'ân Kıssaları Üzerine*, İzmir: Işık Yayınları,1994.

Şengül, İdris. “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25/498-501. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Şentürk, Mustafa. “Kur'ân'da Toplumsal Değişme Olgusu- Disiplinlerarası Bir Giriş Denemesi”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 14/2, (Ekim 2014), 25-42.

Şeriatî, Ali (v. 1397/1977). *İslâm Sosyolojisi Üzerine*, çev. Kamil Can, İstanbul: Düşünce Yayınları,1980.

Şimşek, Mehmet Said. *Kur'ân Kıssalarına Giriş*, İstanbul: Yöneliş Yayınları,1993.

Taberî, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr Ebû Cafer (v. 310/923). *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, Kahire: Daru'l- Hadis, 1987.

Tan, Zeki. “Kur'ân-ı Kerîm'in Sofra Kültürümüze Kattığı Değerler”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/2, (2011), 229-273.

Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (v. 279/892). *El-Camiu's-Sahih*, thk. Ahmet Muhammed Şakir, Kahire: Mektebetu Mustafa Elbani, 1975.

Topçuoğlu, Ali Aslan. “Gayrimüslimlerle Sosyal İlişkiler Hakkında İslâm Hukuku Açısından Bazı Mülahazalar”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3/10 (2010), 584-596.

Türcan, Talip. *Devletin Egemenlik Unsuru ve Egemenlikten Kaynaklanan Yetkileri: İslâm ve Batı Hukuk Düşüncesi Bağlamında Bir İnceleme*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.

Türcan, Talip. “Şûra”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/230-235. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Türcan, Talip. “Tedric”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40/ 265-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Uğur, Mücteba. *Hicrî Birinci Asırda İslâm Toplumu*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

Usta, İbrahim. *İslâm Öncesi Arap Mitolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

Ünal, Ali. *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, İstanbul: Beyan Yayınları,1986.

Wensinck, Arent Jan. *el-Mu‘cemü’l-Müfehres Li-Elfâzi’l-Hadîsi’n-Nebevî*, Hollanda, Leiden: Brill Yayınevi, 1955.

Yavuz, Yusuf Şevki. “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/108-109. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yıldırım, Şaban. “İslâm Hukuk ve İktisat Felsefesinde Değer Yargısı Olarak Adalet”, *İslâm Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD)*, 3 (1), (2017), 71-88.

Yıldız, Hüseyin, *Kur’ân Toplumunun Özellikleri*, İstanbul: Dua Yayıncılık, 2015.

Yılmaz, Bülent. “Gerçekliğin Toplumsal İnşâsında Bilgi ve Bilgi Merkezi” *Bilgi Dünyası*, 10 /1, (2009), 23-34.

Yılmaz, Hasan Kamil. “Cem” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 7/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Yolcu, Mehmet. *Kur’ân’ın Zihniyeti Değiştirmesi*, İstanbul: Denge Yayınları, 2005.

Yörük, Abdülhak Kemal. *Hukuk Felsefesi Dersleri*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952.

Yurdakul, Hakan. *Birlik Medeniyetinin Kökleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ (v. 1205/1791). *Tâcu’l-arûs min cevâhiri’l-kâmûs*, Beyrut; Mektebetül-İlmiye, 1965.

Zemahşerî, Cârü’l-İlah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer (v. 538/1144). *el-Keşşâf ‘an Hakâiki Ğavâmizi’t-Tenzîl ve ‘Uyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Te’vîl*, thk. Adil Ahmet Abdulmevcud vd. Riyad: Mektebetul Abikan, 1. Basım, 1998.

Zengin, Fethullah. “Câhiliye Araplar’ında Bazı İyi Ahlâk Örnekleri ve Sebepleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (2), (2017), 53-69.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed bin Abdillâh (v.794/1392). *El Burhân fî Ulûm’il-Kur’ân*, Beyrut: Darut’t-Turas, 1980.

Zeydân, Abdülkerîm (v.1393/2104). *el-Mufasal fî ahkâmi’l-mer’e ve’l-beyti’l-müslim fi’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1994.

Zeydân, Abdülkerîm. *Nizâmü’l-Kadâ fî’ş-Şerîati’l-İslâmiyye*, Riyad: Mektebetü’l-Beşair, 2011.

Zuhaylî, Muhammed (v. 1436/2015). *Târihu’l-Kazâ fî’l-İslâm*, Beyrut: Daru’l-Fikr, 1995.

WEB SİTELERİ

Birsin, Mehmet. “Kur’ân’ın Toplumsal Hayatı İnşâ Siyaseti”, *Kur’âni Hayat Dergisi*, Eylül, 2008, Erişim 07 Nisan 2020, www.kuranihayat.com:kuranin-toplumsal-hayati-insa-siyaseti_d36.html

Bolay, Süleyman Hayri. “İslâm Ansiklopedisi”, Erişim 08 Nisan 2020, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/alem#1>,

Hasan Eker, “*Nasıl Davet Edelim*”, Erişim 01 Şubat 2020, <https://www.fatihhaber.com/yazarlar/misafir-yazar/nasil-davet-edelim/1275/>,

<http://burhandergisi.com/butun-yazarlar/161-2017-01-27-07-49-25/2058-2017-03-02-06-18-18.html> Erişim; 25 Mart 2020

http://www.kuranikerim.com:dini_sozluk:ds_t3.htm Erişim; 27 Mart 2020

Misafir Yazar, Nasıl Davet Edelim, Erişim 01 Şubat 2020, <https://www.fatihhaber.com/yazarlar/misafir-yazar/nasil-davet-edelim/1275/>,

Misafir Kalem, “İslam ve Estetik”, Erişim 16 Ağustos 2020, [www.bingolonline.com > makale > islam-ve-estetik-591](http://www.bingolonline.com/makale/islam-ve-estetik-591)